

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

39.

22.

M. T. CICERONIS
OPERA SELECTA.

IN USUM ACADEMIAE EDINENSIS.

EX EDITIONE J. C. ORELLII.

EDINBURGI :
OLIVER ET BOYD ;
LONDINI, SIMPKIN, MARSHALL ET SOC.

1839.

[Price Four Shillings and Sixpence bound.]

	Pag.
Oratio pro Lege Manilia,	1
Oratio in L. Catilinam I.	27
Oratio in L. Catilinam II.	40
Oratio in L. Catilinam III.	52
Oratio in L. Catilinam IV.	65
Oratio pro A. Licinio Archia,	77
Oratio pro T. Annio Milone,	89
Brutus,	128
Cato Major, sive de Senectute,	219
Laelius, sive de Amicitia,	250
Somnium Scipionis,	284
Epistolae Selectae,	293

[ENTERED IN STATIONERS' HALL.]

Printed by Oliver & Boyd,
Tweeddale Court, High Street, Edinburgh.

ORATIO I.

PRO LEGE MANILIA

SEU

De Imperatore Pompeio deligendo.

Ad Populum.

I. QUAMQUAM mihi semper frequens conspectus vester multo jucundissimus, hic autem locus ad agendum amplissimus, ad dicendum ornatissimus est visus, Quirites, tamen hoc aditu laudis, qui semper optimo cuique maxime patuit, non mea me voluntas, sed vitae meae rationes ab ineunte aetate susceptae prohibuerunt. Nam, cum antea per aetatem nondum hujus auctoritatem loci attingere auderem, statueremque nihil huc nisi perfectum ingenio, elaboratum industria afferri oportere, omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putavi. Ita neque hic locus vacuus umquam fuit ab iis, qui vestram causam defenderent, et meus labor in privatorum periculis caste integreque versatus ex vestro iudicio fructum est amplissimum consecutus. Nam cum propter dilationem comitiorum ter praetor primus centuriis cunctis renunciatus sum, facile intellexi, Quirites, et quid de me judicaretis et quid aliis praescriberetis. Nunc cum et auctoritatis in me tantum sit, quantum vos honoribus mandandis esse voluistis, et ad agendum facultatis tantum, quantum homini vigilantia ex forensi usu prope quotidiana dicendi exercitatio potuit affere; certe et si quid auctoritatis in me est, [ea] apud eos utar, qui eam mihi dederunt, et si quid in

▲

dicendo consequi possum, iis ostendam potissimum, qui ei quoque rei fructum suo iudicio tribuendum esse censuerunt. Atque illud in primis mihi laetandum jure esse video, quod in hac insolita mihi ex hoc loco ratione dicendi causa talis oblata est, in qua oratio deesse nemini possit. Dicendum est enim de Cn. Pompeii singulari eximiaque virtute; hujus autem orationis difficilius est exitum quam principium invenire. Ita mihi non tam copia quam modus in dicendo quaerendus est.

II. Atque, ut inde oratio mea proficiscatur, unde haec omnis causa ducitur, bellum grave et periculosum vestris vectigalibus ac sociis a duobus potentissimis regibus infertur, Mithridate et Tigrae; quorum alter relictus, alter lacessitus, occasionem sibi ad occupandam Asiam oblatam esse arbitrantur. Equitibus Romanis, honestissimis viris, afferuntur ex Asia quotidie literae, (quorum magnae res aguntur in vestris vectigalibus exercendis occupatae: qui ad me pronecessitudine, quae mihi est cum illo ordine, causam rei publicae periculaque rerum suarum detulerunt): Bithyniae, quae nunc vestra provincia est, vicos exustos esse complures; regnum Ariobarzanis, quod finitimum est vestris vectigalibus, totum esse in hostium potestate; Lucillum magnis rebus gestis ab eo bello discedere; huic qui succurrerit, non satis esse paratum ad tantum bellum administrandum; unum ab omnibus sociis et civibus ad id bellum imperatorem deposci atque expeti; eundem hunc unum ab hostibus metui, praeterea neminem.

Causa quae sit, videtis: nunc, quid agendum sit, considerate. Primum mihi videtur de genere belli, deinde de magnitudine, tum de imperatore deligendo esse dicendum. Genus est enim belli ejusmodi, quod maxime vestros animos excitare atque inflammare ad studium persequendi debeat; in quo agitur populi Romani gloria, quae vobis a majoribus cum magna in rebus omnibus, tum summa in re militari tradita est; agitur

salus sociorum atque amicorum, pro qua multa majores vestri magna et gravia bella gesserunt; aguntur certissima populi Romani vectigalia et maxima, quibus amissis et pacis ornamenta et subsidia belli requiretis; aguntur bona multorum civium, quibus est a vobis et ipsorum et rei publicae causa consulendum.

III. Et quoniam semper appetentes gloriae praeter ceteras gentes atque avidi laudis fuistis, delenda vobis est illa macula Mithridatico bello superiore concepta: quae penitus jam insedit ac nimis inveteravit in populi Romani nomine, quod is, qui uno die, tota Asia, tot in civitatibus, uno nuntio atque una significatione literarum cives Romanos necandos trucidandosque denotavit, non modo adhuc poenam nullam suo dignam scelere suscepit, sed ab illo tempore annum jam tertium et vicesimum regnat, et ita regnat, ut se non Ponto neque Cappadociae latebris occultare velit, sed emergere e patrio regno atque in vestris vectigalibus, hoc est, in Asiae luce versari. Etenim adhuc ita nostri cum illo rege contenderunt imperatores, ut ab illo insignia victoriae, non victoriam reportarent. Triumphavit L. Sulla, triumphavit L. Murena de Mithridate, duo fortissimi viri et summi imperatores, sed ita triumpharunt, ut ille pulsus superatusque regnaret. Verumtamen illis imperatoribus laus est tribuenda, quod egerunt, venia danda, quod reliquerunt; propterea quod ab eo bello Sullam in Italiam res publica, Murenas Sulla revocavit.

IV. Mithridates autem omne reliquum tempus non ad oblivionem veteris belli, sed ad comparisonem novi contulit: qui posteaquam maximas aedificasset ornassetque classes, exercitusque permagnos, quibuscumque ex gentibus potuisset, comparasset, et se Bosporania, finitimis suis, bellum inferre simularet, usque in Hispaniam legatos ac literas misit ad eos duces, quibuscum tam bellum gerebamus, ut, cum duobus in locis dis-

junctissimis maximeque diversis uno consilio a binis hostium copiis bellum terra marique gereretur, vos anticipiti contentione districti de imperio dimicaretis. Sed tamen alterius partis periculum, Sertorianae atque Hispaniensis, quae multo plus firmamenti ac roboris habebat, Cn. Pompeii divino consilio ac singulari virtute depulsum est; in altera parte ita res a L. Lucullo, summo viro, est administrata, ut initia illa gestarum rerum magna atque praeclara non felicitati ejus, sed virtuti, haec autem extrema, quae nuper acciderunt, non culpa, sed fortunae tribuenda esse videantur. Sed de Lucullo dicam alio loco, et ita dicam, Quirites, ut neque vera laus ei detracta oratione nostra, neque falsa afficta esse videatur. De vestri imperii dignitate atque gloria, quoniam is est exorsus orationis meae, videte, quem vobis animum suscipiendum putetis.

V. Majores nostri saepe mercatoribus ac naviculariis injuriosius tractatis bella gesserunt: vos tot millibus civium Romanorum uno nuntio atque uno tempore necatis quo tandem animo esse debetis? Legati quod erant appellati superbius, Corinthum patres vestri, totius Graeciae lumen extinctum esse voluerunt; vos eum regem inultum esse patiemini, qui legatum populi Romani consularem vinculis ac verberibus atque omni supplicio excruciatum necavit? Illi libertatem civium Romanorum imminutam non tulerunt; vos vitam ereptam negligetis? Jus legationis verbo violatum illi persecuti sunt; vos legatum omni supplicio interfectam relinquetis? Videte, ne, ut illis pulcherrimum fuit tantam vobis imperii gloriam tradere, sic vobis turpissimum sit, id, quod accepistis, tueri et conservare non posse.

Quid, quod salus sociorum summum in periculum ac discrimen vocatur quo tandem animo ferre debetis? Regno est expulsus Ariobarzanes rex, socius populi Romani atque amicus; imminent duo reges totae Asiae, non

solum vobis inimicissimi, sed etiam vestris sociis atque amicis; civitates autem omnes, cuncta Asia atque Graecia vestrum auxilium expectare propter periculi magnitudinem coguntur; imperatorem a vobis certum deposcere, cum praesertim vos alium miseritis, neque audent neque se id facere sine summo periculo posse arbitrantur. Vident et sentiunt hoc idem, quod vos, unum virum esse, in quo summa sint omnia, et eum propter esse, quo etiam carent aegrius: cujus adventu ipso atque nomine, tametsi ille ad maritimum bellum venerit, tamen impetus hostium repressos esse intelligunt ac retardatos. Hi vos, quoniam libere loqui non licet, tacite rogant, ut se quoque, sicut ceterarum provinciarum socios, dignos existimetis, quorum salutem tali viro commendetis, atque hoc etiam magis, quam ceteros quod in provinciam ejusmodi homines cum imperio mittimus, ut, etiamsi ab hoste defendant, tamen ipsorum adventus in urbes sociorum non multum ab hostili expugnatione differant. Hunc audiebant antea, nunc praesentem vident tanta temperantia, tanta mansuetudine, tanta humanitate, ut ii beatissimi esse videantur, apud quos ille diutissime commoratur.

VI. Quare, si propter socios nulla ipsi injuria lacessiti majores vestri cum Antiocho, cum Philippo, cum Aetolis, cum Poenis bella gesserunt, quanto vos studio convenit injuriis provocatos sociorum salutem una cum imperii vestri dignitate defendere, praesertim cum de maximis vestris vectigalibus agatur?

Nam ceterarum provinciarum vectigalia, Quirites, tanta sunt, ut iis ad ipsas provincias tutandas vix contenti esse possimus; Asia vero tam opima est ac fertilis, ut et ubertate agrorum et varietate fructuum et magnitudine pastionis et multitudine earum rerum, quae exportantur, facile omnibus terris antecellat. Itaque haec vobis provincia, Quirites, si et belli utilitatem et pacis dignitatem retinere vultis, non modo a calamitate, sed etiam a metu calamitatis est defendenda. Nam in

ceteris rebus, cum venit calamitas, tum detrimentum accipitur; at in vectigalibus non solum adventus mali, sed, etiam metus ipse affert calamitatem. Nam cum hostium copiae non longe absunt, etiam si irruptio facta nulla est, tamen pecua relinquuntur, agricultura deseritur, mercatorum navigatio conquiescit. Ita neque ex portu neque ex decumis neque ex scriptura vectigal conservari potest; quare saepe totius anni fructus uno rumore periculi atque uno belli terrore amittitur. Quo tandem animo esse existimatis aut eos, qui vectigalia nobis pensitant, aut eos, qui exercent atque exigunt, cum duo reges cum maximis copiis propter adsint? cum una excursio equitatus perbreve tempore totius anni vectigal auferre possit? cum publicani familias maximas, quas in salinis habent, quas in agris, quas in portubus atque custodiis, magno periculo se habere arbitrentur? Putatisne vos illis rebus frui posse, nisi eos, qui vobis fructui sunt, conservarit, non solum, ut ante dixi, calamitate, sed etiam calamitatis formidine liberatos?

VII. Ac ne illud quidem vobis negligendum est, quod mihi ego extremum proposueram, cum essem de belli genere dicturus, quod ad multorum bona civium Romanorum pertinet, quorum vobis pro vestra sapientia, Quirites, habenda est ratio diligenter. Nam et publicani, homines et honestissimi et ornatissimi, suas rationes et copias in illam provinciam contulerunt; quorum ipsorum per se res et fortunae vobis curae esse debent. Etenim si vectigalia nervos esse rei publicae semper duximus, eum certe ordinem, qui exercet illa, firmamentum ceterorum ordinum recte esse dicemus. Deinde ex ceteris ordinibus homines navi atque industrii partim ipsi in Asia negotiantur, quibus vos absentibus consulere debetis, partim eorum in ea provincia pecunias magnas collocatas habent. Est igitur humanitatis vestrae, magnum numerum eorum civium calamitate pro-

hibere, sapientiae, videre multorum civium calamitatem a re publica sejunctam esse non posse. Etenim primum illud parvi refert, nos publicanis amissis vectigalia postea victoria recuperare: neque enim iisdem redimendi facultas erit propter calamitatem, neque aliis voluntas propter timorem. Deinde quod nos eadem Asia atque idem iste Mithridates initio belli Asiatici docuit, certe id quidem calamitate docti memoria retinere debemus: nam tum, cum in Asia res magnas permulti amiserant, scimus Romae solutione impedita fidem concidisse. Non enim possunt una in civitate multi rem ac fortunas amittere, ut non plures secum in eandem trahant calamitatem. A quo periculo prohibete rem publicam et mihi credite, id quod ipsi videtis: haec fides atque haec ratio pecuniarum, quae Romae, quae in foro versatur, implicita est cum illis pecuniis Asiaticis et cohaeret; ruere illa non possunt, ut haec non eodem labefacta motu concidant. Quare videte, num dubitandum vobis sit omni studio ad id bellum incumbere, in quo gloria nominis vestri, salus sociorum, vectigalia maxima, fortunae plurimorum civium conjunctae cum re publica defenduntur.

VIII. Quoniam de genere belli dixi, nunc de magnitudine pauca dicam. Potest hoc enim dici, belli genus esse ita necessarium, ut sit gerendum, non esse ita magnum, ut sit pertimescendum. In quo maxime laborandum est, ne forte, a vobis quae diligentissime providenda sunt, contemnenda esse videantur. Atque ut omnes intelligant me L. Lucullo tantum impertire laudis, quantum forti viro et sapienti homini et magno imperatori debeat, dico ejus adventu maximas Mithridatis copias omnibus rebus ornatas atque instructas fuisse, urbemque Asiae clarissimam nobisque amicissimam Cyzicenorum obsessam esse ab ipso rege maxima multitudine et oppugnatam vehementissime, quam L. Lucullus virtute, assiduitate, consilio summis obsidionis periculis

liberavit ; ab eodem imperatore classem magnam et ornatam, quae ducibus Sertorianis ad Italiam studio atque odio inflammata raperetur, superatam esse atque depressam ; magnas hostium praeterea copias multis proeliis esse deletas, patefactumque nostris legionibus esse Pontum, qui ante populo Romano ex omni aditu clausus fuisset ; Sinopen atque Amisum, quibus in oppidis erant domicilia regia, omnibus rebus ornatas atque refertas, ceterasque urbes Ponti et Cappadociae per multas uno aditu atque adventu esse captas ; regem spoliatum regno patrio atque avito ad alios se reges atque ad alias gentes supplicem contulisse ; atque haec omnia salvis populi Romani sociis atque integris vectigalibus esse gesta. Satis opinor hoc esse laudis, atque ita, Quirites, ut hoc vos intelligatis, a nullo istorum, qui huic obtrectant legi atque causae, L. Lucillum similiter ex hoc loco esse laudatum.

IX. Requiretur fortasse nunc, quemadmodum, cum haec ita sint, reliquum possit magnum esse bellum. Cognoscite, Quirites : non enim hoc sine causa quaeri videtur. Primum ex suo regno sic Mithridates profugit, ut ex eodem Ponto Medea illa quondam profugisse dicitur, quam praedicant in fuga fratris sui membra in iis locis, qua se parens persequeretur, dissipavisse, ut eorum collectio dispersa maerorque patrius celeritatem persequendi retardaret. Sic Mithridates fugiens maximam vim auri atque argenti pulcherrimarumque rerum omnium, quas et a majoribus acceperat et ipse bello superiore ex tota Asia direptas in suum regnum congesserat, in Ponto omnem reliquit. Haec dum nostri colligunt omnia diligentius, rex ipse e manibus effugit. Ita illum a persequendi studio maeror, hos laetitia retardavit. Hunc in illo timore et fuga Tigranes, rex Armenius, excepit diffidentemque rebus suis confirmavit et afflictum erexit perditumque recreavit : cujus in regnum posteaquam L. Lucullus cum exercitu venit, plures

etiam gentes contra imperatorem nostrum concitatae sunt. Erat enim metus injectus iis nationibus, quas numquam populus Romanus neque lacesendas bello neque tentandas putavit; erat etiam alia gravis atque vehemens opinio, quae [per] animos gentium barbararum pervaserat, fani locupletissimi et religiosissimi diripiendi causa in eas oras nostrum esse exercitum adductum. Ita nationes multae atque magnae novo quodam terrore ac metu concitabantur. Noster autem exercitus, tametsi urbem ex Tigranis regno ceperat et proeliis usus erat secundis, tamen nimia longinquitate locorum ac desiderio suorum commovebatur. Hic jam plura non dicam. Fuit enim illud extremum, ut ex iis locis a militibus nostris reditus magis maturus quam processio longior quaereretur: Mithridates autem et suam manum jam confirmarat et eorum, qui se ex ipsius regno collegerant et magnis adventitiis auxiliis multorum regum et nationum juvabatur. Jam hoc fere sic fieri solere accepimus, ut regum afflictæ fortunæ facile multorum opes alliciant ad misericordiam, maximeque eorum, qui aut reges sunt aut vivunt in regno: ut iis nomen regale magnum et sanctum esse videatur. Itaque tantum victus efficere potuit, quantum incolumis numquam est ausus optare. Nam cum se in regnum suum recepisset, non fuit eo contentus, quod ei præter spem acciderat, ut illam, posteaquam pulsus erat, terram umquam attingeret, sed in exercitum nostrum clarum atque victorem impetum fecit. Sinite hoc loco, Quirites, sicut poetae solent, qui res Romanas scribunt, præterire me nostram calamitatem, quæ tanta fuit, ut eam ad aures Luculli imperatoris non ex proelio nuntius, sed ex sermone rumor afferet. Hic in illo ipso malo gravissimaque belli offensione L. Lucullus, qui tamen aliqua ex parte iis incommodis mederi fortasse potuisset, vestro jussu coactus, quod imperii diuturnitati modum statuendum vetere exemplo putavistis, par-

tem militum, qui jam stipendiis confecti erant, dimisit, partem Glabrioni tradidit. Multa praetereo consulto : sed ea vos conjectura perspicite, quantum illud bellum factum putetis, quod jungant reges potentissimi, renovent agitatae nationes, suscipiant integrae gentes, novus imperator noster accipiat vetere exercitu pulso.

X. Satis mihi multa verba fecisse videor, quare esset hoc bellum genere ipso necessarium, magnitudine periculosum : restat, ut de imperatore ad id bellum diligendo ac tantis rebus praeficiendo dicendum esse videatur. Utinam, Quirites, virorum fortium atque innocentium copiam tantam haberetis, ut haec vobis deliberatio difficilis esset, quemnam potissimum tantis rebus ac tanto bello praeficiendum putaretis. Nunc vero cum sit unus Cn. Pompeius, qui non modo eorum hominum, qui nunc sunt, gloriam, sed etiam antiquitatis memoriam virtute superarit, quae res est, quae cujusquam animum in hac causa dubium facere possit ! Ego enim sic existimo, in summo imperatore quatuor has res inesse oportere, scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem. Quis igitur hoc homine scientior umquam aut fuit aut esse debuit ! qui e ludo atque pueritiae disciplinis, bello maximo atque acerrimis hostibus, ad patris exercitum atque in militiae disciplinam profectus est ; qui extrema pueritia miles in exercitu fuit summi imperatoris, ineunte adolescentia maximi ipse exercitus imperator ; qui saepius cum hoste confligit, quam quisquam cum inimico concertavit ; plura bella gessit, quam ceteri legerunt ; plures provincias confecit, quam alii concupiverunt ; cujus adolescentia ad scientiam rei militaris non alienis praeceptis, sed suis imperiis, non offensionibus belli, sed victoriis, non stipendiis, sed triumphis est erudita. Quod denique genus esse belli potest, in quo illum non exercuerit fortuna rei publicae ! Civile, Africanum, Transalpinum, Hispaniense mixtum ex civitatibus atque bellicosissimis

nationibus, servile, navale bellum, varia et diversa genera et bellorum et hostium non solum gesta ab hoc uno, sed etiam confecta, nullam rem esse declarant in usu positam militari, quae hujus viri scientiam fugere possit.

XI. Jam vero virtuti Cn. Pompeii quae potest oratio par inveniri? Quid est, quod quisquam aut illo dignum aut vobis novum aut cuiquam inauditum possit afferre? Neque enim illae sunt solae virtutes imperatoriae, quae vulgo existimantur, labor in negotiis, fortitudo in periculis, industria in agendo, celeritas in conficiendo, consilium in providendo; quae tanta sunt in hoc uno, quanta in omnibus reliquis imperatoribus, quos aut vidimus aut audivimus, non fuerunt. Testis est Italia, quam ille ipse victor, L. Sulla, hujus virtute et subsidio confessus est liberatam. Testis est Sicilia, quam multis undique cinctam periculis non terrore belli, sed consilii celeritate explicavit. Testis est Africa, quae magnis oppressa hostium copiis eorum ipsorum sanguine redundavit. Testis est Gallia, per quam legionibus nostris in Hispaniam iter Gallorum interneccione patefactum est. Testis est Hispania, quae saepissime plurimos hostes ab hoc superatos prostratosque conspexit. Testis est iterum et saepius Italia, quae, cum servili bello taetro periculo-
soque premeretur, ab hoc auxilium absente expetivit: quod bellum expectatione ejus attenuatum atque imminutum est, adventu sublatum ac sepultum. Testes nunc vero jam omnes orae atque omnes exterae gentes ac nationes, denique maria omnia cum universa, tum in singulis oris omnes sinus atque portus. Quis enim toto mari locus per hos annos aut tam firmum habuit praesidium, ut tutus esset? aut tam fuit abditus, ut lateret? Quis navigavit, qui non se aut mortis aut servitutis periculo committeret, cum aut hieme aut referto praedonum mari navigaret? Hoc tantum bellum, tam turpe, tam vetus, tam late divisum atque dispersum

M. T. CICERONIS OPERA SELECTA.

IN USUM ACADEMIAE EDINBURGENSIS.

EX EDITIONE J. G. MILLER.

EDINBURGH:
OLIVER & BROTHERS,
LONDON, SOLE PRINTERS.

(Price Four shillings and sixpence.)

3
a
n-
ns
us
ti
ad
it,
n-
si-
et,
ac
ris
luo
lor-
in-
ili-
unt,
s se
bus,
res-
sque
tam
na-
ap-
it.
mpe-
rare
Non
fecto
niae,
num
anta
fide,
ate!
lere-
agiri

quis umquam arbitraretur aut ab omnibus imperatoribus uno anno aut omnibus annis ab uno imperatore confici posse? Quam provinciam tenuistis a praedonibus liberam per hosce annos? quod vectigal vobis tutum fuit? quem socium defendistis? cui praesidio classibus vestris fuistis? quam multas existimatis insulas esse desertas? quam multas aut metu relictas aut a praedonibus captas urbes esse sociorum?

XII. Sed quid ego longinqua commemoro? Fuit hoc quondam, fuit proprium populi Romani longe a domo bellare et propugnaculis imperii sociorum fortunas, non sua tecta defendere. Sociis ego nostris mare per hos annos clausum fuisse dicam, cum exercitus nostri numquam a Brundisio, nisi hieme summa, transmiserint? Qui ad vos ab exteris nationibus venirent, captos querar, cum legati populi Romani redempti sint? Mercatoribus tutum mare non fuisse dicam, cum duodecim secures in praedonum potestatem pervenerint? Cnidum aut Colophonem aut Samum, nobilissimas urbes, innumerabilesque alias captas esse commemorem, cum vestros portus atque eos portus, quibus vitam et spiritum ducitis, in praedonum fuisse potestate sciatis? An vero ignoratis portum Cajetae celeberrimum ac plenissimum navium inspectante praetore a praedonibus esse direptum? ex Miseno autem ejus ipsius liberos, qui cum praedonibus antea ibi bellum gesserat, a praedonibus esse sublato? Nam quid ego Ostiense incommodum atque illam labem atque ignominiam rei publicae querar, cum prope inspectantibus vobis classis ea, cui consul populi Romani praepositus esset, a praedonibus capta atque oppressa est? Pro di immortales! tantamne unius hominis incredibilis ac divina virtus tam brevi tempore lucem afferre rei publicae potuit, ut vos, qui modo ante ostium Tiberinum classem hostium videbatis, nunc nullam intra Oceani ostium praedonum navem esse audiat? Atque haec

qua celeritate gesta sint, quamquam videtis, tamen a me in dicendo praetereunda non sunt. Quis enim umquam aut obeundi negotii aut consequendi quaestus studio tam brevi tempore tot loca adire, tantos cursus conficere potuit, quam celeriter Cn. Pompeio duce tanti belli impetus navigavit? qui nondum tempestivo ad navigandum mari Siciliam adiit, Africam exploravit, inde Sardiniam cum classe venit atque haec tria frumentaria subsidia rei publicae firmissimis praesidiis classibusque munivit. Inde cum se in Italiam recepisset, duabus Hispaniis et Gallia [Transalpina] praesidiis ac navibus confirmata, missis item in oram Illyrici maris et in Achaiam omnemque Graeciam navibus, Italiae duo maria maximis classibus firmissimisque praesidiis adornavit; ipse autem ut Brundisio profectus est, unde quinquagesimo die totam ad imperium populi Romani Ciliam adjunxit: omnes, qui ubique praedones fuerunt, partim capti interfectique sunt, partim unius hujus se imperio ac potestati dediderunt. Idem Cretensibus, cum ad eum usque in Pamphyliam legatos deprecatoresque misissent, spem deditiois non ademit obsidesque imperavit. Ita tantum bellum, tam diuturnum, tam longe lateque dispersum, quo bello omnes gentes ac nationes premebantur, Cn. Pompeius extrema hieme apparavit, ineunte vere suscepit, media aestate confecit.

XIII. Est haec divina atque incredibilis virtus imperatoris. Quid? ceterae, quas paullo ante commemorare coeperam, quantae atque quam multae sunt? Non enim bellandi virtus solum in summo atque perfecto imperatore quaerenda est, sed multae sunt artes eximiae, hujus administrae comitesque virtutis. Ac primum quanta innocentia debent esse imperatores! quanta deinde in omnibus rebus temperantia! quanta fido, quanta facilitate, quanto ingenio, quanta humanitate! quae breviter, qualia sint in Cn. Pompeio, consideremus. Summa enim omnia sunt, Quirites, sed ea magis

ex aliorum contentione, quam ipsa per sese cognosci atque intelligi possunt. Quem enim imperatorem possumus ullo in numero putare, cujus in exercitu centuriatus veneant atque venierint! quid hunc hominem magnum aut amplum de re publica cogitare, qui pecuniam ex aerario depromptam ad bellum administrandum aut propter cupiditatem provinciae magistratibus diviserit, aut propter avaritiam Romae in quaestu reliquerit! Vestra admurmuratio facit, Quirites, ut agnoscere videamini, qui haec fecerint: ego autem nomino neminem, quare irasci mihi nemo poterit, nisi qui ante de se voluerit confiteri. Itaque propter hanc avaritiam imperatorum quantas calamitates, quocumque ventum sit, nostri exercitus ferant, quis ignorat! Itinera, quae per hosce annos in Italia per agros atque oppida civium Romanorum nostri imperatores fecerint, recordamini; tum facilius statuētis, quid apud exteras nationes fieri existimetis. Utrum plures arbitramini per hosce annos militum vestrorum armis hostium urbes, an hibernis sociorum civitates esse deletas! Neque enim potest exercitum is continere imperator, qui se ipse non continet, neque severus esse in judicando, qui alios in se severos esse iudices non vult. Hic miramur hunc hominem tantum excellere ceteris, cujus legiones sic in Asiam pervenerint, ut non modo manus tanti exercitus, sed ne vestigium quidem cuiquam pacato nocuisse dicatur! Jam vero quemadmodum milites hibernent, quotidie sermones ac literae perferuntur; non modo, ut sumptum faciat in militem, nemini vis affertur, sed ne cupienti quidem cuiquam permittitur. Hiemis enim, non avaritiae per-fugium majores nostri in sociorum atque amicorum tectis esse voluerunt.

XIV. Age vero, ceteris in rebus qua sit temperantia, considerate. Unde illam tantam celeritatem et tam incredibilem cursum inventum putatis! Non enim illum eximia vis remigum aut ars inaudita quaedam

gubernandi aut venti aliqui novi tam celeriter in ultimas terras pertulerunt, sed eae res, quae ceteros remorari solent, non retardarunt; non avaritia ab instituto cursu ad praedam aliquam devocavit, non libido ad voluptatem, non amoenitas ad delectationem, non nobilitas urbis ad cognitionem, non denique labor ipse ad quietem. Postremo signa et tabulas ceteraque ornamenta Graecorum oppidorum, quae ceteri tollenda esse arbitrantur, ea sibi ille ne visenda quidem existimavit. Itaque omnes nunc in iis locis Cn. Pompeium sicut aliquem non ex hac urbe missum, sed de coelo delapsum iatuentur; nunc denique incipiunt credere, fuisse homines Romanos hac quondam abstinentia, quod jam nationibus exteris incredibile ac falso memoriae proditum videbatur. Nunc imperii vestri splendor illis gentibus lucet; nunc intelligunt, non sine causa majores suos tum, cum ea temperantia magistratus habebamus, servire populo Romano quam imperare aliis maluisse. Jam vero ita faciles aditus ad eum privatorum, ita liberae querimoniae de aliorum injuriis esse dicuntur, ut is, qui dignitate principibus excellit, facilitate infimis par esse videatur. Jam quantum consilio, quantum dicendi gravitate et copia valeat, in quo ipso inest quaedam dignitas imperatoria, vos, Quirites, hoc ipso ex loco saepe cognovistis. Fidem vero ejus quantam inter socios existimari putatis, quam hostes omnium generum sanctissimam judicarint? Humanitate jam tanta est, ut difficile dictu sit, utrum hostes magis virtutem ejus pugnantes timuerint, an mansuetudinem victi dilexerint. Et quisquam dubitabit, quin huic hoc tantum bellum transmittendum sit, qui ad omnia nostrae memoriae bella conficienda divino quodam consilio natus esse videatur?

XV. Et quoniam auctoritas quoque in bellis administrandis multum atque in imperio militari valet, certe nemini dubium est, quin ea re idem ille imperator

plurimum possit. Vehementer autem pertinere ad bella administranda, quid hostes, quid socii de imperatoribus nostris existiment, quis ignorat, cum sciamus homines in tantis rebus, ut aut contemnunt aut metuant aut oderint aut ament, opinione non minus et fama quam aliqua ratione certa commoveri! Quod igitur nomen umquam in orbe terrarum clarius fuit! cujus res gestae pares! de quo homine vos, id quod maxime facit auctoritatem, tanta et tam praeclara judicia fecistis! An vero ullam usquam esse oram tam desertam putatis, quo non illius diei fama pervaserit, cum universus populus Romanus referto foro completisque omnibus templis, ex quibus hic locus conspici potest, unum sibi ad commune omnium gentium bellum Cn. Pompeium imperatorem depoposcit! Itaque ut plura non dicam neque aliorum exemplis confirmem, quantum auctoritas valeat in bello, ab eodem Cn. Pompeio omnium rerum egregiarum exempla sumantur; qui quo die a vobis maritimo bello praepositus est imperator, tanta repente utilitas annonae ex summa inopia et caritate rei frumentariae consecuta est unius hominis spe et nomine, quantam vix et summa ubertate agrorum diuturna pax efficere potuisset. Jam, accepta in Ponto calamitate ex eo proelio, de quo vos paullo ante invitus admonui, cum socii pertinuisent, hostium opes animique crevissent, satis firmum praesidium provincia non haberet, amisissetis Asiam, Quirites, nisi ad id ipsum discrimen ejus temporis divinitus Cn. Pompeium ad eas regiones fortuna populi Romani attulisset. Hujus adventus et Mithridatem insolita inflammatum victoria continuit et Tigra-nem magnis copiis minitantem Asiae retardavit. Et quisquam dubitavit, quid virtute perfecturus sit, qui tantum auctoritate perfecit! aut quam facile imperio atque exercitu socios et vectigalia conservaturus sit, qui ipso nomine ac rumore defenderit!

XVI. Age vero, illa res quantam declarat ejusdem

hominis apud hostes populi Romani auctoritatem, quod ex locis tam longinquis tamque diversis tam brevi tempore omnes huic se uni dediderunt! Quod Cretensium legati, cum in eorum insula noster imperator exercitusque esset, ad Cn. Pompeium in ultimas prope terras venerunt eique se omnes Cretensium civitates dedere velle dixerunt? Quid! idem iste Mithridates nonne ad eundem Cn. Pompeium legatum usque ad Hispaniam misit! eum, quem Pompeius legatum semper iudicavit, ii, quibus erat semper molestum, ad eum potissimum esse missum, speculatorem quam legatum iudicare maluerunt. Potestis igitur jam constituere, Quirites, hanc auctoritatem multis postea rebus gestis magnisque vestris judiciis amplificatam, quantum apud illos reges, quantum apud exterarum nationes valituram esse existimetis.

Reliquum est, ut de felicitate, quam praestare de se ipso nemo potest, meminisse et commemorare de altero possumus, sicut aequum est homines de potestate deorum, timide et pauca dicamus. Ego enim sic existimo: Maximo, Marcello, Scipioni, Mario et ceteris magnis imperatoribus non solum propter virtutem, sed etiam propter fortunam saepius imperia mandata atque exercitus esse commissos. Fuit enim profecto quibusdam summis viris quaedam ad amplitudinem et ad gloriam et ad res magnas bene gerendas divinitus adjuncta fortuna. De huius autem hominis felicitate, de quo nunc agimus, hac utar moderatione dicendi, non ut in illius potestate fortunam positam esse dicam, sed ut praeterita meminisse, reliqua sperare videamur, ne aut invisa dis immortalibus oratio nostra aut ingrata esse videatur. Itaque non sum praedicaturus, quantas ille res domi militiae, terra marique, quantaque felicitate gesserit; ut ejus semper voluntatibus non modo cives assenserint, socii obtemperarint, hostes obedierint, sed etiam venti tempestatesque obsecundarint: hoc brevissime dicam,

neminem umquam tam impudentem fuisse, qui ab dis immortalibus tot et tantas res tacitus auderet optare, quot et quantas di immortales ad Cn. Pompeium detulerunt: quod ut illi proprium ac perpetuum sit, Quirites, cum communis salutis atque imperii, tum ipsius hominis causa, sicuti facitis, velle et optare debetis.

Quare cum et bellum sit ita necessarium, ut negligi non possit, ita magnum, ut accuratissime sit administrandum, et cum ei imperatorem praeficere possitis, in quo sit eximia belli scientia, singularis virtus, clarissima auctoritas, egregia fortuna, dubitabitis, Quirites, quin hoc tantum boni, quod vobis ab dis immortalibus oblatum et datum est, in rem publicam conservandam atque amplificandam conferatis?

XVII. Quodsi Romae Cn. Pompeius privatus esset hoc tempore, tamen ad tantum bellum is erat deligendus atque mittendus. Nunc, cum ad ceteras summas utilitates haec quoque opportunitas adjungatur, ut in iis ipsis locis adsit, ut habeat exercitum, ut ab iis, qui habent, accipere statim possit, quid exspectamus? aut cur non ducibus dis immortalibus eidem, cui cetera summa cum salute rei publicae commissa sunt, hoc quoque bellum regium committamus?

At enim vir clarissimus, amantissimus rei publicae, vestris beneficiis amplissimis affectus, Q. Catulus, itemque summis ornamentis honoris, fortunae, virtutis, ingenii praeditus, Q. Hortensius, ab hac ratione dissentiunt: quorum ego auctoritatem apud vos multis locis plurimum valuisse et valere oportere confiteor; sed in hac causa, tametsi cognoscitis auctoritates contrarias virorum fortissimorum et clarissimorum, tamen omissis auctoritatibus ipsa re ac ratione exquirere possumus veritatem; atque hoc facilius, quod ea omnia, quae a me adhuc dicta sunt, iidem isti vera esse concedunt, et necessarium bellum esse et magnum et in uno Cn. Pompeio summa esse omnia. Quid igitur ait Horten-

sus! Si uni omnia tribuenda sint, [unum] dignissimum esse Pompeium; sed ad unum tamen omnia deferri non oportere. Obsolevit jam ista oratio, re multo magis quam verbis refutata. Nam tu idem, Q. Hortensi, multa pro tua summa copia ac singulari facultate dicendi et in senatu contra virum fortem, A. Gabinium, graviter ornateque dixisti, cum is de uno imperatore contra praedones constituendo legem promulgasset, et ex hoc ipso loco permulta item contra legem eam verba fecisti. Quid! tum, per deos immortales! si plus apud populum Romanum auctoritas tua quam ipsius populi Romani salus et vera causa valuisset, hodie hanc gloriam atque hoc orbis terrae imperium teneremus? An tibi tum imperium esse hoc videbatur, cum populi Romani legati, quaestores praetoresque capiebantur! cum ex omnibus provinciis commeatu et privato et publico prohibebamur! cum ita clausa nobis erant maria omnia, ut neque privatam rem transmarinam neque publicam jam obire possemus?

XVIII. Quae civitas antea umquam fuit, non dico Atheniensium, quae satis late quondam mare tenuisse dicitur, non Karthaginensium, qui permultum classe ac maritimis rebus valuerunt; non Rhodiorum, quorum usque ad nostram memoriam disciplina navalis et gloria remansit: quae civitas umquam antea tam tenuis, quae tam parva insula fuit, quae non portus suos et agros et aliquam partem regionis atque orae maritimae per se ipsa defenderet? At hercule aliquot annos continuos ante legem Gabiniam ille populus Romanus, cujus usque ad nostram memoriam nomen invictum in navalibus pugnis permanserat, magna ac multo maxima parte non modo utilitatis, sed dignitatis atque imperii caruit. Nos, quorum majores Antiochum regem classe Persenque superarunt, omnibusque navalibus pugnis Karthaginenses, homines in maritimis rebus exercitatissimos paratissimosque, vicerunt, ii nullo in loco jam praedoni-

bus pares esse poteramus. Nos, qui antea non modo Italiam tutam habebamus, sed omnes socios in ultimis oris auctoritate nostri imperii salvos praestare poteramus, tum, cum insula Delos, tam procul a nobis in Aegeo mari posita, quo omnes undique cum mercibus atque oneribus commeabant, referta divitiis, parva, sine muro, nihil timebat, iidem non modo provinciis atque oris Italiae maritimis ac portibus nostris, sed etiam Appia jam via carebamus : et his temporibus non pudebat magistratus populi Romani in hunc ipsum locum ascendere, cum eum vobis majores vestri exuviis nauticis et classium spoliis ornatum reliquissent.

XIX. Bono te animo, Q. Hortensi, populus Romanus et ceteros, qui erant in eadem sententia, dicere existimavit ea, quae sentiebatis : sed tamen in salute communi idem populus Romanus dolori suo maluit quam auctoritati vestrae obtemperare. Itaque una lex, unus vir, unus annus non modo nos illa miseria ac turpitudine liberavit, sed etiam effecit, ut aliquando vere videremur omnibus gentibus ac nationibus terra marique imperare.

Quo mihi etiam indignius videtur obtrectatum esse adhuc, Gabinio dicam, an Pompeio an utrique ? id quod est verius ; ne legaretur A. Gabinus Cn Pompeio expetenti ac postulanti. Utrum ille, qui postulat ad tantum bellum legatum, quem velit, idoneus non est, qui impetret, cum ceteri ad expilandos socios diripendasque provincias, quos voluerunt, legatos eduxerint ; an ipse, cujus lege salus ac dignitas populo Romano atque omnibus gentibus constituta est, expers esse debet gloriae imperatoris atque ejus exercitus, qui consilio ipsius ac periculo est constitutus ? An C. Falcidius, Q. Metellus, Q. Caelius Latiniensis, Cn. Lentulus, quos omnes honoris causa nomino, cum tribuni plebis fuissent, anno proximo legati esse potuerunt ; in hoc uno Gabinio sunt tam diligentes ! qui in hoc bello, quod

lege Gabinia geritur, in hoc imperatore atque exercitu, quem per vos ipse constituit, etiam praecipuo jure esse deberet ! De quo legando consules spero ad senatum relaturos ; qui si dubitabunt aut gravabuntur, ego me profiteor relaturum ; neque me impedit cujusquam inimicum edictum, quo minus vobis fretus vestrum jus beneficiumque defendam, neque praeter intercessionem quidquam audiam, de qua, ut arbitror, isti ipsi, qui minantur, etiam atque etiam, quid liceat, considerabunt. Mea quidem sententia, Quirites, unus A. Gabinus, belli maritimi rerumque gestarum Cn. Pompeio socius adscribitur, propterea quod alter uni illud bellum suscipiendum vestris suffragiis detulit, alter delatum susceptumque confecit.

XX. Reliquum est, ut de Q. Catuli auctoritate et sententia dicendum esse videatur. Qui cum ex vobis quaereret, si in uno Cn. Pompeio omnia poneretis, si quid eo factum esset, in quo spem essetis habituri, cepit magnum suae virtutis fructum ac dignitatis, cum omnes una prope voce *in eo ipso vos spem habituros esse dixistis*. Etenim talis est vir, ut nulla res tanta sit ac tam difficilis, quam ille non et consilio regere et integritate tueri et virtute conficere possit. Sed in hoc ipso ab eo vehementissime dissentio, quod, quo minus certa est hominum ac minus diuturna vita, hoc magis res publica, dum per deos immortales licet, frui debet summi viri vita atque virtute. At enim ne quid novi fiat contra exempla atque instituta majorum. Non dicam hoc loco majores nostros semper in pace consuetudini, in bello utilitati paruisse ; semper ad novos casus temporum novorum consiliorum rationes accommodasse ; non dicam duo bella maxima, Punicum et Hispaniense, ab uno imperatore esse confecta, duasque urbes potentissimas, quae huic imperio maxime minitabantur, Karthaginem atque Numantiam, ab eodem Scipione esse deletas : non commemorabo nuper ita vobis patribusque

vestris esse visum, ut in uno C. Mario spes imperii poneretur, ut idem cum Jugurtha, idem cum Cimbris, idem cum Teutonis bellum administraret: in ipso Cn. Pompeio, in quo novi constitui nihil vult Q. Catulus, quam multa sint nova summa Q. Catuli voluntate constituta, recordamini.

XXI. Quid tam novum, quam adolescentulum, privatum, exercitum difficili rei publicae tempore conficere? confecit: huic praeesse? praefuit: rem optime ductu suo gerere? gessit. Quid tam praeter consuetudinem, quam homini peradolescenti, cujus aetas a senatorio gradu longe abesset, imperium atque exercitum dari, Siciliam permitti atque Africam bellumque in ea administrandum? Fuit in his provinciis singulari innocentia, gravitate, virtute: bellum in Africa maximum confecit, victorem exercitum deportavit. Quid vero tam inauditum, quam equitem Romanum triumphare? at eam quoque rem populus Romanus non modo vidit, sed omni etiam studio visendam et concelebrandam putavit. Quid tam inusitatum, quam ut, cum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques Romanus ad bellum maximum formidolosissimumque pro consule mitteretur? missus est. Quo quidem tempore cum esset non nemo in senatu, qui diceret, *Non oportere mitti hominem privatum pro consule*; L. Philippus dixisse dicitur: *Non se illum sua sententia pro consule, sed pro consulibus mittere*. Tanta in eo rei publicae bene gerendae spes constituebatur, ut duorum consulum munus unius adolescentis virtuti committeretur. Quid tam singulare, quam ut ex senatus consulto legibus solutus consul ante fieret, quam ullum alium magistratum per leges capere licuisset? quid tam incredibile, quam ut iterum eques Romanus ex senatus consulto triumpharet? Quae in omnibus hominibus nova post hominum memoriam constituta sunt, ea tam multa non sunt, quam haec, quae in hoc uno homine vidimus. Atque haec tot exempla

tanta ac tam nova profecta sunt in eundem hominem a Q. Catuli atque a ceterorum ejusdem dignitatis amplissimorum hominum auctoritate.

XXII. Quare videant, ne sit periniquum et non ferendum, illorum auctoritatem de Cn. Pompeii dignitate a vobis comprobata semper esse, vestrum ab illis de eodem homine iudicium populi que Romani auctoritatem improbari; praesertim cum jam suo jure populus Romanus in hoc homine suam auctoritatem vel contra omnes, qui dissentiunt, possit defendere; propterea quod, iisdem istis reclamantibus, vos unum illum ex omnibus delegistis, quem bello praedonum praepone-retis. Hoc si vos temere fecistis et rei publicae parum consulistis, recte isti studia vestra suis consiliis regere conantur; sin autem vos plus tum in re publica vidistis, vos, his repugnantibus, per vosmet ipsos dignitatem huic imperio, salutem orbi terrarum attulistis; aliquando isti principes et sibi et ceteris populi Romani universi auctoritati parendum esse fateantur. [Atque in hoc bello Asiatico et regio non solum militaris illa virtus, quae est in Cn. Pompeio singularis, sed aliae quoque virtutes animi magnae et multae requiruntur. Difficile est in Asia, Cilicia, Syria regnisque interiorum nationum ita versari vestrum imperatorem, ut nihil aliud nisi de hoste ac de laude cogitet. Deinde etiam si qui sunt pudore ac temperantia moderatiores, tamen eos esse tales propter multitudinem cupidorum hominum nemo arbitratur. Difficile est dictu, Quirites, quanto in odio simus apud exterarum nationes propter eorum, quos ad eas per hos annos cum imperio misimus, libidines ac injurias. Quod enim fanum putatis in illis terris nostris magistratibus religiosum, quam civitatem sanctam, quam domum satis clausam ac munitam fuisse? Urbes jam locupletes ac copiosae requiruntur, quibus causa belli propter diripiendi cupiditatem inferatur. Libenter haec coram cum Q. Catulo et Q. Hortensio,

summis et clarissimis viris, disputarem ; noverunt enim sociorum vulnera, vident eorum calamitates, querimonias audiunt. Pro sociis vos contra hostes exercitum mittere putatis, an hostium simulatione contra socios atque amicos ! quae civitas est in Asia, quae non modo imperatoris aut legati, sed unius tribuni militum animos ac spiritus capere possit !

XXIII. Quare, etiam si quem habetis, qui collatis signis exercitus regiones superare posse videatur, tamen, nisi erit idem, qui se a pecuniis sociorum, qui ab eorum conjugibus ac liberis, qui ab ornamentis fanorum atque oppidorum, qui ab auro gazaque regia manus, oculos, animum cohibere possit, non erit idoneus, qui ad bellum Asiaticum regiumque mittatur. Ecquam putatis civitatem pacatam fuisse, quae locuples sit ! ecquam esse locupletem, quae istis pacata esse videatur ! Ora maritima, Quirites, Cn. Pompeium non solum propter rei militaris gloriam, sed etiam propter animi continentiam requisivit. Videbat enim praetores locupletari quotannis pecunia publica praeter paucos ; neque eos quidquam aliud assequi classium nomine, nisi ut detrimentis accipiendis majore affici turpitudine videremur. Nunc, qua cupiditate homines in provincias, quibus jacturis, quibus conditionibus profisciscantur, ignorant videlicet isti, qui ad unum deferenda omnia esse non arbitrantur ; quasi vero Cn. Pompeium non cum suis virtutibus, tam etiam alienis vitiis magnum esse videamus. Quare nolite dubitare, quin huic uni credatis omnia, qui inter tot annos unus inventus sit, quem socii in urbes suas cum exercitu venisse gaudeant.] Quodsi auctoritatibus hanc causam, Quirites, confirmandam putatis, est vobis auctor, vir bellorum omnium maximarumque rerum peritissimus, P. Servilius, cujus tantae res gestae terra marique exstiterunt, ut, cum de bello deliberetis, auctor vobis gravior nemo esse debeat ; est C. Curio, summis vestris beneficiis maximisque rebus gestis, summo in-

genio et prudentia praeditus ; est Cn. Lentulus, in quo omnes pro amplissimis vestris honoribus summum consilium, summam gravitatem esse cognovistis ; est C. Cassius, integritate, virtute, constantia singulari. Quare videte, ut horum auctoritatibus illorum orationi, qui dissentiunt, respondere posse videamur.

XXIV. Quae cum ita sint, C. Manili, primum istam tuam et legem et voluntatem et sententiam laudo vehementissimeque comprobo : deinde te hortor, ut auctore populo Romano maneat in sententia neve cujusquam vim aut minas pertimescas. Primum in te satis esse animi perseverantiaeque arbitror ; deinde cum tantam multitudinem cum tanto studio adesse videamus, quantum nunc iterum in eodem homine praeficiendo videmus, quid est, quod aut de re aut de perficiendi facultate dubitemus ? Ego autem, quidquid est in me studii, consilii, laboris, ingenii, quidquid hoc beneficio populi Romani, atque hac potestate praetoria, quidquid auctoritate, fide, constantia possum, id omne ad hanc rem conficiendam tibi et populo Romano polliceor ac defero : testorque omnes deos et eos maxime, qui huic loco temploque praesident, qui omnium mentes eorum, qui ad rem publicam adeunt, maxime perspiciunt, me hoc neque rogatu facere cujusquam, neque quo Cn. Pompeli gratiam mihi per hanc causam conciliari putem, neque quo mihi ex cujusquam amplitudine aut praesidia periculis aut adjumenta honoribus quaeram ; propterea quod pericula facile, ut hominem praestare oportet, innocentia tecti repellemus ; honorem autem neque ab uno neque ex hoc loco, sed eadem illa nostra laboriosissima ratione vitae, si vestra voluntas feret, consequemur. Quamobrem, quidquid in hac causa mihi susceptum est, Quirites, id ego omne me rei publicae causa suscepisse confirmo ; tantumque abest, ut aliquam mihi bonam gratiam quaesisse videar, ut multas etiam simultates partim obscuras partim apertas intelligam

mihi non necessarias, vobis non inutiles suscepisse. Sed ego me hoc honore praeditum, tantis vestris beneficiis affectum statui, Quirites, vestram voluntatem et rei publicae dignitatem et salutem provinciarum atque sociorum meis omnibus commodis et rationibus praeferre oportere.

ORATIO II.

IN L. CATILINAM I.

In Senatu.

I. Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra! quamdiu etiam furor iste tuus [nos] eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? patere tua consilia non sentis? constrictam jam omnium horum conscientia teneri conjurationem tuam non vides? quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! Senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit! Immo vero etiam in senatum venit: fit publici consilii particeps: notat et designat oculis ad caedem unumquemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satisfacere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci jussu consulis jam pridem oportebat; in te conferri pestem istam, quam tu in nos omnes jamdiu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum, modiocriter labefactantem statum rei publicae, privatus interfecit: Catilinam, orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem, nos consules perferemus? Nam illa nimis antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Maelium, novis rebus studentem,

manu sua occidit. Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coercerent. Habemus enim senatus consultum in te, Catilina, vehemens et grave : non deest rei publicae consilium neque auctoritas hujus ordinis : nos, nos, dico aperte, consules desumus.

II. Decrevit quondam senatus, ut L. Opimius consul videret, ne quid res publica detrimenti caperet. Nox nulla intercessit : interfectus est propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, clarissimo patre, avo, majoribus ; occisus est cum liberis M. Fulvius consularis. Simili senatus consulto C. Mario et L. Valerio consulibus est permissa res publica. Num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac rei publicae poena remorata est ! At vero nos vicesimum jam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim hujusmodi senatus consultum, verumtamen inclusum in tabulis, tamquam in vagina reconditum : quo ex senatus consulto confestim interfectum te esse, Catilina, convenit. Vivis : et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Cupio, Patres conscripti, me esse clementem ; cupio in tantis rei publicae periculis me non dissolutum videri : sed jam me ipsum inertiae nequitiaeque condemnno. Castra sunt in Italia contra rem publicam in Etruriae faucibus collocata : crescit in dies singulos hostium numerus : eorum autem castrorum imperatorem ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videmus intestinam aliquam quotidie perniciem rei publicae molientem. Si te jam, Catilina, comprehendi, si interfici jussero : credo, erit verendum mihi, ne non hoc potius omnes boni serius a me, quam quisquam crudelius factum esse dicat. Verum ego hoc, quod jampridem factum esse oportuit, certa de causa nondum aducor, ut faciam. Tum denique interficiam

te, cum jam nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri poterit, qui id non jure factum esse fateatur. Quamdiu quisquam erit, qui te defendere audeat, vives: et vives ita, ut vivis, multis meis et firmis praesidiis obsessus, ne commovere te contra rem publicam possis. Multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, speculabuntur atque custodient.

III. Etenim quid est, Catilina, quod jam amplius exspectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios, nec privata domus parietibus continere voces conjurationis tuae potest? si illustrantur, si erumpunt omnia? Muta jam istam mentem, mihi crede: obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique: luce sunt clariora nobis tua consilia omnia: quae jam mecum licet recognoscas. Meministine me ante diem xii. Kalendas Novembres dicere in senatu, fore in armis certo die, qui dies futurus esset ante diem vi. Kal. Novembres, C. Mallium, audaciae satellitem atque administrum tuae? Num me fefellit, Catilina, non modo res tanta, tam atrox, tam incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies? Dixi ego idem in senatu caedem te optimatum contulisse in ante diem v. Kalendas Novembres, tum cum multi principes civitatis Roma non tam sui conservandi quam tuorum consiliorum reprimendorum causa profugerunt. Num infitiri potes te illo ipso die meis praesidiis, mea diligentia circumclusum commovere te contra rem publicam non potuisse, cum tu, discessu ceterorum, nostra tamen, qui remansissemus, caede contentum te esse dicebas? Quid? cum tu te Praeneste Kalendis ipsis Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideres: sensistine illam coloniam meo jussu, meis praesidiis, custodiis vigiliisque esse munitam? Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quod ego non modo audiam, sed etiam videam planeque sentiam.

IV. *Recognosce tandem mecum noctem illam superiorem : jam intelliges multo me vigilare acrius ad salutem quam te ad perniciem rei publicae. Dico te priore nocte venisse inter falcarios (non agam obscure) in M. Laecae domum : convenisse eodem complures ejusdem amentiae scelerisque socios. Num negare audes ? Quid taces ? Convincam, si negas. Video enim [esse] hic in senatu quosdam, qui tecum una fuerunt. O di immortales ! ubinam gentium sumus ! quam rem publicam habemus ! in qua urbe vivimus ! Hic, hic sunt, nostro in numero, Patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de nostrum omnium interitu, qui de hujus urbis atque adeo orbis terrarum exitio cogitent. Hosce ego video consul et de re publica sententiam rogo ! et quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce vulnero ! Fuisti igitur apud Laecam illa nocte, Catilina : distribuisti partes Italiae : statuisti, quo quemque proficisci placeret ; delegisti, quos Romae relinqueres, quos tecum educeras ; descripsisti urbis partes ad incendia ; confirmasti te ipsum jam esse exiturum ; dixisti paullulum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem. Reperti sunt duo equites Romani, qui te ista cura liberarent et esse illa ipsa nocte paullo ante lucem me in meo lectulo interfecturos pollicerentur. Haec ego omnia, vixdam etiam coetu vestro dimisso, comperi : domum meam majoribus praesidiis munivi atque firmavi : exclusi eos, quos tu mane ad me salutatum miserat, cum illi ipsi venissent, quos ego jam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram.*

V. *Quae cum ita sint, Catilina, perge, quo coepisti : egredere aliquando ex urbe : patent portae : proficiscere. Nimium diu te imperatorem illa tua Malliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnes tuos : si minus, quam plurimos. Purga urbem. Magno me metu liberabis, dummodo inter me atque te murus in-*

terat. Nobiscum versari jam diutius non potes: non feram, non patiar, non sinam. Magna dis immortalibus habenda est atque huic ipsi Jovi Statori, antiquissimo custodi hujus urbis gratia, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam rei publicae pestem toties jam effugimus. Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda rei publicae. Quamdiu mihi consuli designato, Catilina, insidiatus es, non publico me praesidio, sed privata diligentia defendi. Cum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitores tuos interficere voluisti, compressi conatus tuos nefarios amicorum praesidio et copiis, nullo tumultu publice concitato. Denique quotiescumque me petisti, per me tibi obstiti: quamquam videbam perniciem meam cum magna calamitate rei publicae esse conjunctam. Nunc jam aperte rem publicam universam petis: templa deorum immortalium, tecta urbis, vitam omnium civium, Italiam denique totam ad exitium ac vastitatem vocas.

Quare, quoniam id, quod est primum et quod hujus imperii disciplinaeque majorum proprium est, facere nondum audeo, faciam id, quod est ad severitatem lenius et ad communem salutem utilius. Nam si te interfici jussero, residebit in re publica reliqua conjuratorum manus; sin tu, quod te jamdudum hortor, exieris, exhaerietur ex urbe tuorum comitum magna et perniciosa sentina rei publicae. Quid est, Catilina! num dubitas id me imperante facere, quod jam tua sponte faciebas! Exire ex urbe jubet consul hostem. Interrogas me, num in exilium! Non jubeo: sed, si me consulis, suadeo.

VI. Quid est enim, Catilina, quod te jam in hac urbe delectare possit! in qua nemo est extra istam conjurationem perditorum hominum, qui te non metuat; nemo, qui non oderit. Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est! quod privatarum rerum dedecus

non inhaeret in fama! quae libido ab oculis, quod facinus a manibus umquam tuis, quod flagitium a toto corpore abfuit! cui tu adolescentulo, quem corruptellarum illecebris irretisses, non aut ad audaciam ferrum aut ad libidinem facem praetulisti! Quid vero! nuper, cum morte superioris uxoris novis nuptiis domum vacuefecisses, nonne etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti! quod ego praetermitto et facile patior sileri; ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse aut non vindicata esse videatur. Praetermitto ruinas fortunarum tuarum, quas omnes impendere tibi proximis Idibus senties: ad illa venio, quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent. Potestne tibi haec lux, Catilina, aut hujus caeli spiritus esse jucundus, cum scias horum esse neminem, qui nesciat te pridie Kalendas Januarias Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo! manum consulum et principum civitatis interficiendorum causa paravisse! sceleri ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum, sed fortunam populi Romani obstitisse! Ac jam illa omitto (neque enim sunt aut obscura aut non multo post commissa): quoties tu me designatum, quoties consulem interficere conatus es! Quot ego tuas petitiones ita conjectas, ut vitari posse non viderentur, parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi! [Nihil agis,] nihil assequeris, [nihil moliris,] neque tamen conari ac velle desistis. Quoties jam tibi extorta est sica ista de manibus! quoties vero excidit casu aliquo, et elapsa est! Tamen ea carere diutius non potes: quae quidem quibus abs te initiata sacris ac devota sit, nescio, quod eam necesse putas esse in consulis corpore defigere.

VII. Nunc vero quae tua est ista vita! Sic enim jam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar,

quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paullo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, tot ex tuis amicis ac necessariis salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis exspectas contumeliam, cum sis gravissimo judicio taciturnitatis oppressus? Quid? quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares, qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque assedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt, quo tandem animo hoc tibi ferendum putas? Servi mehercle mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi urbem non arbitraris? et, si me meis civibus injuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me adspectu civium, quam infestis oculis omnium conspici mallet: tu, cum conscientia scelerum tuorum agnoscasodium omnium justum et jamdiu tibi debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum adspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui neque eos ulla ratione placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes: nunc te patria, quae communis est omnium nostrum parens, odit ac metuit et jamdiu te nihil judicat nisi de parricidio suo cogitare. Hujus tu neque auctoritatem verebere neque judicium sequere neque vim pertimesces? Quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: "Nullum jam aliquot annis facinus exstitit nisi per te; nullum flagitium sine te; tibi uni multorum civium necesse, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera; tu non solum ad negligendas leges et quaestiones, verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli: nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quidquid increpuerit, Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere

abhorreat, non est ferendum. Quamobrem discede atque hunc mihi timorem eripe : si est verus, ne opprimar ; sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.”

VIII. Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne impetrare debeat, etiam si vim adhibere non possit ? Quid ! quod tu te ipse in custodiam dedisti ? quod vitandae suspicionis causa, apud M'. Lepidum te habitare velle dixisti ? a quo non receptus etiam ad me venire ausus es atque, ut domi meae te asservarem, rogasti. Cum a me quoque id responsi tulisses, me nullo modo posse iisdem parietibus tuto esse tecum, qui magno in periculo essem, quod iisdem moenibus contineremur, ad Q. Metellum praetorem venisti. A quo repudiatum ad sodalem tuum, virum optimum, M. Marcellum demigrasti ; quem tu videlicet et ad custodiendum te diligentissimum et ad suspicandum sagacissimum et ad vindicandum fortissimum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere, qui se ipse jam dignum custodia iudicavit ? Quae cum ita sint, Catilina, dubitas, si emori aequo animo non potes, abire in aliquas terras et vitam istam multis suppliciis justis debitisque ereptam fugae solitudinique mandare ?

“Refer, inquis, ad senatum :” id enim postulas, et, si hic ordo sibi placere decreverit, te ire in exsilium, obtemperatum te esse dicis. Non referam, id quod abhorret a meis moribus : sed tamen faciam, ut intelligas, quid hi de te sentiant. Egredere ex urbe, Catilina : libera rem publicam metu ; in exsilium, si hanc vocem exspectas, proficiscere. Quid est, Catilina ! ecquid attendis, ecquid animadvertis horum silentium ? Patiuntur, tacent. Quid exspectas auctoritatem loquentium, quorum voluntatem tacitorum perspicis ? At si hoc idem huic adolescenti optimo, P. Sextio, si fortissimo viro, M. Marcello dixissem, jam mihi consuli hoc ipso in templo jure optimo senatus vim et manus intulisset. De te autem, Catilina, cum quiescunt, probant, cum

patiuntur, decernunt, cum tacent, clamant. Neque hi solum, quorum tibi auctoritas est videlicet cara, vita vilissima : sed etiam illi equites Romani, honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives, qui circumstant senatum, quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paullo ante exaudire potuisti. Quorum ego vix abs te jamdiu manus ac tela contineo, eosdem facile adducam, ut te haec, quae jampridem vastare studes, relinquentem usque ad portas prosequantur.

IX. Quamquam quid loquor ! te ut ulla res frangat ! tu ut umquam te corrigas ! tu ut ullam fugam meditare ! tu ut ullum exsilium cogites ! Utinam tibi istam mentem di immortales duint ! tametsi video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris, quanta tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempus recenti memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendeat. Sed est tanti ; dummodo ista privata sit calamitas et a rei publicae periculis sejungatur. Sed tu ut vitiis tuis commoveare, ut legum poenas pertimescas, ut temporibus rei publicae cedas, non est postulandum. Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocarit. Quamobrem, ut saepe jam dixi, proficiscere : ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, recta perge in exsilium : vix feram sermones hominum, si id feceris ; vix molem istius invidiae, si in exsilium jussu consulis ieris, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importuna sceleratorum manu ; confer te ad Mallium ; concita perditos cives ; secerne te a bonis ; infer patriae bellum ; exsulta impio latrocinio, ut a me non ejectus ad alienos, sed invitatus ad tuos isse videaris. Quamquam quid ego te invitem, a quo jam sciam esse praemissos, qui tibi ad Forum Aurelium praestolarentur armati ? cui sciam pactam et constitutam cum Mallio

diem ! a quo etiam aquilam illam argenteam, quam tibi ac tuis omnibus perniciosam esse confido et funestam futuram, cui domi tuae sacrarium scelerum tuorum constitutum fuit, sciam esse praemissam ! Tu ut illa carere diutius possis, quam venerari ad caedem proficiscens solebas ! a cujus altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium transtulisti !

X. Ibis tandem aliquando, quo te jampridem tua ista cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat. Neque enim tibi haec res affert dolorem, sed quandam incredibilem voluptatem. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Numquam tu non modo otium, sed ne bellum quidem nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna, verum etiam spe derelictis conflata improborum manum. Hic tu qua laetitia perfrui ? quibus gaudiis exultabis ! quanta in voluptate bacchabere, cum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam neque videbis ! Ad hujus vitae studium meditati sunt illi, qui feruntur, labores tui : jacere humi non modo ad obsidendum stuprum, verum etiam ad facinus obeundum ; vigilare non solum insidiantem somno maritorum, verum etiam bonis occisorum. Habes, ubi ostentes illam tuam praeclaram patientiam famis, frigoris, inopiae rerum omnium, quibus te brevi tempore confectum esse senties : Tantum profeci tum, cum te a consulatu repuli, ut exsul potius tentare, quam consul vexare rem publicam posses atque ut id, quod esset abs te scelerate susceptum, latrocinium potius quam bellum nominaretur.

XI. Nunc, ut a me, Patres conscripti, quandam prope justam patriae querimoniam detester ac deprecet, percipite, quaeso, diligenter, quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibusque mandate. Etenim, si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis res publica loquatur : “ M. Tulli,

quid agis? tunc eum, quem esse hostem comperisti, quem ducem belli futurum vides, quem expectari imperatorem in castris hostium sentis, auctorem sceleris, principem conjurationis, evocatorem servorum et civium perditorum, exire patiere, ut abs te non emissus ex urbe, sed immissus in urbem esse videatur? nonne hunc in vincula duci, non ad mortem rapi, non summo supplicio mactari imperabis? Quid tandem te impedit? Mosne majorum? At persaepe etiam privati in hac re publica perniciosos cives morte multarunt. An leges, quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt? At numquam in hac urbe ii, qui a re publica defecerunt, civium jura tenuerunt. An invidiam posteritatis times? Praeclaram vero populo Romano refert gratiam, qui te, hominem per te cognitum, nulla commendatione majorum, tam mature ad summum imperium per omnes honorum gradus extulit, si propter invidiam aut alicujus periculi metum salutem civium tuorum negligis. Sed, si quis est invidiae metus, num est vehementius severitatis ac fortitudinis invidia quam inertiae ac nequitiae pertimescenda? An, cum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tam te non existimas invidiae incendio conflagraturum?"

XII. His ego sanctissimis rei publicae vocibus et eorum hominum, qui hoc idem sentiunt, mentibus pauca respondebo. Ego, si hoc optimum factu judicarem, Patres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Etenim si summi viri et clarissimi cives Saturnini et Gracchorum et Flacci et superiorum complurium sanguine non modo se non contaminarant, sed etiam honestarunt, certe verendum mihi non erat, ne quid hoc parricida civium interfecto invidiae mihi in posteritatem redundaret. Quodsi ea mihi maxime impenderet, tamen hoc animo semper fui, ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam putarem. Quamquam nonnulli sunt in hac

ordine, qui aut ea, quae imminet, non videant, aut ea, quae vident, dissimulent : qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt conjurationemque nascentem non credendo corroboraverunt : quorum auctoritatem secuti multi non solum improbi, verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie factum esse dicerent. Nunc intelligo, si iste, quo intendit, in Maliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore, qui non videat conjurationem esse factam, neminem tam improbum, qui non fateatur. Hoc autem uno interfecto intelligo hanc rei publicae pestem paullisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quodsi se ejecerit secumque suos eduxerit et eodem ceteros undique collectos naufragos aggregaverit, exstinguetur atque deletur non modo haec tam adulta rei publicae pestis, verum etiam stirps ac semen malorum omnium.

XIII. Etenim jamdiu, Patres conscripti, in his periculis conjurationis insidiisque versamur ; sed nescio quo pacto omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Quodsi ex tanto latrocinio iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati : periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique jactantur, si aquam gelidam biberint, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afficiuntur, sic hic morbus, qui est in re publica, relevatus istius poena vehementius vivis reliquis ingravescet. Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, id quod saepe jam dixi, secernantur a nobis, desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare ; sit denique inscriptum in fronte uniuscujusque, quid de re publica sentiat. Polliceor vobis

hoc, Patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectione omnia patefacta, illustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

Hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute et cum tua peste ac pernicie cumque eorum exitio, qui se tecum omni scelere parricidioque junxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. Tum tu, Jupiter, qui iisdem, quibus haec urbs, auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem hujus urbis atque imperii vere nominamus, hunc et hujus socios a tuis aris ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium [omnium] arcebis: et omnes inimicos bonorum, hostes patriae, latrones Italiae, scelerum foedere inter se ac nefaria societate conjunctos, aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

ORATIO III.

IN L. CATILINAM II.

Ad Quirites.

I. TANDEM aliquando, Quirites, L. Catilinam, furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic urbi ferro flammaque minitantem, ex urbe vel ejecimus vel emisimus vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus. Abiit, excessit, evasit, erupit. Nulla jam pernicies a monstro illo atque prodigio moenibus ipsis intra moenia comparabitur. Atque hunc quidem unum hujus belli domestici ducem sine controversia vicimus. Non enim jam inter latera nostra sica illa versabitur; non in campo, non in foro, non in curia, non denique intra domesticos parietes pertimescemus. Loco ille motus est, cum est ex urbe depulsus. Palam jam cum hoste, nullo impediante, bellum justum geremus. Sine dubio perdidimus hominem magnificeque vicimus, cum illum ex occultis insidiis in apertum latrocinium coniecimus. Quod vero non cruentum mucronem, ut voluit, extulit, quod vivis nobis egressus est, quod ei ferrum e manibus extorsimus, quod incolumes cives, quod stantem urbem reliquit: quanto tandem illum maerore afflictum esse et profligatum putatis? Jacet ille nunc prostratusque est et se perculsum atque abjectum esse sentit, et retorquet oculos profecto saepe ad hanc urbem, quam e suis faucibus ereptam esse luget: quae quidem laetari mihi

videtur quod tantam pestem evomuerit forasque projecit.

II. At si quis est talis, quales esse omnes oportebat, qui in hoc ipso, in quo exsultat et triumphat oratio mea, me vehementer accuset, quod tam capitalem hostem non comprehenderim potius quam emisim : non est ista mea culpa, Quirites, sed temporum. Interfectum esse L. Catilinam et gravissimo supplicio affectum jampridem oportebat : idque a me et mos majorum et hujus imperii severitas et res publica postulabat. Sed quam multos fuisse putatis, qui, quae ego deferrem, non crederent ? [quam multos, qui propter stultitiam non putarent ?] quam multos, qui etiam defenderent ? [quam multos, qui propter improbitatem faverent ?] Ac si illo sublato depelli a vobis omne periculum judicarem, jampridem ego L. Catilinam non modo invidiae meae, verum etiam vitae periculo sustulissem. Sed cum viderem, ne vobis quidem omnibus re etiam tum probata, si illum, ut erat meritis, morte multassem, fore, ut ejus socios invidia oppressus persequi non possem ; rem huc deduxi, ut tum palam pugnare possetis, cum hostem aperte videretis. Quem quidem ego hostem, Quirites, quam vehementer foris esse timendum putem, licet hinc intelligatis, quod etiam illud moleste fero, quod ex urbe parum comitatus exierit. Utinam ille omnes secum suas copias eduxisset ! Tongilium mihi eduxit, quem amare in praetexta coeperat ; Publium et Munatium, quorum aes alienum contractum in popina nullum rei publicae motum afferre poterat : reliquit quos viros ! quanto aere alieno ! quam valentes ! quam nobiles !

III. Itaque ego illum exercitum et Gallicanis legionibus et hoc delectu, quem in agro Piceno et Gallico Q. Metellus habuit, et his copiis, quae a nobis quotidie comparantur, magnopere contemno, collectum ex senibus desperatis, ex agresti luxuria, ex rusticis decoctoribus,

ex iis, qui vadimonia deserere quam illum exercitum maluerunt; quibus ego non modo si aciem exercitus nostri, verum etiam si edictum praetoris ostendero, concident. Hos, quos video volitare in foro, quos stare ad curiam, quos etiam in senatum venire; qui nitent unguentis, qui fulgent purpura, mallem secum suos milites eduxisset: qui si hic permanent, mementote non tam exercitum illum esse nobis, quam hos, qui exercitum deseruerunt, pertimescendos. Atque hoc etiam sunt timendi magis, quod, quid cogitent, me scire sentiunt, neque tamen permoventur. Video, cui sit Apulia attributa, quis habeat Etruriam, quis agrum Picenum, quis Gallicum, quis sibi has urbanas insidias caedis atque incendiorum depoposcerit. Omnia superioris noctis consilia ad me prelata esse sentiunt; patefeci in senatu hesterno die; Catilina ipse pertinuit, profugit: hi quid exspectant? Nae illi vehementer errant, si illam meam pristinam lenitatem perpetuam sperant futuram.

IV. Quod exspectavi, jam sum assecutus, ut vos omnes factam esse aperte conjurationem contra rem publicam videretis; nisi vero si quis est, qui Catilinae similes cum Catilina sentire non putet. Non est jam lenitati locus: severitatem res ipsa flagitat. Unum etiam nunc concedam: exeant, proficiantur, ne patiantur desiderio sui Catilinam miserum tabescere. Demonstrabo iter: Aurelia via profectus est; si accelerare volent, ad vesperam consequentur. O fortunatam rem publicam, si quidem hanc sentinam hujus urbis ejecerit! Uno mehercule Catilina exhausto relevata mihi et recreata res publica videtur. Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subjector, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor juventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum

Catilina non familiarissime vixisse fateatur ! quae caedes per hosce annos sine illo facta est ! quod nefarium stuprum non per illum ! Jam vero quae tanta umquam in ullo homine juventutis illecebra fuit, quanta in illo ! qui alios ipse amabat turpissime, aliorum amoris flagitiosissime serviebat ; aliis fructum libidinum, aliis mortem parentum non modo impellendo, verum etiam adjuvando pollicebatur. Nunc vero quam subito non solum ex urbe, verum etiam ex agris ingentem numerum perditorum hominum collegerat ! Nemo non modo Romae, sed [nec] ullo in angulo totius Italiae oppressus aere alieno fuit, quem non ad hoc incredibile sceleris foedus adsciverit.

V. Atque ut ejus diversa studia in dissimili ratione perspicere possitis, nemo est in ludo gladiatorio paullo ad facinus audacior, qui se non intimum Catilinae esse fateatur ; nemo in scena levior et nequior, qui se non ejusdem prope sodalem fuisse commemoret. Atque idem tamen, stuprorum et scelerum exercitatione assuefactus, frigori et fami et siti et vigiliis perferendis, fortis ab istis praedicabatur, cum industriae subsidia atque instrumenta virtutis in libidine audaciaque consumerentur. Hunc vero si secuti erunt sui comites ; si ex urbe exierint desperatorum hominum flagitiosi greges : o nos beatos, o rem publicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei ! Non enim jam sunt mediocres hominum libidines, non humanae audaciae ac tolerandae : nihil cogitant nisi caedes, nisi incendia, nisi rapinas : patrimonia sua profuderunt : fortunas suas obligaverunt : res eos jampridem, fides nuper deficere coepit : eadem tamen illa, quae erat in abundantia, libido permanet. Quodsi in vino et alea commissiones solum et scorta quaererent, essent illi quidem desperandi, sed tamen essent ferendi. Hoc vero quis ferre possit, inertes homines fortissimis viris insidiari, stultissimos prudentissimis, ebriosos sobriis, dormientes vigilantibus ? qui

mihi accubantes in conviviis, complexi mulieres impudicas, vino languidi, conferti cibo, sertis redimiti, unguentis obliti, debilitati stupris, eructant sermonibus suis caedem bonorum atque urbis incendia. Quibus ego confido impendere fatum aliquod, et poenam jamdiu improbitati, nequitiae, sceleri, libidini debitam aut instare jam plane aut certe appropinquare. Quos si meus consulatus, quoniam sanare non potest, sustulerit, non breve nescio quod tempus, sed multa saecula propagarit rei publicae. Nulla est enim natio, quam pertimescamus; nullus rex, qui bellum populo Romano facere possit. Omnia sunt externa unius virtute terra marique pacata: domesticum bellum manet; intus insidiae sunt; intus inclusum periculum est; intus est hostis. Cum luxuria nobis, cum amentia, cum scelere certandum est. Huic ego me bello ducem profiteor, Quirites; suscipio inimicitias hominum perditorum. Quae sanari poterunt, quacumque ratione sanabo: quae resecanda erunt, non patiar ad perniciem civitatis manere. Proinde aut exeant aut quiescant aut, si et in urbe et in eadem mente permanent, ea, quae merentur, expectent.

VI. At etiam sunt, qui dicant, Quirites, a me in exsilium ejectum esse Catilinam. Quod ego si verbo assequi possem, istos ipsos ejicerem, qui haec loquuntur. Homo videlicet timidus aut etiam permodestus vocem consulis ferre non potuit: simul atque ire in exsilium jussus est, paruit, ivit. Hesterno die, cum domi meae paene interfectus essem, senatum in aedem Jovis Statoris convocavi; rem omnem ad patres conscriptos detuli. Quo cum Catilina venisset, quis eum senator appellavit? quis salutavit? quis denique ita adspexit ut perditum civem, ac non potius ut importunissimum hostem? Quin etiam principes ejus ordinis partem illam subselliorum, ad quam ille accesserat, nudam atque inanem reliquerunt. Hic ego vehemens ille consul, qui verbo cives in exsilium ejicio, quaesivi a Cati-

lina, nocturno conventu apud M. Laecam fuisse necne. Cum ille homo audacissimus, conscientia convictus, primo reticuisset, patefeci cetera; quid ea nocte egisset, quid in proximam constituisset, quemadmodum esset ei ratio totius belli descripta, edocui. Cum haesitaret, cum teneretur, quaesivi, quid dubitaret proficisci eo, quo jampridem pararet: cum arma, cum secures, cum fasces, cum tubas, cum signa militaria, cum aquilam illam argenteam, cui ille etiam sacrarium scelerum domi suae fecerat, scirem esse praemissam. In exsilium ejiciebam, quem jam ingressum esse in bellum videbam! Etenim, credo, Mallius iste centurio, qui in agro Faesulano castra posuit, bellum populo Romano suo nomine indixit; et illa castra nunc Catilinam ducem exspectant, et ille ejectus in exsilium se Massiliam, ut aiunt, non in haec castra conferet.

VII. O conditionem miseram non modo administrandae, verum etiam conservandae rei publicae! Nunc si L. Catilina consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus subito pertimuerit, sententiam mutaverit, deseruerit suos, consilium belli faciundi abjecerit, ex hoc cursu sceleris et belli iter ad fugam atque in exsilium converterit; non ille a me spoliatus armis audaciae, non obstupefactus ac perterritus mea diligentia, non de spe conatuque depulsus, sed indemnatus, innocens, in exsilium ejectus a consule vi et minis esse dicetur: et erunt, qui illum, si hoc fecerit, non improbum, sed miserum, me non diligentissimum consulem, sed crudelissimum tyrannum existimari velint. Est mihi tanti, Quirites, hujus invidiae falsae atque iniquae tempestatem subire, dummodo a vobis hujus horribilis belli ac nefarii periculum depellatur. Dicatur sane ejectus esse a me, dummodo eat in exsilium; sed mihi credite, non est iturus. Numquam ego a dis immortalibus optabo, Quirites, invidiae meae levandae causa, ut L. Catilinam ducere exercitum hostium atque in

armis volitare audiat; sed triduo tamen audietis: multoque magis illud timeo, ne mihi sit invidiosum aliquando, quod illum emissem potius, quam quod ejecerim. Sed cum sint homines, qui illum, cum profectus sit, ejectum esse dicant, iidem, si interfectus esset, quid dicerent? Quamquam isti, qui Catilinam Massiliam ire dictitant, non tam hoc queruntur quam verentur. Nemo est istorum tam misericors, qui illum non ad Mallium quam ad Massilienses ire malit. Ille autem, si mehercule hoc, quod agit, numquam ante cogitasset, tamen latrocinantem se interfici mallet quam exulem vivere. Nunc vero, cum ei nihil adhuc praeter ipsius voluntatem cogitationemque acciderit, nisi quod vivis nobis Roma profectus est, optemus potius, ut eat in exsilium, quam queramur.

VIII. Sed cur tamdiu de uno hoste loquimur et de eo hoste, qui jam fatetur se esse hostem, et quem, quia, quod semper volui, murus interest, non timeo: de his, qui dissimulant, qui Romae remanent, qui nobiscum sunt, nihil dicimus? quos quidem ego, si ullo modo fieri possit, non tam ulcisci studeo quam sanare sibi ipsos, placare rei publicae; neque id quare fieri non possit, si me audire volent, intelligo. Exponam enim vobis, Quirites, ex quibus generibus hominum istae copiae comparentur: deinde singulis medicinam consilii atque orationis meae, si quam potero, afferam. Unum genus est eorum, qui magno in aere alieno majores etiam possessiones habent, quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt. Horum hominum species est honestissima: sunt enim locupletes: voluntas vero et causa impudentissima. Tu agris, tu aedificiis, tu argento, tu familia, tu rebus omnibus ornatus et copiosus sis, et dubites de possessione detrahere, acquirere ad fidem? Quid enim exspectas? Bellum? Quid? Ergo in vastatione omnium tuas possessiones sacrosanctas futuras putas? An tabulas novas? Errant, qui istas a Catilina

expectant. Meo beneficio tabulae novae proferentur, verum auctionariae. Neque enim isti, qui possessiones habent, alia ratione ulla salvi esse possunt. Quod si maturius facere voluissent neque, id quod stultissimum est, certare cum usuris fructibus praediorum, et locupletioribus his et melioribus civibus uteremur. Sed hosce homines minime puto pertimescendos, quod aut deduci de sententia possunt, aut, si permanebunt, magis mihi videntur vota facturi contra rem publicam, quam arma laturi.

IX. Alterum genus est eorum, qui quamquam premuntur aere alieno, dominationem tamen expectant, rerum potiri volunt, honores, quos quieta re publica desperant, perturbata consequi se posse arbitrantur. Quibus hoc praecipendum videtur, unum scilicet et idem, quod reliquis omnibus, ut desperent se id, quod conantur, consequi posse : primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere rei publicae ; deinde magnos animos esse in bonis viris, magnam concordiam, maximam multitudinem, magnas praeterea copias militum ; deos denique immortales huic invicto populo, clarissimo imperio, pulcherrimae urbi contra tantam vim sceleris praesentes auxilium esse laturos. Quodsi jam sint id, quod cum summo furore cupiunt, adepti, num illi in cinere urbis et in sanguine civium, quae mente conscelerata ac nefaria concupierunt, consules se aut dictatores aut etiam reges sperant futuros ! Non vident id se cupere, quod si adepti sint, fugitivo alicui aut gladiatorum concedi sit necesse ! Tertium genus est aetate jam affectum, sed tamen exercitatione robustum : quo ex genere iste est Mallius, cui nunc Catilina succedit. Hi sunt homines ex iis coloniis, quas Faesulis Sulla constituit ; quas ego universas civium esse optimorum et fortissimorum virorum sentio : sed tamen hi sunt coloni, qui se in insperatis ac repentinis pecuniis sumptuosius insolentiusque jactarunt. Hi dum aedificant, tamquam

beati, dum praediis, lecticis, familiis magnis, conviviis apparatus delectantur, in tantum aes alienum inciderunt, ut, si salvi esse velint, Sulla sit iis ab inferis excitandus. Qui etiam nonnullos agrestes, homines tenues atque egentes, in eandem illam spem rapinarum veterum impulerunt; quos ego utrosque, Quirites, in eodem genere praedatorum direptorumque pono. Sed eos hoc moneo: desinant furere, ac proscriptiones et dictaturas cogitare. Tantus enim illorum temporum dolor inustus est civitati, ut jam ista non modo homines, sed ne pecudes quidem mihi passurae esse videantur.

X. Quartum genus est sane varium et mixtum et turbulentum; qui jampridem premuntur, qui numquam emergent; qui partim inertia, partim male gerendo negotio, partim etiam sumptibus in vetere aere alieno vacillant; qui vadimoniis, judiciis, proscriptionibus bonorum defatigati, permulti et ex urbe et ex agris se in illa castra conferre dicuntur. Hosce ego non tam milites acres, quam infitiores lentos esse arbitror. Qui homines primum si stare non possunt, corruant: sed ita, ut non modo civitas, sed ne vicini quidem proximi sentiant. Nam illud non intelligo, quamobrem, si vivere honeste non possunt, perire turpiter velint, aut cur minore dolore perituros se cum multis, quam si soli pereant, arbitrentur. Quintum genus est parricidarum, sicariorum, denique omnium facinorosorum; quos ego a Catilina non revoco; nam neque divelli ab eo possunt, et pereant sane in latrocinio, quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non possit. Postremum autem genus est, non solum numero, verum etiam genere ipso atque vita, quod proprium est Catilinae, de ejus delectu, immo vero de complexu ejus ac sinu; quos pexo capillo nitidos aut imberbes aut bene barbatos videtis, manicatis et talaribus tunicis, velis amictos, non togis; quorum omnis industria vitae et vigilandi labor in antelucanis coenis expromitur. In his gregibus omnes aleatores,

omnes adulteri, omnes impuri impudicique versantur. Hi pueri tam lepidi ac delicati non solum amare et amari neque cantare et psallere, sed etiam sicas vibrare et spargere venena didicerunt; qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiam si Catilina perierit, scitote hoc in re publica seminarium Catilinarium futurum. Verumtamen quid sibi isti miseri volunt? num suas secum mulierculas sunt in castra ducturi? quemadmodum autem illis carere poterunt, his praesertim jam noctibus? quo autem pacto illi Apenninum atque illas pruinas ac nives perferent? nisi idcirco se facilius hiemem toleraturos putant, quod nudi in convivii saltare didicerunt.

XI. O bellum magnopere pertimescendum, cum hanc sit habiturus Catilina scortorum cohortem praetoriam! Instruite nunc, Quirites, contra has tam praeclaras Catilinae copias vestra praesidia vestrosque exercitus; et primum gladiatori illi confecto et saucio consules imperatoresque vestros opponite: deinde contra illam naufragorum ejectam ac debilitatam manum florem totius Italiae ac robur educite. Jam vero urbes coloniarum ac municipiorum respondebunt Catilinae tunulis silvestribus. Neque ego ceteras copias, ornamenta, praesidia vestra cum illius latronis inopia ac egestate conferre debeo. Sed si, omissis his rebus omnibus, quibus nos suppeditamur, eget ille, senatu, equitibus Romanis, populo, urbe, aerario, vectigalibus, cuncta Italia, provinciis omnibus, exteris nationibus: si, his rebus omissis, causas ipsas, quae inter se configunt, contendere velimus: ex eo ipso, quam valde illi jaceant, intelligere possumus. Ex hac enim parte pudor pugnat, illino petulantia: hinc pudicitia, illinc stuprum: hinc fides, illinc fraudatio: hinc pietas, illinc scelus: hinc constantia, illinc furor: hinc honestas, illinc turpitudine: hinc continentia, illinc libido: denique aequitas, temperantia, fortitudo, prudentia, virtutes omnes certant cum iniqui-

tate, luxuria, ignavia, temeritate, cum vitiis omnibus : postremo copia cum egestate, bona ratio cum perdita, mens sana cum amentia, bona denique spes cum omnium rerum desperatione confligit. In hujusmodi certamine ac proelio nonne, etiam si hominum studia deficient, di ipsi immortales cogent ab his praeclarissimis virtutibus tot et tanta vitia superari ?

XII. Quae cum ita sint, Quirites, vos, quemadmodum jam antea dixi, vestra tecta custodiis vigiliisque defendite : mihi, ut urbi sine vestro motu ac sine ullo tumultu satis esset praesidii, consultum atque provisum est. Coloni omnes municipalesque vestri, certiores a me facti de hac nocturna excursionem Catilinae, facile urbes suas finesque defendent ; gladiatores, quam sibi ille manum certissimam fore putavit, quamquam meliore animo sunt quam pars patriciorum, potestate tamen nostra continebuntur. Q. Metellus, quem ego hoc prospiciens in agrum Gallicanum Picenumque praemisi, aut opprimet hominem aut ejus omnes motus conatusque prohibebit. Reliquis autem de rebus constituendis, maturandis, agendis jam ad senatum referemus, quem vocari videtis.

Nunc illos, qui in urbe remanserunt atque adeo qui contra urbis salutem omniumque nostrum in urbe a Catilina relictis sunt, quamquam sunt hostes, tamen, quia nati sunt cives, monitos eos etiam atque etiam volo. Mea lenitas adhuc si cui solutior visa est, hoc exspectavit, ut id, quod latebat, erumperet. Quod reliquum est, jam non possum oblivisci meam hanc esse patriam, me horum esse consulem, mihi aut cum his vivendum aut pro his esse moriendum. Nullus est portis custos, nullus insidiator viae ; si qui exire volunt, connivere possum ; qui vero se in urbe commoverit, ejus ego non modo factum, sed inceptum ullum conatumve contra patriam deprehendero, sentiet in hac urbe esse consules vigilantes, esse egregios magistratus, esse

fortem senatum, esse arma, esse carcerem, quem vindicem nefariorum ac manifestorum scelerum majores nostri esse voluerunt.

XIII. Atque haec omnia sic agentur, Quirites, ut res maxima minimo motu, pericula summa nullo tumultu, bellum intestinum ac domesticum, post hominum memoriam crudelissimum ac maximum, me uno togato duce et imperatore sedetur. Quod ego sic administrabo, Quirites, ut, si ullo modo fieri poterit, ne improbus quidem quisquam in hac urbe poenam sui sceleris sufferat. Sed si vis manifestae audaciae, si impendens patriae periculum me necessario de hac animi lenitate deduxerit, illud profecto perficiam, quod in tanto et tam insidioso bello vix optandum videtur, ut neque bonus quisquam intereat paucorumque poena vos jam omnes salvi esse possitis. Quae quidem ego neque mea prudentia neque humanis consiliis fretus polliceor vobis, Quirites, sed multis et non dubiis deorum immortalium significationibus, quibus ego ducibus in hanc spem sententiamque sum ingressus; qui jam non procul, ut quondam solebant, ab externo hoste atque longinquo, sed hic praesentes suo numine atque auxilio sua templa atque urbis tecta defendunt; quos vos, Quirites, precari, venerari [atque] implorare debetis, ut, quam urbem pulcherrimam, florentissimam potentissimamque esse voluerunt, hanc omnibus hostium copiis terra marique superatis a perditissimorum civium nefario scelere defendant.

ORATIO IV.

IN CATILINAM III.

Ad Quirites.

I. REM publicam, Quirites, vitamque omnium vestrum, bona, fortunas, conjuges liberosque vestros atque hoc domicilium clarissimi imperii, fortunatissimam pulcherrimamque urbem hodierno die deorum immortalium summo erga vos amore, laboribus, consiliis, periculis meis ex flamma atque ferro ac paene ex faucibus fati ereptam et vobis conservatam ac restitutam videtis. Et, si non minus nobis jucundi atque illustres sunt ii dies, quibus conservamur, quam illi, quibus nascimur, quod salutis certa laetitia est, nascendi incerta conditio, et quod sine sensu nascimur, cum voluptate servamur, profecto, quoniam illum, qui hanc urbem condidit, Romulum, ad deos immortales benevolentia famaue sustulimus, esse apud vos posterosque vestros in honore debebit is, qui eandem hanc urbem conditam amplificatamque servavit. Nam toti urbi, templis, delubris, tectis ac moenibus subjectos prope jam ignes circumdatosque restinximus, iidemque gladios in rem publicam dstrictos retudimus mucronesque eorum a jugulis vestris dejecimus. Quae quoniam in senatu illustrata, patefacta, comperta sunt per me, vobis jam exponam breviter, Quirites, ut et quanta et quam manifesta et qua ratione investigata et comprehensa sint, vos, qui ignoratis, ex actis scire possitis.

II. Principio, ut Catilina paucis ante diebus erupit ex urbe, cum sceleris sui socios, hujusce nefarii belli acerri-
mos duces, Romae reliquisset, semper vigilavi et providi,
Quirites, quemadmodum in tantis et tam absconditis
insidiis salvi esse possemus. Nam tum, cum ex urbe
Catilinam ejiciebam (non enim jam vereor hujus verbi
invidiam, cum illa magis sit timenda, quod vivus exierit)
sed tum, cum illum exterminari volebam, aut reliquam
conjuratorum manum simul exituram, aut eos, qui re-
stitissent, infirmos sine illo ac debiles fore putabam.
Atque ego, ut vidi, quos maxime furore et scelere esse
inflammatos sciebam, eos nobiscum esse et Romae re-
mansisse, in eo omnes dies noctesque consumpsi, ut,
quid agerent, quid molirentur, sentirem ac viderem :
ut, quoniam auribus vestris propter incredibile mag-
nitudinem sceleris minorem fidem faceret oratio mea,
rem ita comprehenderem, ut tum demum animis saluti
vestrae provideretis, cum oculis maleficium ipsum vide-
retis. Itaque ut comperi legatos Allobrogum, belli
Transalpini et tumultus Gallici excitandi causa, a P.
Lentulo esse sollicitatos eosque in Galliam ad suos cives
eodemque itinere cum literis mandatisque ad Catilinam
esse missos, comitemque iis adjunctum T. Vulturcium
atque huic esse ad Catilinam datas literas : facultatem
mihi oblatam putavi, ut, quod erat difficillimum quodque
ego semper optabam a dis immortalibus, ut tota res non
solum a me, sed etiam a senatu et a vobis manifeste
deprehenderetur. Itaque hesterno die L. Flaccum et
C. Pomptinum, praetores, fortissimos atque amantissi-
mos rei publicae viros, ad me vocavi ; rem omnem ex-
posui ; quid fieri placeret, ostendi. Illi autem, qui
omnia de re publica praeclara atque egregia sentirent,
sine recusatione ac sine ulla mora negotium susceperunt
et, cum advesperasceret, occulte ad pontem Mulvium
pervenerunt atque ibi in proximis villis ita bipartiti
fuerunt, ut Tiberis inter eos et pons interresset. Eodem

autem et ipsi sine cujusquam suspicione multos fortes viros eduxerunt, et ego ex praefectura Reatina complures delectos adolescentes, quorum opera utor assidue in rei publicae praesidio, cum gladiis miseram. Interim tertia fere vigilia exacta cum jam pontem Mulvium magno comitatu legati Allobrogum ingredi inciperent unaque Vulturcius, fit in eos impetus; educuntur et ab illis gladii et a nostris. Res erat praetoribus nota solis; ignorabatur a ceteris.

III. Tum interventu Pomptini atque Flacci pugna, quae erat commissa, sedatur. Literae, quaecumque erant in eo comitatu, integris signis praetoribus traduntur; ipsi comprehensi ad me, cum jam dilucesceret, deducuntur. Atque horum omnium scelerum improbissimum machinatorem Cimbrum Gabinium, statim ad me, nihildum suspicantem vocavi. Deinde item arcessitur L. Statilius, et post eum C. Cethegus; tardissime autem Lentulus venit, credo, quod in literis his dandis praeter consuetudinem proxima nocte vigilaverat. Cum vero summis ac clarissimis hujus civitatis viris, qui audita re frequentes ad me mane convenerant, literas a me prius aperiri quam ad senatum referri placeret, ne, si nihil esset inventum, temere a me tantus tumultus injectus civitati videretur, negavi me esse facturum, ut de periculo publico non ad consilium publicum rem integram deferrem. Etenim, Quirites, si ea, quae erant ad me delata, reperta non essent, tamen ego non arbitrabar in tantis rei publicae periculis esse mihi nimiam diligentiam pertimescendam. Senatum frequentem celeriter, ut vidistis, coegi. Atque interea statim admonitu Allobrogum C. Sulpicium praetorem, fortem virum, misi, qui ex aedibus Cethegi, si quid telorum esset, efferret; ex quibus ille maximum sicarum numerum et gladiatorum extulit.

IV. Introduxi Vulturcium sine Gallis; fidem ei publicam jussu senatus dedi; hortatus sum, ut ea, quae

sciret, sine timore indicaret. Tum ille dixit, cum vix se ex magno timore recreasset, a P. Lentulo se habere ad Catilinam mandata et literas, ut servorum praesidio uteretur et ad urbem quamprimum cum exercitu accederet; id autem eo consilio, ut, cum urbem ex omnibus partibus, quemadmodum descriptum distributumque erat, incendissent caedemque infinitam civium fecissent, praesto esset ille, qui et fugientes exciperet et se cum his urbanis ducibus conjungeret. Introducti autem Galli jusjurandum sibi et literas a Lentulo, Cethego, Statilio ad suam gentem datas esse dixerunt atque ita sibi ab his et a L. Cassio esse praescriptum, ut equitatum in Italiam quamprimum mitterent; pedestres sibi copias non defuturas; Lentulum autem sibi confirmasse ex fatis Sibyllinis haruspicumque responsis, esse se tertium illum Cornelium, ad quem regnum hujus urbis atque imperium pervenire esset necesse; Cinnam ante se et Sullam fuisse; eundemque dixisse, fatalem hunc esse annum ad interitum hujus urbis atque imperii, qui esset decimus annus post Virginum absolutionem, post Capitolii autem incensionem vicesimus. Hanc autem Cethego cum ceteris controversiam fuisse dixerunt, quod Lentulo et aliis caedem Saturnalibus fieri atque urbem incendi placeret, Cethego nimium id longum videri.

V. Ac, ne longum sit, Quirites, tabellas proferri iussimus, quae a quoque dicebantur datae. Primum ostendimus Cethego signum; cognovit. Nos linum incidimus; legimus. Erat scriptum ipsius manu Allobrogum senatui et populo, sese, quae eorum legatis confirmasset, facturum esse; orare, ut item illi facerent, quae sibi legati eorum receperant. Tum Cethegus, qui paullo ante aliquid de gladiis ac sicis, quae apud ipsum erant deprehensae, respondiisset dixissetque se semper bonorum ferramentorum studiosum fuisse, recitatis literis debilitatus atque abjectus, conscientia convictus, repente conticuit. Introductus est Statilius; cognovit et signum et

manum suam. Recitatae sunt tabellae in eandem fere sententiam : confessus est. Tum ostendi tabellas Lentulo et quaesivi, cognosceretne signum. Annuit. "Est vero," inquam, "notum signum, imago avi tui, clarissimi viri, qui amavit unice patriam et cives suos : quae quidem te a tanto scelere etiam muta revocare debuit." Leguntur eadem ratione ad senatum Allobrogum populumque literae. Si quid de his rebus dicere vellet, feci potestatem. Atque ille primo quidem negavit ; post autem aliquanto, toto jam indicio exposito atque edito, surrexit ; quaesivit a Gallis, quid sibi esset cum iis ; quamobrem domum suam venissent ; itemque a Vulturcio. Qui cum illi breviter constanterque respondissent, per quem ad eum quotiesque venissent, quaesissentque ab eo, nihilne secum esset de fatis Sibyllinis locutus ; tum ille subito, scelere demens, quanta conscientiae vis esset, ostendit. Nam cum id posset infitiri, repente praeter opinionem omnium confessus est. Ita eum non modo ingenium illud et dicendi exercitatio, qua semper valuit, sed etiam propter vim sceleris manifesti atque deprehensi impudentia, qua superabat omnes, improbitasque defecit. Vulturcius vero subito literas proferri atque aperiri jussit, quas sibi a Lentulo ad Catilinam datas esse dicebat. Atque ibi vehementissime perturbatus Lentulus tamen et signum et manum suam cognovit. Erant autem scriptae sine nomine, sed ita : *Qui sim, scies ex eo, quem ad te misi. Cura, ut vir sis, et cogita, quem in locum sis progressus, et vide, quid jam tibi sit necesse. Et cura, ut omnium tibi auxilia adjungas, etiam infimorum.* Gabinius deinde introductus cum primo impudenter respondere coepisset, ad extremum nihil ex iis, quae Galli insimulabant, negavit. Ac mihi quidem, Quirites, cum illa certissima sunt visa argumenta atque indicia sceleris, tabellae, signa, manus, denique uniuscujusque confessio, tum multo certiora illa, color, oculi, vultus, taciturnitas ; sic enim obstupue-

rant, sic terram intuebantur, sic furtim nonnumquam inter se adspiciebant, ut non jam ab aliis indicari, sed ipsi a se viderentur.

VI. Indiciis expositis atque editis, Quirites, senatum consului, de summa rei publicae salute quid fieri placeret. Dictae sunt a principibus acerrimae ac fortissimae sententiae, quas senatus sine ulla varietate est consecutus. Et quoniam nondum est perscriptum senatus consultum, ex memoria vobis, Quirites, quid senatus censuerit, exponam. Primum mihi gratiae verbis amplissimis aguntur, quod virtute, consilio, providentia mea res publica maximis periculis sit liberata; deinde L. Flaccus et C. Pomptinus, praetores, quod eorum opera forti fidelique usus essem, merito ac jure laudantur: atque etiam viro forti, collegae meo, laus impertitur, quod eos, qui hujus conjurationis participes fuissent, a suis et rei publicae consiliis removisset. Atque ita censuerunt, ut P. Lentulus, cum se praetura abdicasset, in custodiam traderetur: itemque uti C. Cethegus, L. Statilius, P. Gabinus, qui omnes praesentes erant, in custodiam traderentur. Atque idem hoc decretum est in L. Cassium, qui sibi procurationem incendendae urbis depoposcerat: in M. Caeparium, cui ad sollicitandos pastores Apuliam esse attributam erat indicatum; in P. Furium, qui est ex iis colonis, quos Faesulas L. Sulla deduxit; in Q. Manlium Chilonem, qui una cum hoc Furio semper erat in hac Allobrogum sollicitatione versatus; in P. Umbrenum, libertinum hominem, a quo primum Gallos ad Gabinium perductos esse constabat. Atque ea lenitate senatus usus est, Quirites, ut ex tanta conjuratione tantaque vi ac multitudine domesticorum hostium, novem hominum perditissimorum poena, re publica conservata, reliquorum mentes sanari posse arbitraretur. Atque etiam supplicatio dis immortalibus pro singulari eorum merito meo nomine decreta est, Quirites; quod mihi primum post hanc urbem conditam togato contigit:

et his decreta verbis est, QUOD URBEM INCENDIIS, CAEDE CIVES, ITALIAM BELLO LIBERASSEM. Quae supplicatio si cum ceteris supplicationibus conferatur, Quirites, hoc intersit, quod ceterae bene gesta, haec una conservata re publica constituta est. Atque illud, quod faciendum primum fuit, factum atque transactum est. Nam P. Lentulus, quamquam patefactus indicibus et confessionibus suis, iudicio senatus, non modo praetoris jus, verum etiam civis amiserat, tamen magistratu se abdicavit: ut, quae religio C. Mario, clarissimo viro, non fuerat, quo minus C. Glauciam, de quo nihil nominatim erat decretum, praetorem occideret, ea nos religione in privato P. Lentulo puniendo liberaremur.

VII. Nunc, quoniam, Quirites, sceleratissimi periculosissimique belli nefarios duces captos jam et comprehensos tenetis, existimare debetis, omnes Catilinae copias, omnes spes atque opes his depulsis urbis periculis concidisse. Quem quidem ego cum ex urbe pellebam, hoc providebam animo, Quirites, remoto Catilina non mihi esse P. Lentuli somnum nec L. Cassii adipem nec C. Cethegi furiosam temeritatem pertimescendam. Ille erat unus timendus ex his omnibus, sed tamdiu, dum moenibus urbis continebatur. Omnia norat, omnium aditus tenebat; appellare, tentare, sollicitare poterat, audebat; erat ei consilium ad facinus aptum; consilio autem neque lingua neque manus deerat. Jam ad certas res conficiendas certos homines delectos ac descriptos habebat. Neque vero, cum aliquid mandaverat, confectum putabat. Nihil erat, quod non ipse obiret, occurreret, vigilaret, laboraret; frigus, sitim, famem ferre poterat. Hunc ego hominem tam acrem, tam paratum, tam audacem, tam callidum, tam in scelere vigilantem, tam in perditis rebus diligentem, nisi ex domesticis insidiis in castrense latrocinium compulsem, (dicam id, quod sentio, Quirites) non facile hanc tantam molem mali a cervicibus vestris depulissem. Non ille vobis,

Saturnalia constituisset, neque tanto ante exitii ac fati diem rei publicae denuntiasset neque commisisset, ut signum, ut literae suae testes manifesti sceleris deprehenderentur. Quae nunc illo absente sic gesta sunt, ut nullum in privata domo furtum umquam sit tam palam inventum, quam haec in tota re publica conjuratio manifeste inventa atque deprehensa est. Quodsi Catilina in urbe ad hanc diem remansisset, quamquam, quoad fuit, omnibus ejus consiliis occurri atque obstiti, tamen, ut levissime dicam, dimicandum nobis cum illo fuisset, neque nos umquam, dum ille in urbe hostis fuisset, tantis periculis rem publicam, tanta pace, tanto otio, tanto silentio liberassemus.

VIII. Quamquam haec omnia, Quirites, ita sunt a me administrata, ut deorum immortalium nutu atque consilio et gesta et provisae esse videantur. Idque cum conjectura consequi possumus, quod vix videtur humani consilii tantarum rerum gubernatio esse potuisse, tum vero ita praesentes his temporibus opem et auxilium nobis tulerunt, ut eos paene oculis videre possemus. Nam ut illa omittam, visas nocturno tempore ab occidente faces ardoremque caeli, ut fulminum jactus, ut terrae motus ceteraque, quae tam multa nobis consulibus facta sunt, ut haec, quae nunc fiunt, canere di immortales viderentur: hoc certe, Quirites, quod sum dicturus, neque praetermittendum neque relinquendum est. Nam profecto memoria tenetis, Cotta et Torquato consulibus complures in Capitolio res de caelo esse percussas, cum et simulacra deorum immortalium depulsa sunt et statuæ veterum hominum dejectae et legum aera liquefacta; tactus est etiam ille, qui hanc urbem condidit, Romulus, quem inauratum in Capitolio parvum atque lactantem, uberibus lupinis inhiantem fuisse meministis. Quo quidem tempore cum haruspices ex tota Etruria convenissent, caedes atque incendia et legum interitum et bellum civile ac domesticum et totius

urbis atque imperii occasum appropinquare dixerunt, nisi di immortales omni ratione placati suo numine prope fata ipsa flexissent. Itaque illorum responsis tunc et ludi per decem dies facti sunt, neque res ulla, quae ad placandos deos pertineret, praetermissa est: iidemque jusserunt simulacrum Jovis facere majus et in excelso collocare et contra, atque ante fuerat, ad orientem convertere: ac se sperare dixerunt, si illud signum, quod videtis, solis ortum et forum curiamque conspiceret, fore, ut ea consilia, quae clam essent inita contra salutem urbis atque imperii, illustrarentur, ut a senatu populoque Romano perspicui possent. Atque illud ita collocandum consules illi locaverunt; sed tanta fuit operis tarditas, ut neque a superioribus consulibus neque a nobis ante hodiernum diem collocaretur.

IX. Hic quis potest esse, Quirites, tam aversus a vero, tam praeceps, tam mente captus, qui neget haec omnia, quae videmus, praecipueque hanc urbem deorum immortalium nutu atque potestate administrari? Etenim cum esset ita responsum, caedes, incendia interitumque rei publicae comparari, et ea per cives, quae tum propter magnitudinem scelerum nonnullis incredibilia videbantur, ea non modo cogitata a nefariis civibus, verum etiam suscepta esse sensitis. Illud vero nonne ita praesens est, ut nutu Jovis Optimi Maximi factum esse videatur, ut, cum hodierno die mane per forum meo jussu et conjurati et eorum indices in aedem Concordiae ducerentur, eo ipso tempore signum statueretur? quo collocato atque ad vos senatumque converso omnia et senatus et vos, quae erant contra salutem omnium cogitata, illustrata et patefacta vidistis. Quo etiam majore sunt isti odio supplicioque digni, qui non solum vestris domiciliis atque tectis, sed etiam deorum templis atque delubris sunt funestos ac nefarios ignes inferre conati. Quibus ego si me restitisse dicam, nimium mihi sumam et non sim ferendus: ille, ille Jupiter restitit: ille

Capitoliam, ille haec templa, ille hanc urbem, ille vos omnes salvos esse voluit. Dis ego immortalibus ducibus hanc mentem, Quirites, voluntatemque suscepi atque ad haec tanta indicia perveni. Jam vero illa Allobrogum sollicitatio sic a P. Lentulo ceterisque domesticis hostibus, tam dementer tanta res credita et ignotis et barbaris commissaeque literae numquam essent profecto, nisi a dis immortalibus huic tantae audaciae consilium esset ereptum. Quid vero? ut homines Galli ex civitate male pacata, quae gens una restat, quae bellum populo Romano facere et posse et non nolle videatur, spem imperii et rerum amplissimarum ultro sibi a patriciis hominibus oblatam negligerent vestramque salutem suis opibus anteponerent, id non divinitus factum esse putatis? praesertim qui nos non pugnando, sed tacende superare potuerunt?

X. Quamobrem, Quirites, quoniam ad omnia pulvinaria supplicatio decreta est, celebratote illos dies cum conjugibus ac liberis vestris. Nam multi saepe honores dis immortalibus iusti habiti sunt ac debiti, sed profecto iustiores numquam. Erepti enim estis ex crudelissimo ac miserrimo interitu, et erepti sine caede, sine sanguine, sine exercitu, sine dimicatione; togati me uno togato duce et imperatore vicistis. Etenim recordamini, Quirites, omnes civiles dissensiones, neque solum eas, quas audistis, sed eas, quas vosmet ipsi meministis atque vidistis: L. Sulla P. Sulpicium oppressit: ex urbe ejecit C. Marium, custodem hujus urbis, multosque fortes viros partim ejecit ex civitate, partim interemit. Cn. Octavius consul armis expulit ex urbe collegam suum; omnis hic locus acervis corporum et civium sanguine redundavit. Superavit postea Cinna cum Mario; tum vero clarissimis viris interfectis lumina civitatis extincta sunt. Ultus est hujus victoriae crudelitatem postea Sulla; ne dici quidem opus est, quanta

depositione civium et quanta calamitate rei publicae. Dissensit M. Lepidus a clarissimo et fortissimo viro Q. Catulo. Attulit non tam ipsius interitus rei publicae luctum, quam ceterorum. Atque illae tamen omnes dissensiones erant ejusmodi, Quirites, quae non ad delendam, sed ad commutandam rem publicam pertinerent; non illi nullam esse rem publicam, sed in ea, quae esset, se esse principes, neque hanc urbem conflagrare, sed se in hac urbe florere voluerunt. Atque illae tamen omnes dissensiones, quarum nulla exitium rei publicae quaesivit, ejusmodi fuerunt, ut non reconciliatione concordiae, sed internecione civium dijudicatae sint. In hoc autem uno post hominum memoriam maximo crudelissimoque bello, quale bellum nulla umquam barbaria cum sua gente gessit, quo in bello lex haec fuit a Lentulo, Catilina, Cethego et Cassio constituta, ut omnes, qui salva urbe salvi esse possent, in hostium numero ducerentur, ita me gessi, Quirites, ut omnes salvi conservaremini: et cum hostes vestri tantum civium superfuturum esse putassent, quantum infinitae caedi restitisset, tantum autem urbis, quantum flamma obire non potuisset, et urbem et cives integros incolumesque servavi.

.. XI. Quibus pro tantis rebus, Quirites, nullum ego a vobis praemium virtutis, nullum insigne honoris, nullum monumentum laudis postulabo, praeterquam hujus diei memoriam sempiternam. In animis ego vestris omnes triumphos meos, omnia ornamenta honoris, monumenta gloriae, laudis insignia condi et collocari volo. Nihil me mutum potest delectare, nihil tacitum, nihil denique ejusmodi, quod etiam minus digni assequi possint. Memoria vestra, Quirites, nostrae res alentur, sermonibus crescent, literarum monumentis inveterascent et corroborabuntur: eandemque diem intelligo, quam spero aeternam fore, et ad salutem urbis et ad memoriam

consulatus mei propagatam unoque tempore in hac re publica duos cives exstitisse, quorum alter fines vestri imperii non terrae, sed caeli regionibus terminaret, alter ejusdem imperii domicilium sedemque servaret.

XII. Sed quoniam earum rerum, quas ego gessi, non est eadem fortuna atque conditio, quae illorum, qui externa bella gesserunt, quod mihi cum iis vivendum est, quos vici ac subegi, illi hostes aut interfectos aut oppressos reliquerunt: vestrum est, Quirites, si ceteris recte facta sua prosunt, mihi mea ne quando obsint, providere. Mentis enim hominum audacissimorum sceleratae ac nefariae ne vobis nocere possent, ego providi: ne mihi noceant, vestrum est providere. Quamquam, Quirites, mihi quidem ipsi nihil ab istis jam noceri potest. Magnum enim est in bonis praesidium, quod mihi in perpetuum comparatum est; magna in re publica dignitas, quae me semper tacite defendet; magna vis conscientiae, quam qui negligent, cum me violare volent, se ipsi indicabunt. Est etiam in nobis is animus, Quirites, ut non modo nullius audaciae cedamus, sed etiam omnes improbos ultro semper lacessamus. Quodsi omnis impetus domesticorum hostium depulsus a vobis se in me unum converterit, vobis erit providendum, Quirites, qua conditione posthac eos esse velitis, qui se pro salute vestra obtulerint invidiae periculisque omnibus. Mihi quidem ipsi quid est, quod jam ad vitae fructum possit acquiri, praesertim cum neque in honore vestro neque in gloria virtutis quidquam videam altius, quo mihi libeat ascendere? Illud perficiam profecto, Quirites, ut ea, quae gessi in consulatu, privatus tuear atque ornem; ut, si qua est invidia in conservanda re publica suscepta, laedat invidos, mihi valeat ad gloriam: denique ita me in re publica tractabo, ut meminerim semper, quae gesserim, curemque, ut ea virtute, non casu gesta esse videantur. Vos, Quirites, quoniam

jam nox est, veneramini illum Jovem, custodem hujus urbis ac vestrum, atque in vestra tecta discedite : et ea, quamquam jam periculum est depulsum, tamen aequè, ac priore nocte, custodiis vigiliisque defendite. Id ne vobis diutius faciendum sit, atque ut in perpetua pace esse possitis, providebo, Quirites.

ORATIO V.

IN L. CATILINAM IV.

In Senatu.

I. VIDEO, Patres conscripti, in me omnium vestrum ora atque oculos esse conversos ; video vos non solum de vestro ac rei publicae, verum etiam, si id depulsum sit, de meo periculo esse sollicitos. Est mihi jucunda in malis et grata in dolore vestra erga me voluntas : sed eam, per deos immortales ! deponite, atque obliti salutis meae de vobis ac de vestris liberis cogitate. Mihi si haec conditio consulatus data est, ut omnes acerbitates, omnes dolores cruciatusque perferrem, feram non solum fortiter, verum etiam libenter, dummodo meis laboribus vobis populoque Romano dignitas salusque pariat. Ego sum ille consul, Patres conscripti, cui non forum, in quo omnis aequitas continetur, non campus, consularibus auspiciis consecratus, non curia, summum auxilium omnium gentium, non domus, commune perflugium, non lectus, ad quietem datus, non denique haec sedes honoris, sella curulis, unquam vacua mortis periculo atque insidiis fuit. Ego multa tacui, multa pertuli, multa concessi, multa meo quodam dolore in vestro timore sanavi. Nunc, si hunc exitum consulatus mei di immortales esse voluerunt, ut vos, Patres conscripti, populumque Romanum ex caede miserrima, conjuges liberosque vestros virginesque Vestales ex acerbissima vexatione, templa atque delubra, hanc pulcherrimam

patriam omnium nostrum ex foedissima flamma, totam Italiam ex bello et vastitate eriperem, quaecumque mihi uni proponetur fortuna, subeatur. Etenim si P. Lentulus suum nomen, inductus a vatibus, fatale ad perniciem populi Romani fore putavit, cur ego non laeter meum consulatum ad salutem rei publicae prope fatalem exstitisse?

II. Quare, Patres conscripti, consulite vobis, prospicite patriae, conservate vos, conjuges, liberos fortunasque vestras, populi Romani nomen salutemque defendite; mihi parcere ac de me cogitare desinite. Nam primum debeo sperare omnes deos, qui huic urbi praesident, pro eo mihi, ac mereor, relaturos esse gratiam; deinde, si quid obtigerit, aequo animo paratoque moriar. Nam neque turpis mors forti viro potest accidere neque immatura consulari nec misera sapienti. Nec tamen ego sum ille ferreus, qui fratris carissimi et amantissimi praesentis maerore non movear horumque omnium lacrimis, a quibus me circumsessum videtis. Neque meam mentem non domum saepe revocat exanimata uxor et abjecta metu filia et parvulus filius, quem mihi videtur amplecti res publica tamquam obsidem consulatus mei, neque ille, qui exspectans hujus exitum diei adstat in conspectu meo gener. Moveor his rebus omnibus, sed in eam partem, ut salvi sint vobiscum omnes, etiam si me vis aliqua oppresserit, potius quam et illi et nos una rei publicae peste pereamus. Quare, Patres conscripti, incumbite ad salutem rei publicae; circumspicite omnes procellas, quae impendent, nisi providetis. Non Ti. Gracchus, quod iterum tribunus plebi fieri voluit, non C. Gracchus, quod agrarios concitare conatus est, non L. Saturninus, quod C. Memmium occidit, in discrimen aliquod atque in vestrae severitatis iudicium adducitur: tenentur ii, qui ad urbis incendium, ad vestrum omnium caedem, ad Catilinam accipiendum Romae restiterunt. Tenentur literae, signa, manus, denique

uniuscujusque confessio ; sollicitantur Allobroges ; servitia excitantur ; Catilina arcessitur ; id est initum consilium, ut interfectis omnibus nemo ne ad deplorandum quidem populi Romani nomen atque ad lamentandam tanti imperii calamitatem relinquatur.

III. Haec omnia indices detulerunt ; rei confessi sunt ; vos multis jam judiciis judicastis ; primum, quod mihi gratias egistis singularibus verbis et mea virtute atque diligentia perditorum hominum conjurationem patefactam esse decrevistis : deinde, quod P. Lentulum, ut se abdicaret praetura, coegistis : tum quod eum et ceteros, de quibus judicastis, in custodiam dandos censuistis, maximeque, quod meo nomine supplicationem decrevistis, qui honos togato habitus ante me est nemini ; postremo hesterno die praemia legatis Allobrogum Titoque Vulturcio dedistis amplissima. Quae sunt omnia ejusmodi, ut ii, qui in custodiam nominatim dati sunt, sine ulla dubitatione a vobis damnati esse videantur.

Sed ego institui referre ad vos, Patres conscripti, tamquam integrum, et de facto quid judicetis, et de poena quid censeatis. Illa praedicam, quae sunt consulis. Ego magnum in re publica versari furorem et nova quaedam misceri et concitari mala jampridem videbam ; sed hanc tantam, tam exitiosam haberi conjurationem a civibus numquam putavi. Nunc, quidquid est, quocumque vestrae mentes inclinant atque sententiae, statuendum vobis ante noctem est. Quantum facinus ad vos delatum sit, videtis. Huic si paucos putatis affines esse, vehementer erratis. Latius opinione disseminatum est hoc malum ; manavit non solum per Italiam, verum etiam transcendit Alpes et obscure serpens multas jam provincias occupavit. Id opprimi sustentando ac prolato nullo pacto potest. Quacumque ratione placet, celeriter vobis vindicandum est.

IV. Video duas adhuc esse sententias : unam D.

Silani, qui censet eos, qui haec delere conati sunt, mortē esse multandos ; alteram C. Caesaris, qui mortis poenam removet, ceterorum suppliciorum omnes acerbitates amplectitur. Uterque et pro sui dignitate et pro rerum magnitudine in summa severitate versatur. Alter eos, qui nos omnes, qui populum Romanum vita privare conati sunt, qui delere imperium, qui populi Romani nomen extinguere, punctum temporis frui vita et hoc communi spiritu non putat oportere, atque hoc genus poenae saepe in improbos cives in hac re publica esse usurpatum recordatur. Alter intelligit mortem a diis immortalibus non esse supplicii causa constitutam, sed aut necessitatem naturae aut laborum ac miseriarum quietem esse. Itaque eam sapientes numquam inviti, fortes etiam saepe libenter appetiverunt. Vincula vero, et ea sempiterna, certe ad singularem poenam nefarii sceleris inventa sunt. Municipiis dispertiri jubet. Habere videtur ista res iniquitatem, si imperare velis, difficultatem, si rogare. Decernatur tamen, si placet. Ego enim suscipiam et, ut spero, reperiam, qui id, quod salutis omnium causa statueritis, non putet esse suae dignitatis recusare. Adjungit gravem poenam municipiis, si quis eorum vincula ruperit ; horribiles custodias circumdat et digna scelere hominum perditorum sancit, ne quis eorum poenam, quos condemnat, aut per senatum aut per populum levare possit ; eripit etiam spem, quae sola homines in miseriis consolari solet. Bona praeterea publicari jubet : vitam solam relinquit nefariis hominibus ; quam si eripuisset, multas uno dolore animi atque corporis et omnes scelerum poenas ademisset. Itaque ut aliqua in vita formido improbis esset posita, apud inferos ejusmodi quaedam illi antiqui supplicia impiis constituta esse voluerunt ; quod videlicet intelligebant, his remotis non esse mortem ipsam pertimescendam.

V. Nunc, Patres conscripti, ego mea video quid in-

tersit. Si eritis secuti sententiam C. Caesaris, quoniam hanc is in re publica viam, quae popularis habetur, secutus est, fortasse minus erunt, hoc auctore et cognitore hujusce sententiae, mihi populares impetus pertimescendi: sin illam alteram, nescio an amplius mihi negotii contrahatur. Sed tamen meorum periculorum rationes utilitas rei publicae vincat. Habemus enim a C. Caesare, sicut ipsius dignitas et majorum ejus amplitudo postulabat, sententiam tamquam obsidem perpetuae in rem publicam voluntatis. Intellectum est, quid intersit inter levitatem concionatorum et animum vere popularem, saluti populi consulentem. Video de istis, qui se populares haberi volunt, abesse non neminem, ne de capite videlicet civium Romanorum sententiam ferat. Is et nudius tertius in custodiam cives Romanos dedit et supplicationem mihi decrevit et indices hesterno die maximis praemiis affecit. Jam hoc nemini dubium est, qui reo custodiam, quaesitori gratulationem, indici praemium decrevit, quid de tota re et causa judicarit. At vero C. Caesar intelligit legem Semproniam esse de civibus Romanis constitutam; qui autem rei publicae sit hostis, eum civem esse nullo modo posse: denique ipsum latorem Semproniae legis jussu populi poenas rei publicae dependisse. Idem ipsum largitorem Lentulum et prodigum non putat, cum de pernicie populi Romani, exitio hujus urbis tam acerbe tamque crudeliter cogitarit, etiam appellari posse popularem. Itaque homo mitissimus atque lenissimus non dubitat P. Lentulum aeternis tenebris vinculisque mandare et sancit in posterum, ne quis hujus supplicio levando se jactare et in pernicie populi Romani posthac popularis esse possit. Adjungit etiam publicationem bonorum, ut omnes animi cruciatus et corporis etiam egestas ac mendicitas consequatur.

VI. Quamobrem sive hoc statueritis, dederitis mihi comitem ad concionem, populo carum atque jucundum;

sive Silani sententiam sequi malueritis, facile me atque vos crudelitatis vituperatione populo Romano exsolvetis, atque obtinebo eam multo leviorē fuisse. Quamquam, Patres conscripti, quae potest esse in tanti sceleris immanitate puniēda crudelitas? Ego enim de meo sensu iudico. Nam ita mihi salva re publica vobiscum perfrui liceat, ut ego, quod in hac causa vehementior sum, non atrocitate animi moveor; quis enim est me mitior? sed singulari quadam humanitate et misericordia. Videor enim mihi videre hanc urbem, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium, subito uno incendio concidentem; cerno animo sepultam patriam, miseros atque insepultos acervos civium; versatur mihi ante oculos adspectus Cethegi et furor in vestra caede bacchantis. Cum vero mihi proposui regnantem Lentulum, sicut ipse se ex fati sperasse confessus est, purpuratum esse hunc Gabinium, cum exercitu venisse Catilinam, tum lamentationem matrum familias, tum fugam virginum atque puerorum ac vexationem virginum Vestalium perhorresco; et quia mihi vehementer haec videntur misera atque miseranda, idcirco in eos, qui ea perficere voluerunt, me severum vehementemque praebebo. Etenim quaero, si quis pater familias, liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servis non quam acerbissimum sumpserit, utrum is clemens ac misericors, an inhumanissimus et crudelissimus esse videatur? Mihi vero importunus ac ferreus, qui non dolore ac eruciato nocentis suum dolorem cruciatumque lenierit. Sic nos in his hominibus, qui nos, qui conjuges, qui liberos nostros trucidare voluerunt, qui singulas uniuscujusque nostrum domos et hoc universum rei publicae domicilium delere conati sunt, qui id egerunt, ut gentem Allobrogum in vestigiis hujus urbis atque in cinere deflagrati imperii collocarent, si vehementissimi fuermus, misericordes habebimur; sin remissiores esse vo-

luerimus, summae nobis crudelitatis in patriae civumque pernicie fama subeunda est. Nisi vero cupiam L. Caesar, vir fortissimus et amantissimus rei publicae, crudelior nudiustertius visus est, cum sororis suae, feminae lectissimae, virum praesentem et audientem vita privandum esse dixit, cum avum jussu consulis interfectum filiumque ejus impuberem, legatum a patre missum, in carcere necatum esse dixit. Quorum quod simile factum? quod initum delendae rei publicae consilium? Largitionis voluntas tum in re publica versata est et partium quaedam contentio. Atque illo tempore hujus avus Lentuli, clarissimus vir, armatus Gracchum est persecutus: ille etiam grave tum vulnus accepit, ne quid de summa re publica minueretur: hic ad evertenda fundamenta rei publicae Gallos arcessit, servitia concitat, Catilinam evocat, attribuit nos trucidandos Cethego, ceteros cives interficiendos Gabinio, urbem inflammandam Cassio, totam Italiam vastandam diripiendamque Catilinae. Vereamini, censeo, ne in hoc scelere tam immani ac nefando nimis aliquid severius statuisset. Videamini. Multo magis est verendum, ne remissione poenae crudeles in patriam, quam ne severitate animadversionis nimis vehementes in acerbissimos hostes fuisset. Videamur.

VII. Sed ea, quae exaudio, Patres conscripti, dissimulare non possum. Jaciuntur enim voces, quae perveniunt ad aures meas, eorum, qui vereri videntur, ut habeam satis praesidii ad ea, quae vos statueritis hodierno die, transigunda. Omnia et provisa et parata et constituta sunt, Patres conscripti, cum mea summa cura atque diligentia, tum multo etiam majore populi Romani ad summum imperium retinendum et ad communes fortunas conservandas voluntate. Omnes adsunt omnium ordinum homines, omnium denique aetatum; plenum est forum, plena templa circum forum, pleni omnes aditus hujus templi et loci. Causa est enim post

urbem conditam haec inventa sola, in qua omnes sentirent unum atque idem praeter eos, qui cum sibi viderent esse pereundum, cum omnibus potius quam soli perire voluerunt. Hosce ego homines excipio et secerno libenter neque enim in improborum civium, sed in acerbissimorum hostium numero habendos puto. Ceteri vero, di immortales! qua frequentia, quo studio, qua virtute ad communem salutem dignitatemque consentiunt! Quid ego hic equites Romanos commemorem! qui vobis ita summam ordinis consiliiue concedunt, ut vobiscum de amore rei publicae certent; quos ex multorum annorum dissensione hujus ordinis ad societatem concordiamque revocatos hodiernus dies vobiscum atque haec causa conjungit; quam si conjunctionem in consulatu confirmatam meo perpetuam in re publica tenuerimus, confirmo vobis, nullum posthac malum civile ac domesticum ad ullam rei publicae partem esse venturum. Pari studio defendendae rei publicae convenisse video tribunos aerarios, fortissimos viros, scribas item universos, quos cum casu hic dies ad aerarium frequentasset, video ab expectatione sortis ad salutem communem esse conversos. Omnis ingenuorum adest multitudo, etiam tenuissimorum. Quis est enim, cui non haec templa, adspectus urbis, possessio libertatis, lux denique haec ipsa et hoc commune patriae solum cum sit carum, tum vero dulce atque jucundum?

VIII. Operae pretium est, Patres conscripti, libertinorum hominum studia cognoscere; qui sua virtute fortunam hujus civitatis consecuti vere hanc suam patriam esse judicant, quam quidam hic nati, et summo nati loco, non patriam suam, sed urbem hostium esse judicaverunt. Sed quid ego hujusce ordinis homines commemoro, quos privatae fortunae, quos communis res publica quos denique libertas ea, quae dulcissima est, ad salutem patriae defendendam excitavit? Servus est nemo, qui modo tolerabili conditione sit servitutis, qui non auda-

ciam civium perhorrescat, qui non haec stare cupiat, qui non, quantum audet et quantum potest, conferat ad communem salutem voluntatis. Quare si quem vestrum forte commovet hoc, quod auditum est lenonem quendam Lentuli concursare circum tabernas, pretio sperare sollicitari posse animos egentium atque imperitorum, est id quidem coeptum atque tentatum; sed nulli sunt inventi tam aut fortuna miseri aut voluntate perdit, qui non ipsum illum sellae atque operis et quaestus quotidiani locum, qui non cubile ac lectulum suum, qui denique non cursum hunc otiosum vitae suae salvum esse velint. Multo vero maxima pars eorum, qui in tabernis sunt, nisi vero (id enim potius est dicendum) genus hoc universum amantissimum est otii. Etenim omne instrumentum, omnis opera ac quaestus frequentia civium sustentatur, alitur otio: quorum si quaestus occlusis tabernis minui solet, quid tandem incensis futurum est?

IX. Quae cum ita sint, Patres conscripti, vobis populi Romani praesidia non desunt: vos ne populo Romano deesse videamini, providete. Habetis consulem ex plurimis periculis et insidiis atque ex media morte non ad vitam suam, sed ad salutem vestram reservatum; omnes ordines ad conservandam rem publicam mente, voluntate, studio, virtute, voce consentiunt; obsessa facibus et telis impiae conjurationis vobis supplex manus tendit patria communis; vobis se, vobis vitam omnium civium, vobis arcem et Capitolium, vobis aras Penatum, vobis ignem illum Vestae sempiternum, vobis omnia decoram templa atque delubra, vobis muros et urbis tecta commendat. Praeterea de vestra vita, de conjugum vestrarum ac liberorum anima, de fortunis omnium, de sedibus, de focis vestris hodierno die vobis judicandum est. Habetis duem memorem vestri, oblitum sui, quae non semper facultas datur; habetis omnes ordines, omnes homines, universum populum Romanum, id quod in

civili causa hodierno die primum videmus, unum atque idem sentientem. Cogitate, quantis laboribus fundatum imperium, quanta virtute stabilitam libertatem, quanta deorum benignitate auctas exaggeratasque fortunas una nox paene delerit. Id ne umquam posthac non modo confici, sed ne cogitari quidem possit a civibus, hodierno die providendum est. Atque haec, non ut vos, qui mihi studio paene praecurritis, excitarem, locutus sum, sed ut mea vox, quae debet esse in re publica princeps, officio functa consulari videretur.

X. Nunc antequam, Patres conscripti, ad sententiam redeo, de me pauca dicam. Ego, quanta manus est conjuratorum, quam videtis esse permagnam, tantam me inimicorum multitudinem suscepisse video; sed eam esse turpem judico, et infirmam et abjectam. Quodsi aliquando alicujus furore et scelere concitata manus ista plus valuerit quam vestra ac rei publicae dignitas, me tamen meorum factorum atque consiliorum numquam, Patres conscripti, poenitebit. Etenim mors, quam mihi illi fortasse minitantur, omnibus est parata: vitae tantam laudem, quanta vos me vestris decretis honestastis, nemo est assecutus. Ceteris enim bene gesta, mihi uni conservata re publica gratulationem decrevistis. Sit Scipio clarus ille, cujus consilio atque virtute Hannibal in Africam redire atque Italia decedere coactus est; ornetur alter eximia laude Africanus, qui duas urbes huic imperio infestissimas, Karthaginem Numantiumque, delevit; habeatur vir egregius Paullus ille, cujus currum rex potentissimus quondam et nobilissimus Perses honestavit; sit aeterna gloria Marius, qui his Italiam obsidione et metu servitutis liberavit; anteponatur omnibus Pompeius, cujus res gestae atque virtutes iisdem, quibus solis cursus, regionibus ac terminis continentur: erit profecto inter horum laudes aliquid loci nostrae gloriae; nisi forte majus est patefacere nobis provincias, quo exire possimus, quam curare, ut etiam

illi, qui absunt, habeant, quo victores revertantur. Quamquam est uno loco conditio melior externae victoriae quam domesticae, quod hostes alienigenae aut oppressi serviunt, aut recepti beneficio se obligatos putant; qui autem ex numero civium dementia aliqua depravati hostes patriae semel esse coeperunt, eos, cum a perniciē rei publicae repuleris, nec vi coercere nec beneficio placare possis. Quare mihi cum perditis civibus aeternum bellum susceptum esse video: quod ego vestro bonorumque omnium auxilio memoriaque tantorum periculorum, quae non modo in hoc populo, qui servatus est, sed etiam in omnium gentium sermonibus ac mentibus semper haerebit, a me atque a meis facile propulsari posse confido. Neque ulla profecto tanta via reperietur, quae conjunctionem vestram equitumque Romanorum et tantam conspirationem bonorum omnium confringere et labefactare possit.

XI. Quae cum ita sint, Patres conscripti, pro imperio, pro exercitu, pro provincia, quam neglexi, pro triumpho ceterisque laudis insignibus, quae sunt a me propter urbis vestraeque salutis custodiam repudiata, pro clientelis hospitibusque provincialibus, quae tamen urbanis opibus non minore labore tueor quam comparo: pro his igitur omnibus rebus, pro meis in vos singularibus studiis proque hac, quam conspicitis, ad conservandam rem publicam diligentia, nihil a vobis, nisi huius temporis totiusque mei consulatus memoriam postulo; quae dum erit in vestris fixa mentibus, tutissimo me muro saeptum esse arbitrabor. Quodsi meam spem vis improborum fefellerit atque superaverit, commendo vobis parvum meum filium, cui profecto satis erit praesidii non solum ad salutem, verum etiam ad dignitatem, si ejus, qui haec omnia suo solius periculo conservaverit, illum filium esse memineritis. Quapropter de summa salute vestra populiue Romani, Patres conscripti, de vestris conjugibus ac liberis, de aris ac focis, de fanis atque

templis, de totius urbis tectis ac sedibus, de imperio ac libertate, de salute Italiae, de universa re publica discernite diligenter, ut instituistis, ac fortiter. Habetis eum consulem, qui et parere vestris decretis non dubitet, et ea, quae statueritis, quoad vivet, defendere et per se ipsum praestare possit.

ORATIO VI.

PRO A. LICINIO ARCHIA

POETA.

I. Si quid est in me ingenii, iudices, quod sentio quam sit exiguum, aut si qua exercitatio dicendi, in qua me non infitior mediocriter esse versatum, aut si hujusce rei ratio aliqua ab optimarum artium studiis ac disciplina profecta, a qua ego nullum confiteor aetatis meae tempus abhorruisse : earum rerum omnium vel in primis hic A. Licinius fructum a me repetere prope suo jure debet. Nam quoad longissime potest mens mea respicere spatium praeteriti temporis et pueritiae memoriam recordari ultimam, inde usque repetens hunc video mihi principem et ad suscipiendam et ad ingrediendam rationem horum studiorum exstitisse. Quodsi haec vox hujus hortatu praeceptisque conformata nonnullis aliquando saluti fuit : a quo id accepimus, quo ceteris opitulari et alios servare possemus, huic profecto ipsi, quantum est situm in nobis, et opem et salutem ferre debemus. Ac ne quis a nobis hoc ita dici forte miretur, quod alia quaedam in hoc facultas sit ingenii, neque haec dicendi ratio aut disciplina, ne nos quidem huic uni studio penitus umquam dediti fuimus. Etenim omnes artes, quae ad humanitatem pertinent, habent quoddam commune vinculum et quasi cognatione quadam inter se continentur.

II. Sed ne cui vestrum mirum esse videatur, me in

quaestione legitima et in iudicio publico, cum res agatur apud praetorem populi Romani, rectissimum virum, et apud severissimos iudices, tanto conventu hominum ac frequentia, hoc uti genere dicendi, quod non modo a consuetudine iudiciorum, verum etiam a forensi sermone abhorreat : quaeso a vobis, ut in hac causa mihi detis hanc veniam, accommodatam huic reo, vobis, quemadmodum spero, non molestam, ut me pro summo poeta atque eruditissimo homine dicentem hoc concursu hominum literatissimorum, hac vestra humanitate, hoc denique praetore exercente iudicium, patiamini de studiis humanitatis ac literarum paullo loqui liberius et in ejusmodi persona, quae propter otium ac studium minime in iudiciis periculisque tractata est, uti prope novo quodam et inusitato genere dicendi. Quod si mihi a vobis tribui concedique sentiam, perficiam profecto, ut hunc A. Licinium non modo non segregandum, cum sit civis, a numero civium, verum etiam, si non esset, putetis adsciendum fuisse.

III. Nam ut primum ex pueris excessit Archias atque ab iis artibus, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet, se ad scribendi studium contulit, primum Antiochiae (nam ibi natus est loco nobili), celebri quondam urbe et copiosa atque eruditissimis hominibus liberalissimisque studiis affluent, celeriter antecellere omnibus ingenii gloria contigit. Post in ceteris Asiae partibus cunctaque Graecia sic ejus adventus celebrabantur, ut famam ingenii exspectatio hominis, expectationem ipsius adventus admiratioque superaret. Erat Italia tunc plena Graecarum artium ac disciplinarum studiaque haec et in Latio vehementius tum colebantur, quam nunc iisdem in oppidis, et hic Romae propter tranquillitatem rei publicae non negligebantur. Itaque hunc et Tarentini et Rhegini et Neapolitani civitate ceterisque praemiis donarunt ; et omnes, qui aliquid de ingeniis poterant judicare, cognitione atque hospitio

dignum existimarunt. Hac tanta celebritate famae cum esset jam absentibus notus, Romam venit Mario consule et Catulo. Nactus est primum consules eos, quorum alter res ad scribendum maximas, alter cum res gestas, tum etiam studium atque aures adhibere posset. Statim Luculli, cum praetextatus etiam tum Archias esset, eum domum suam receperunt. Sed etiam hoc non solum ingenii ac literarum, verum etiam naturae atque virtutis, ut domus, quae hujus adolescentiae prima fuerit, eadem esset familiarissima senectuti. Erat temporibus illis jucundus Metello illi Numidico et ejus Pio filio; audiebatur a M. Aemilio; vivebat cum Q. Catulo et patre et filio; a L. Crasso colebatur; Lucullos vero et Drusum et Octavios et Catonem et totam Hortensiorum domum devinctam consuetudine cum teneret, afficiebatur summo honore, quod eum non solum colebant, qui aliquid percipere atque audire studebant; verum etiam, si qui forte simulabant.

IV. Interim satis longo intervallo cum esset cum L. Lucullo in Siciliam profectus et cum ex ea provincia cum eodem Lucullo decederet, venit Heracliam; quae cum esset civitas aequissimo jure ac foedere, adscribi se in eam civitatem voluit: idque, cum ipse per se dignus putaretur, tum auctoritate et gratia Luculli ab Heracliensibus impetravit. Data est civitas Silvani lege et Carbonis, SI QUI FOEDERATIS CIVITATIBUS ADSRIPTI FUISSENT, SI TUM, CUM LEX FEREBATUR, IN ITALIA DOMICILIUM HABUISSENT, ET, SI SEXAGINTA DIEBUS APUD PRAETOREM ESSENT PROFESSI. Cum hic domicilium Romae multos jam annos haberet, professus est apud praetorem Q. Metellum, familiarissimum suum. Si nihil aliud nisi de civitate ac lege dicimus, nihil dico amplius: causa dicta est. Quid enim horum infirmari, Grati, potest? Heracliae esse tum adscriptum negabis? Adest vir summa auctoritate et religione et fide, L. Lucullus, qui se non opinari, sed scire, non audivisse,

sed vidisse, non interfuisse, sed egisse dicit. Adsunt Heraclienses legati, nobilissimi homines : hujus judicii causa cum mandatis et cum publico testimonio venerunt, qui hunc adscriptum Heracliensem dicunt. Hic tu tabulas desideras Heracliensium publicas, quas Italico bello incenso tabulario interisse scimus omnes. Est ridiculum ad ea, quae habemus, nihil dicere, quærere, quae habere non possumus, et de hominum memoria tacere, literarum memoriam flagitare ; et cum habeas amplissimi viri religionem, integerrimi municipii jusjurandum fidemque, ea, quae depravari nullo modo possunt, repudiare, tabulas, quas idem dicis solere corrumpi, desiderare. An domicilium Romae non habuit ! Is qui tot annis ante civitatem datam sedem omnium rerum ac fortunarum suarum Romae collocavit ? An non est professus ! Immo vero iis tabulis professus, quae solae ex illa professione collegioque praetorum obtinent publicarum tabularum auctoritatem.

V. Nam cum Appii tabulae negligentius asservatae dicerentur, Gabinii, quamdiu incolumis fuit, levitas, post damnationem calamitas omnem tabularum fidem resignasset : Metellus, homo sanctissimus modestissimusque omnium, tanta diligentia fuit, ut ad L. Lentulum praetorem et ad judices venerit et unius nominis litura se commotum esse dixerit. His igitur tabulis nullam lituram in nomine A. Licinii videtis. Quae cum ita sint, quid est, quod de ejus civitate dubitetis, praesertim cum aliis quoque in civitatibus fuerit adscriptus ! Etenim cum mediocribus multis et aut nulla aut humili aliqua arte praeditis gratuito civitatem in Graecia homines impertiebant, Rheginos credo aut Locrenses aut Neapolitanos aut Tarentinos, quod scenicis artificibus largiri solebant, id huic summa ingenii praedito gloria noluisse. Quid ? cum ceteri non modo post civitatem datam, sed etiam post legem Papiam aliquo modo in eorum municipiorum tabulas irrepserint, hic, qui ne utitur quidem

illis, in quibus est scriptus, quod semper se Heracliensem esse voluit, rejicietur? Census nostros requiris. Scilicet: est enim obscurum, proximis censoribus hunc cum clarissimo imperatore L. Lucullo apud exercitum fuisse, superioribus cum eodem quaestore fuisse in Asia, primis, Julio et Crasso, nullam populi partem esse censam. Sed quoniam census non jus civitatis confirmat ac tantummodo indicat eum, qui sit census, ita se jam tum gessisse pro cive: iis temporibus, quem tu criminari ne ipsius quidem iudicio in civium Romanorum jure esse versatum, et testamentum saepe fecit nostris legibus et adiit hereditates civium Romanorum et in beneficiis ad aerarium delatus est a L. Lucullo proconsule.

VI. Quaere argumenta, si qua potes: numquam enim hic neque suo neque amicorum iudicio revincetur.

Quaeres a nobis, Grati, cur tantopere hoc homine delectemur. Quia suppeditat nobis, ubi et animus ex hoc forensi strepitu reficiatur et aures convicio defessae conquiescant. An tu existimas aut suppeterere nobis posse, quod quotidie dicamus, in tanta varietate rerum, nisi animos nostros doctrina excolamus, aut ferre animos tantam posse contentionem, nisi eos doctrina eadem relaxemus? Ego vero fateor me his studiis esse deditum. Ceteros pudeat, si qui se ita literis abdiderunt, ut nihil possint ex iis neque ad communem afferre fructum neque in adspectum lucemque proferre. Me autem quid pudeat, qui tot annos ita vivo, iudices, ut a nullius unquam me tempore aut commodo aut otium meum abstraxerit, aut voluptas avocarit, aut denique somnus retardarit? Quare quis tandem me reprehendat, aut quis mihi jure succenseat, si, quantum ceteris ad suas res obeundas, quantum ad festos dies ludorum celebrandos, quantum ad alias voluptates et ad ipsam requiem animi et corporis conceditur temporum; quantum alii tribuunt tempestivis conviviis, quantum denique alveolo, quantum pilae, tantum mihi egomet ad

haec studia recolenda sumpsero ? Atque hoc adeo mihi concedendum est magis, quod ex his studiis haec quoque crescit oratio et facultas ; quae, quantacumque est in me, numquam amicorum periculis defuit. Quae si cui levior videtur, illa quidem certe, quae summa sunt, ex quo fonte hauriam, sentio. Nam nisi multorum praeceptis multisque literis mihi ab adolescentia suasissem, nihil esse in vita magnopere expetendum nisi laudem atque honestatem ; in ea autem persequenda omnes cruciatus corporis, omnia pericula mortis atque exsilia parvi esse ducenda ; numquam me pro salute vestra in tot ac tantas dimicationes atque in hos profligatorum hominum quotidianos impetus objecissem. Sed pleni sunt omnes libri, plenae sapientium voces, plena exemplorum vetustas, quae jacerent in tenebris omnia, nisi literarum lumen accederet. Quam multas nobis imagines non solum ad intuendum, verum etiam ad imitandum fortissimorum virorum expressas scriptores et Graeci et Latini reliquerunt ? Quas ego mihi semper in administranda re publica proponens animum et mentem meam ipsa cogitatione hominum excellentium conformabam.

VII. Quaeret quispiam : quid ? illi ipsi summi viri, quorum virtutes literis proditae sunt, istane doctrina, quam tu effers laudibus, eruditi fuerunt ? Difficile est hoc de omnibus confirmare : sed tamen est certum, quid respondeam. Ego multos homines excellenti animo ac virtute fuisse et sine doctrina naturae ipsius habitu prope divino per se ipsos et moderatos et graves existisse fateor : etiam illud adjungo, saepius ad laudem atque virtutem naturam sine doctrina quam sine natura valuisse doctrinam. Atque idem ego hoc contendo, cum ad naturam eximiam et illustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae tum illud nescio quid praeclarum ac singulare solere existere ; ex hoc esse hunc numero, quem patres nostri viderunt, divinum

hominem Africanum ; ex hoc C. Laelium, L. Furium, moderatissimos homines et continentissimos ; ex hoc fortissimum virum et illis temporibus doctissimum, Catonem illum senem ; qui profecto si nihil ad percipiendam colendamque virtutem literis adjuvarentur, numquam se ad earum studium contulissent. Quodsi non hic tantus fructus ostenderetur et si ex his studiis delectatio sola peteretur, tamen, ut opinor, hanc animi aversionem humanissimam ac liberalissimam judicaretis. Nam ceterae neque temporum sunt neque aetatum omnium neque locorum ; at haec studia adolescentiam alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, adversis perfugium ac solatium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur.

Quodsi ipsi haec neque attingere neque sensu nostro gustare possemus, tamen ea mirari deberemus, etiam cum in aliis videremus.

VIII. Quis nostrum tam animo agresti ac duro fuit, ut Roscii morte nuper non commoveretur ? qui cum esset senex mortuus, tamen propter excellentem artem ac venustatem videbatur omnino mori non debuisse. Ergo ille corporis motu tantum amorem sibi conciliarat a nobis omnibus : nos animorum incredibiles motus celeritatemque ingeniorum negligemus ? Quoties ego hunc Archiam vidi, iudices, (utar enim vestra benignitate, quoniam me in hoc novo genere dicendi tam diligenter attenditis,) quoties ego hunc vidi, cum literam scripsisset nullam, magnum numerum optimorum versuum de his ipsis rebus, quae tum agerentur, dicere ex tempore ! quoties revocatum eandem rem dicere commutatis verbis atque sententiis ! Quae vero accurate cogitateque scripsisset, ea sic vidi probari, ut ad veterum scriptorum laudem pervenirent. Hunc ego non diligam ? non admirer ? non omni ratione defendendum putem ? Atque sic a summis hominibus eruditissimisque accepi-

mus, ceterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quodam spiritu inflari. Quare suo jure noster ille Ennius sanctos appellat poetas, quod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur. Sit igitur, judices, sanctum apud vos, humanissimos homines, hoc poetae nomen, quod nulla umquam barbaria violavit. Saxa et solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt: nos instituti rebus optimis non poetarum voce moveamur? Homeram Colophonii civem esse dicunt suum, Chii suum vindicant, Salaminii repetunt, Smyrnaei vero suum esse confirmant; itaque etiam delubrum ejus in oppido dedicaverunt; permulti alii praeterea pugnant inter se atque contendunt.

IX. Ergo illi alienum, quia poeta fuit, post mortem etiam expetunt: nos hunc vivum, qui et voluntate et legibus noster est, repudiabimus? praesertim cum omne olim studium atque omne ingenium contulerit Archias ad populi Romani gloriam laudemque celebrandam. Nam et Cimbricas res adolescens attigit et ipsi illi C. Mario, qui durior ad haec studia videbatur, jucundus fuit. Neque enim quisquam est tam aversus a Musis, qui non mandari versibus aeternum suorum laborum facile praeconium patiat. Themistoclem illum, summam Athenis virum, dixisse aiunt, cum ex eo quaereretur, quod acroama aut cujus vocem lubentissime audiret: "ejus, a quo sua virtus optime praedicaretur." Itaque ille Marius item eximie L. Plotium dilexit, cujus ingenio putabat ea, quae gesserat, posse celebrari. Mithridaticum vero bellum, magnum atque difficile et in multa varietate terra marique versatum, totum ab hoc expressum est: qui libri non modo L. Lucillum, fortissimum et clarissimum virum, verum etiam populi Romani nomen illustrent. Populus enim Romanus aperuit Lucullo imperante Pontum et regis quendam

opibus et ipsa natura regionis vallatum : populi Romani exercitus eodem duce non maxima manu innumerabiles Armeniorum copias fudit : populi Romani laus est, urbem amicissimam Cyzicenorum ejusdem consilio ex omni impetu regio ac totius belli ore ac faucibus ereptam esse atque servatam : nostra semper feretur et praedicabitur L. Lucullo dimicante cum interfectis ducibus depressa hostium classis et incredibilis apud Tenedum pugna illa navalis : nostra sunt tropaea, nostra monumenta, nostri triumphus ; quae quorum ingentis offeruntur, ab iis populi Romani fama celebratur. Carus fuit Africano superiori noster Ennius ; itaque etiam in sepulchro Scipionum putatur is esse constitutus ex marmore. At iis laudibus certe non solum ipse, qui laudatur, sed etiam populi Romani nomen ornatur. In caelum hujus proavus Cato tollitur ; magnus honos populi Romani rebus adjungitur. Omnes denique illi Maximi, Marcelli, Fulvii non sine communi omnium nostrum laude decorantur.

X. Ergo illum, qui haec fecerat, Rudinum hominem, majores nostri in civitatem receperunt : nos hunc Heracliensem, multis civitatibus expetitur, in hac autem legibus constitutum, de nostra civitate ejiciemus !

Nam si quis minorem gloriae fructum putat ex Graecis versibus percipi quam ex Latinis, vehementer errat, propterea quod Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus, exiguis sane, continentur. Quare si res eae, quas gessimus, orbis terrae regionibus definiuntur, cupere debemus, quo manuumstrarum tela pervenerint, eodem gloriam famamque penetrare, quod cum ipsis populis, de quorum rebus scribitur, haec ampla sunt, tum iis certe, qui de vita gloriae causa dimicant, hoc maximum et periculis incitamentum est et laborum. Quam multos scriptores rerum suarum magnus ille Alexander secum habuisse dicitur ! Atque is tamen, cum in Sigeo ad Achillis tumulum adstitisset,

O fortunate, inquit, adolescens, qui tuae virtutis Homerum praeconem inveneris! Et vere: nam, nisi Ilias illa exstitisset, idem tumulus, qui corpus ejus contexerat, nomen etiam obruisset. Quid? noster hic Magnus, qui cum virtute fortunam adaequavit, nonne Theophanem Mytilenaeum, scriptorem rerum suarum, in concione militum civitate donavit; et nostri illi fortes viri, sed rustici ac milites, dulcedine quadam gloriae commoti quasi participes ejusdem laudis magno illud clamore approbaverunt? Itaque credo, si civis Romanus Archias legibus non esset, ut ab aliquo imperatore civitate donaretur, perficere non potuit. Sulla, cum Hispanos donaret et Gallos, credo, hunc petentem repudiasset; quem nos in concione vidimus, cum ei libellum malus poeta de populo subjecisset, quod epigramma in eum fecisset tantummodo alternis versibus longiusculis, statim ex iis rebus, quas tunc vendebat, jubere ei praemium tribui, sed ea conditione, ne quid postea scriberet. Qui sedulitatem mali poetae duxerit aliquo tamen praemio dignam, hujus ingenium et virtutem in scribendo et copiam non expetisset? Quid? a Q. Metello Pio, familiarissimo suo, qui civitate multos donavit, neque per se neque per Lucullos impetravisset? qui praesertim usque eo de suis rebus scribi cuperet, ut etiam Cordubae natis poetis pingue quiddam sonantibus atque peregrinum tamen aures suas dederet.

XI. Neque enim est hoc dissimulandum, quod obscurari non potest, sed prae nobis ferendum: trahimur omnes studio laudis et optimus quisque maxime gloria ducitur. Ipsi illi philosophi etiam in iis libellis, quos de contemnenda gloria scribunt, nomen suum inscribunt: in eo ipso, in quo praedicationem nobilitatemque despiciunt, praedicari de se ac nominari volunt. Decimus quidem Brutus, summus vir et imperator, Accii, amicissimi sui, carminibus templorum ac monumentorum aditus exornavit suorum. Jam vero ille, qui cum

Aetolis Ennio comite bellavit Fulvius, non dubitavit Martis manubias Musis consecrare. Quare, in qua urbe imperatores prope armati poetarum nomen et Musarum delubra coluerunt, in ea non debent togati iudices a Musarum honore et a poetarum salute abhorre.

Atque, ut id libentius faciatis, jam me vobis, iudices, indicabo, et de meo quodam amore gloriae, nimis acri fortasse, verumtamen honesto, vobis confitebor. Nam quae res nos in consulatu nostro vobiscum simul pro salute hujus urbis atque imperii et pro vita civium proque universa re publica gessimus, attigit hic versibus atque inchoavit; quibus auditis, quod mihi magna res et jucunda visa est, hunc ad perficiendum adjuvi. Nullam enim virtus aliam mercedem laborum periculorumque desiderat praeter hanc laudis et gloriae; qua quidem detracta, iudices, quid est, quod in hoc tam exiguo vitae curriculo et tam brevi tantis nos in laboribus exerceamus? Certe si nihil animus praesentiret in posterum, et si, quibus regionibus vitae spatium circumscriptum est, eisdem omnes cogitationes terminaret suas, nec tantis se laboribus frangeret neque tot curis vigiliisque angeretur nec toties de vita ipsa dimicaret. Nunc insidet quaedam in optimo quoque virtus, quae noctes ac dies animum gloriae stimulis concitat atque admonet, non cum vitae tempore esse dimittendam commemorationem nominis nostri, sed cum omni posteritate adaequandam.

XII. An vero tam parvi animi videamur esse omnes, qui in re publica atque in his vitae periculis laboribusque versamur, ut, cum usque ad extremum spatium nullum tranquillum atque otiosum spiritum duxerimus, nobiscum simul moritura omnia arbitremur? An statuas et imagines, non animorum simulacra, sed corporum, studiose multi summi homines reliquerunt, consiliorum relinquere ac virtutum nostrarum effigiem nonne multo

malle debemus, summis ingeniis expressam et politam ? Ego vero omnia, quae gerebam, jam tum in gerendo spargere me ac disseminare arbitrabar in orbis terrae memoriam sempiternam. Haec vero sive a meo sensu post mortem afutura est, sive, ut sapientissimi homines putaverunt, ad aliquam animi mei partem pertinebit, nunc quidem certe cogitatione quadam speque delector.

Quare conservate, iudices, hominem pudore eo, quem amicorum videtis comprobari cum dignitate, tum etiam venustate, ingenio autem tanto, quantum id convenit existimari, quod summorum hominum ingeniis expetitur esse videatis ; causa vero ejusmodi, quae beneficio legis, auctoritate municipii, testimonio Luculli, tabulis Metelli comprobetur. Quae cum ita sint, petimus a vobis, iudices, si qua non modo humana, verum etiam divina in tantis negotiis commendatio debet esse, ut eum, qui vos, qui vestros imperatores, qui populi Romani res gestas semper ornavit, qui etiam his recentibus nostris vestrisque domesticis periculis aeternum se testimonium laudis daturum esse profitetur ; isque est eo numero, qui semper apud omnes sancti sunt habiti itaque dicti, sic in vestram accipiat fidem, ut humanitate vestra levatus potius quam acerbitate violatus esse videatur. Quae de causa pro mea consuetudine breviter simpliciterque dixi, iudices, ea confido probata esse omnibus : quae non fori neque judiciali consuetudine et de hominis ingenio et communiter de ipsius studio locutus sum, ea, iudices, a vobis spero esse in bonam partem accepta ; ab eo, qui iudicium exercet, certe scio.

ORATIO VII.

PRO T. ANNIO MILONE.

I. ETSI vereor, iudices, ne turpe sit, pro fortissimo viro dicere incipientem timere, minimeque deceat, cum T. Annius ipse magis de rei publicae salute quam de sua perturbetur, me ad ejus causam parem animi magnitudinem afferre non posse: tamen haec novi iudicii nova forma terret oculos, qui, quocumque inciderint, veterem consuetudinem fori et pristinum morem iudiciorum requirant. Non enim corona consessus vester eiectus est, ut solebat: non usitata frequentia stipati sumus. Nam illa praesidia, quae pro templis omnibus cernitis, etsi contra vim collocata sunt, non afferunt tamen oratori aliquid, ut in foro et in iudicio, quamquam praesidiis salutaribus et necessariis saepti sumus, tamen ne non timere quidem sine aliquo timore possimus. Quae si opposita Miloni putarem, cederem temporibus, iudices, nec inter tantam vim armorum existimarem orationi locum: sed me recreat et reficit Cn. Pompeii, sapientissimi et justissimi viri, consilium, qui profecto nec iustitiae suae putaret esse, quem reum sententiis iudicum tradidisset, eundem telis militum dedere, nec sapientiae, temeritatem concitatae multitudinis auctoritate publica armare. Quamobrem illa arma, centuriones, cohortes non periculum nobis, sed praesidium denunciant, neque solum ut quieto, sed etiam ut

magno animo simus, hortantur, neque auxilium medo defensionis meae, verum etiam silentium pollicentur. Reliqua vero multitudo, quae quidem est civium, tota nostra est, neque eorum quisquam, quos undique intuentes, unde aliqua fori pars adspici potest, et hujus exitum iudicii exspectantes videtis, non cum virtuti Milonis favet, tum de se, de liberis suis, de patria, de fortunis hodierno die decertari putat.

II. Unum genus est adversum infestumque nobis eorum, quos P. Clodii furor rapinis et incendiis et omnibus exitiis publicis pavit: qui hesternae etiam concione incitati sunt, ut vobis voce praeirent, quid iudicaretis. Quorum clamor si qui forte fuerit, admonere vos debet, ut eum civem retineatis, qui semper genus illud hominum clamoresque maximos pro vestra salute neglexit. Quamobrem adeste animis, iudices, et timorem, si quem habetis, deponite. Nam si umquam de bonis et fortibus viris, si umquam de bene meritis civibus potestas vobis iudicandi fuit; si denique umquam locus amplissimorum ordinum delectis viris datus est, ubi sua studia erga fortes et bonos cives, quae vultu et verbis saepe significassent, re et sententiis declararent: hoc profecto tempore eam potestatem omnem vos habetis, ut statuatis, utrum nos, qui semper vestrae auctoritati dediti fuimus, semper miseri lugeamus; an diu vexati a perditissimis civibus aliquando per vos ac per vestram fidem, virtutem sapientiamque recreemur. Quid enim nobis duobus, iudices, laboriosius? quid magis sollicitum, magis exercitum dici aut fingi potest? qui spe amplissimorum praemiorum ad rem publicam adducti, metu crudelissimorum suppliciorum carere non possumus! Equidem ceteras tempestates et procellas in illis dumtaxat fluctibus concionum semper putavi Miloni esse subeundas, quia semper pro bonis contra improbos senserat: in iudicio vero et in eo consilio, in quo ex cunctis ordinibus amplissimi viri iudicarent, numquam

existimavi spem ullam esse habituros Milonis inimicos ad ejus non modo salutem exstinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam. Quamquam in hac causa, judices, T. Annii tribunatu, rebus omnibus pro salute rei publicae gestis ad hujus criminis defensionem non abutemur. Nisi oculis videritis insidias Miloni a Clodio esse factas, nec deprecaturi sumus, ut crimen hoc nobis propter multa praeclara in rem publicam merita condonetis, nec postulaturi, ut, si mors P. Clodii salus vestra fuerit, idcirco eam virtuti Milonis potius quam populi Romani felicitati assignetis. Sed si illius insidiae clariores hac luce fuerint, tum denique obsecrabo obtestaborque vos, judices, si cetera amisimus, hoc saltem nobis ut relinquatur, vitam ab inimicorum audacia telisque ut impune liceat defendere.

III. Sed antequam ad eam orationem venio, quae est propria nostrae quaestionis, videntur ea esse refutanda, quae et in senatu ab inimicis saepe jactata sunt et in concione saepe ab improbis et paullo ante ab accusatoribus; ut omni errore sublato rem plane, quae veniat in iudicium, videre possitis. Negant intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? nempe in ea, quae primum iudicium de capite vidit M. Horatii, fortissimi viri, qui nondum libera civitate tamen populi Romani comitiis liberatus est, cum sua manu sororem esse interfectam fateretur. An est quisquam, qui hoc ignoret, cum de homine occiso quaeratur, aut negari solere omnino esse factum, aut recte et jure factum esse defendi? Nisi vero existimatis dementem P. Africanum fuisse, qui, cum a C. Carbone, tribuno plebis, seditiose in concione interrogaretur, quid de Ti. Gracchi morte sentiret, responderit, jure caesum videri. Neque enim posset aut Ahala ille Servilius aut P. Nasica aut L. Opimius aut C. Marius aut me consule senatus non

nefarius haberi, si sceleratos cives interfici nefas esset. Itaque hoc, iudices, non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem necavisset, variatis hominum sententiis, non solum divina, sed etiam sapientissimae deae sententia liberatum. Quodsi duodecim tabulae nocturnum furem quoquo modo, diurnum autem, si se telo defenderet, interfici impune voluerunt, quis est, qui, quoquo modo quis interfectus sit, puniendum putet, cum videat aliquando gladium nobis ad hominem occidendum ab ipsis porrigi legibus !

IV. Atque si tempus est ullum jure hominis necandi, quae multa sunt ; certe illud est non modo justum, verum etiam necessarium, cum vi vis illata defenditur. Pudicitiam cum eriperet militi tribunus militaris in exercitu C. Marii, propinquus ejus imperatoris, interfectus ab eo est, cui vim afferebat ; facere enim probus adolescens periculose quam perpeti turpiter maluit. Atque hunc ille summus vir scelere solutum periculo liberavit. Insidiatori vero et latroni quae potest inferri injusta nex ? Quid comitatus nostri, quid gladii volunt ! quos habere certe non liceret, si uti illis nullo pacto liceret. Est igitur haec, iudices, non scripta, sed nata lex, quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus ; ad quam non docti, sed facti, non instituti, sed imbuti sumus, ut, si vita nostra in aliquas insidias, si in vim et in tela aut latronum aut inimicorum incidisset, omnis honesta ratio esset expediendae salutis. Silent enim leges inter arma nec se exspectari jubent, cum ei, qui exspectare velit, ante injusta poena luenda sit quam justa repetenda. Etsi persapienter et quodam modo tacite dat ipsa lex potestatem defendendi, quae non modo hominem occidi, sed esse cum telo hominis occidendi causa vetat, ut, cum causa, non telum quaereretur, qui sui defendendi causa telo esset usus, non hominis

occidendi causa habuisse telum judicaretur. Quapropter hoc maneat in causa, judices; non enim dubito, quin probaturus sim vobis defensionem meam, si id memineritis, quod oblivisci non potestis, insidiatorem jure interfici posse.

V. Sequitur illud, quod a Milonis inimicis saepissime dicitur, caedem, in qua P. Clodius occisus est, senatum judicasse contra rem publicam esse factam. Illam vero senatus non sententiis suis solum, sed etiam studiis comprobavit. Quoties enim est illa causa a nobis acta in senatu! quibus assensionibus universi ordinis, quam nec tacitis nec occultis! Quando enim frequentissimo senatu quatuor aut summum quinque sunt inventi, qui Milonis causam non probarent! Declarant hujus ambusti tribuni plebis illae intermortuae conciones, quibus quotidie meam potentiam invidiose criminabatur, cum diceret senatum non quod sentiret, sed quod ego vellem decernere. Quae quidem si potentia est appellanda potius, quam aut propter magna in rem publicam merita mediocris in bonis causis auctoritas aut propter hos officiosos labores meos nonnulla apud bonos gratia, appelletur ita sane potentia, dum ea nos utamur pro salute bonorum contra amentiam perditorum. Hanc vero quaestionem, etsi non est iniqua, numquam tamen senatus constituendam putavit. Erant enim leges, erant quaestiones vel de caede vel de vi; nec tantum maerorem ac luctum senatui mors P. Clodii afferebat, ut nova quaestio constitueretur. Cujus enim de illo incesto stupro iudicium decernendi senatui potestas esset erepta, de ejus interitu quis potest credere senatum iudicium novum constituendum putasse? Cur igitur incendium curiae, opugnationem aedium M. Lepidi, caedem hanc ipsam contra rem publicam senatus factam esse decrevit? Quia nulla vis umquam est in libera civitate suscepta inter cives non contra rem publicam. Non enim est illa defensio contra vim umquam optanda, sed nonnun-

quam est necessaria ; nisi vero aut ille dies, in quo Ti. Gracchus est caesus, aut ille, quo Caius, aut quo arma Saturnini, etiam si e re publica, oppressa sunt, rem publicam tamen non vulnerarunt.

VI. Itaque ego ipse decrevi, cum caedem in Appia factum esse constaret, non eum, qui se defendisset, contra rem publicam fecisse, sed, cum inessent in re vis et insidiae, crimen iudicio reservavi, rem notavi. Quodsi per furiosum illum tribunum senatui, quod sentiebat, perficere licuisset, novam quaestionem nullam haberemus ; decernebat enim, ut veteribus legibus, tantummodo extra ordinem quaereretur. Divisa sententia est postulante nescio quo ; nihil enim necesse est omnium me flagitia proferre. Sic reliqua auctoritas senatus empta intercessione sublata est.

At enim Cn. Pompeius rogatione sua et de re et de causa iudicavit ; tulit enim de caede, quae in Appia via facta esset, in qua P. Clodius occisus esset. Quid ergo tulit ? nempe ut quaereretur. Quid porro quaerendum est ? factumne sit ? at constat. A quo ? at paret. Vidit igitur etiam in confessione facti juris tamen defensionem suscipi posse. Quod nisi vidisset, posse absolvi eum, qui fateretur, cum videret nos fateri, neque quaeri umquam jussisset, nec vobis tam hanc salutarem in iudicando literam, quam illam tristem dedisset. Mihi vero Cn. Pompeius non modo nihil gravius contra Milonem iudicasse, sed etiam statuisse videtur, quid vos in iudicando spectare oporteret. Nam qui non poenam confessioni, sed defensionem dedit, is causam interitus quaerendam, non interitum putavit. Jam illud ipse dicet profecto, quod sua sponte fecit, Publione Clodio tribuendum putarit an tempori.

VII. Domi suae nobilissimus vir, senatus propugnator atque, illis quidem temporibus, paene patronus, avunculus hujus iudicis nostri, fortissimi viri, M. Catonis, tribunus plebis M. Drusus occisus est. Nihil de ejus

morte populus consultus, nulla quaesito decreta a senatu est. Quantum luctum in hac urbe fuisse a nostris patribus accepimus, cum P. Africano domi suae con- quiescenti illa nocturna vis esset illata! quis tum non gemit? quis non arsit dolore? quem immortalem, si fieri posset, omnes esse cuperent, ejus ne necessariam quidem exspectatam esse mortem! Num igitur ulla quaestio de Africani morte lata est? certe nulla. Quid ita? quia non alio facinore clari homines, alio obscuri necantur. Intersit inter vitae dignitatem summorum atque infimorum: mors quidem illata per scelus iisdem et poenis teneatur et legibus. Nisi forte magis erit par- ricida, si qui consularem patrem, quam si quis humilem necarit: aut eo mors atrocior erit P. Clodii, quod is in monumentis majorum suorum sit interfectus; hoc enim ab istis saepe dicitur; proinde quasi Appius ille Caecus viam muniverit, non qua populus uteretur, sed ubi im- pune sui posterī latrocinarentur! Itaque in eadem ista Appia via cum ornatissimum equitem Romanum P. Clodius M. Papirium occidisset, non fuit illud facinus puniendum: homo enim nobilis in suis monumentis equitem Romanum occiderat: nunc ejusdem Appiae nomen quantas tragoedias excitat! quae cruentata antea caede honesti atque innocentis viri silebatur, eadem nunc crebro usurpatur, posteaquam latronis et parricidae sanguine imbuta est. Sed quid ego illa commemoro? Comprehensus est in templo Castoris servus P. Clodii, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarat; extorta est confitenti sica de manibus; caruit foro postea Cn. Pompeius, caruit senatu, caruit publico; janua se ac parietibus, non jure legum judiciorumque textit. Num quae rogatio lata? num quae nova quaestio decreta est? Atqui, si res, si vir, si tempus ullum dignum fuit, certe haec in illa causa summa omnia fuerunt. Insidiator erat in foro collocatus atque in vestibulo ipso senatus; ei viro autem mors parabatur, cujus in vita nitebatur salus

civitatis ; eo porro rei publicae tempore, quo, si unus ille occidisset, non haec solum civitas, sed gentes omnes concidissent. Nisi vero quia perfecta res non est, non fuit punienda ; proinde quasi exitus rerum, non hominum consilia legibus vindicentur. Minus dolendum fuit, re non perfecta, sed puniendum certe nihilo minus. Quoties ego ipse, judices, ex P. Clodii telis et ex cruentis ejus manibus effugi ! ex quibus si me non vel mea vel rei publicae fortuna servasset, quis tandem de interitu meo quaestionem tulisset ?

VIII. Sed stulti sumus, qui Drusum, qui Africanum, Pompeium, nosmet ipsos cum P. Clodio conferre audeamus. Tolerabilia fuerunt illa : P. Clodii mortem aequo animo nemo ferre potest. Luget senatus, maeret equester ordo, tota civitas confecta senio est, squalent municipia, affliguntur coloniae, agri denique ipsi tam beneficium, tam salutarem, tam mansuetum civem desiderant. Non fuit ea causa, judices, profecto non fuit, cur sibi censeret Pompeius quaestionem ferendam, sed homo sapiens atque alta et divina quadam mente praeditus multa vidit, fuisse illum sibi inimicum, familiarem Milonem. In communi omnium laetitia si etiam ipse gauderet, timuit, ne videretur infirmior fides reconciliatae gratiae ; multa etiam alia vidit, sed illud maxime, quamvis atrociter ipse tulisset, vos tamen fortiter iudicaturos. Itaque delegit ex florentissimis ordinibus ipsa lumina ; neque vero, quod nonnulli dictitant, secrevit in iudiciis legendis amicos meos ; neque enim hoc cogitavit vir justissimus neque in bonis viris legendis id assequi potuisset, etiam si cupisset. Non enim mea gratia familiaritatibus continetur, quae late patere non possunt, propterea quod consuetudines victus non possunt esse cum multis ; sed si quid possumus, ex eo possumus, quod res publica nos conjunxit cum bonis ; ex quibus ille cum optimos viros legeret idque maxime ad fidem suam pertinere arbitraretur, non potuit legere

non studiosos mei. Quod vero te, L. Domiti, huic quaestioni praeesse maxime voluit, nihil quaesivit aliud nisi justitiam, gravitatem, humanitatem, fidem. Tulit, ut consularem necesse esset, credo, quod principum munus esse ducebat resistere et levitati multitudinis et perditorum temeritati. Ex consularibus te creavit potissimum: dederas enim, quam contemneres populares insanias, jam inde ab adolescentia documenta maxima.

IX. Quamobrem, judices, ut aliquando ad causam crimenque veniamus, si neque omnis confessio facti est inusitata, neque de causa nostra quidquam aliter, ac nos vellemus, a senatu judicatum est, et lator ipse legis, cum esset controversia nulla facti, juris tamen disceptationem esse voluit, et delecti judices isque praepositus quaestioni, qui haec juste sapienterque disceptet: reliquum est, judices, ut nihil jam quaerere aliud debeatis nisi, uter utri insidias fecerit. Quod quo facilius perspicere possitis argumentis, rem gestam vobis dum breviter expono, quaeso diligenter attendite.

P. Clodius cum statuisset: omni scelere in praetura vexare rem publicam videretque ita tracta esse comitia anno superiore, ut non multos menses praeturam gerere posset, qui non honoris gradum spectaret, ut ceteri, sed et L. Paullum collegam effugere vellet, singulari virtute civem, et annum integrum ad dilacerandam rem publicam quaereret: subito reliquit annum suum seseque in proximum annum transtulit, non, ut fit, religione aliqua, sed ut haberet, quod ipse dicebat, ad praeturam gerendam, hoc est, ad evertendam rem publicam plenum annum atque integrum. Occurrebat ei, mancam ac debilem praeturam futuram suam consule Milone: eum porro summo consensu populi Romani consulem fieri videbat. Contulit se ad ejus competitores, sed ita, totam ut petitionem ipse solus etiam invitiis illis gubernaret, tota ut comitia suis, ut dictitabat, humeris sustineret. Convocabat tribus, se interponebat: Collinam

novam delectu perditissimorum civium conscribebat. Quanto ille plura miscebat, tanto hic magis in dies convalescebat. Ubi vidit homo ad omne facinus paratissimus fortissimum virum, inimicissimum suum, certissimum consulem, idque intellexit non solum sermonibus, sed etiam suffragiis populi Romani saepe esse declaratum : palam agere coepit et aperte dicere occidendum Milonem. Servos agrestes et barbaros, quibus silvas publicas depopulatus erat Etruriamque vexarat, ex Appennino deduxerat, quos videbatis. Res erat minime obscura. Etenim dictitabat palam consulatum Miloni eripi non posse, vitam posse. Significavit hoc saepe in senatu, dixit in concione ; quin etiam Favonio, fortissimo viro, quaerenti ex eo, qua spe fureret Milone vivo, respondit, triduo illum ad summum quadriduo esse perituum ; quam vocem ejus ad hunc M. Catonem statim Favonius detulit.

X. Interim cum sciret Clodius (neque enim erat difficile scire a Lanuvinis) iter solemne, legitimum, necessarium ante diem XIII Kalendas Februarias Miloni esse Lanuvium ad flaminem prodendum, quod erat dictator Lanuvii Milo : Roma subito ipse profectus pridie est, ut ante suum fundum, quod re intellectum est, Miloni insidias collocaret : atque ita profectus est, ut concionem turbulentam, in qua ejus furor desideratus est, quae illo ipso die habita est, relinqueret, quam, nisi obire facinoris locum tempusque voluisset, numquam reliquisset. Milo autem cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est dimissus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paullisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est, deinde profectus est id temporis, cum jam Clodius, siquidem eo die Romam venturus erat, redire potuisset. Obviam fit ei Clodius, expeditus, in equo, nulla rheda, nullis impedimentis, nullis Graecis comitibus, ut solebat, sine uxore, quod numquam fere : cum hic insidiator, qui iter illud ad caedem

faciendam apparasset, cum uxore veheretur in rheda, paenulatus, magno et impedito et muliebri ac delicato ancillarum puerorumque comitatu. Fit obviam Clodio ante fundum ejus hora fere undecima aut non multo secus. Statim complures cum telis in hunc faciunt de loco superiore impetum, adversi rhedarium occidunt. Cum autem hic de rheda rejecta paenula desiluisset seque acri animo defenderet, illi, qui erant cum Clodio, gladiis eductis partim recurrere ad rhedam, ut a tergo Milonem adorirentur, partim, quod hunc jam interfectum putarent, caedere incipiunt ejus servos, qui post erant; ex quibus qui animo fideli in dominum et praesenti fuerunt, partim occisi sunt, partim, cum ad rhedam pugnari viderent, domino succurrere prohiberentur, Milonem occisum et ex ipso Clodio audirent et re vera putarent; fecerunt id servi Milonis, (dicam enim aperte non derivandi criminis causa, sed ut factum est,) nec imperante nec sciente nec praesente domino, quod suos quisque servos in tali re facere voluisset.

XI. Haec sicut exposui, ita gesta sunt, judices: insidiator superatus est, vi victa vis vel potius oppressa virtute audacia est. Nihil dico, quid res publica consecuta sit, nihil, quid vos, nihil, quid omnes boni. Nihil sane id prosit Miloni, qui hoc fato natus est, ut ne se quidem servare potuerit, quin una rem publicam vosque servaret. Si id jure fieri non potuit, nihil habeo, quod defendam; sin hoc et ratio doctis et necessitas barbaris et mos gentibus et feris natura ipsa praescipsit, ut omnem semper vim, quacumque ope possent, a corpore, a capite, a vita sua propulsarent: non potestis hoc facinus improbum judicare, quin simul judicetis omnibus, qui in latrones inciderint, aut illorum telis aut vestris sententiis esse pereundum. Quodsi ita putasset, certe optabilius Miloni fuit dare jugulum P. Clodio, non semel ab illo neque tum primum petatum, quam jugulari a vobis, quia se non jugulandum illi tradidisset.

Sin hoc nemo vestrum ita sentit, illud jam in iudicium venit, non, occisusne sit, quod fatemur, sed jure an injuria, quod multis in causis saepe quaesitum est. Insidias factas esse constat, et id est, quod senatus contra rem publicam factum judicavit: ab utro factae sint, incertum est. De hoc igitur latum est ut quaereretur. Ita et senatus rem, non hominem, notavit, et Pompeius de jure, non de facto quaestionem tulit.

XII. Numquid igitur aliud in iudicium venit nisi, uter utri insidias fecerit? profecto nihil. Si hic illi, ut ne impune sit; si ille huic, ut scelere solvamus.

Quonam igitur pacto probari potest, insidias Miloni fecisse Clodium? Satis est in illa quidem tam audaci, tam nefaria bellua docere, magnam ei causam, magnam spem in Milonis morte propositam, magnas utilitates fuisse. Itaque illud Cassianum: CUI BONO FUERIT, in his personis valeat: etsi boni nullo emolumento impelluntur in fraudem, improbi saepe parvo. Atqui Milone interfecto Clodius haec assequebatur, non modo ut praetor esset non eo consule, quo sceleris facere nihil posset, sed etiam ut iis consulibus praetor esset, quibus si non adjuvantibus, at conniventibus certe speraret posse se eludere in illis suis cogitatis furoribus: cujus illi conatus, ut ille ratiocinabatur, nec si cuperent, reprimere possent, cum tantum beneficium ei se debere arbitrarentur, et si vellent, fortasse vix possent frangere hominis sceleratissimi corroboratam jam vetustate audaciam. An vero, iudices, vos soli ignoratis, vos hospites in hac urbe versamini? vestrae peregrinantur aures neque in hoc pervagato civitatis sermone versantur, quas ille leges, si leges nominandae sunt, ac non faces urbis, pestes rei publicae, fuerit impositurus nobis omnibus atque inustus? Exhibe, quaeso, Sexte Clodi, exhibe librarium illud legumstrarum, quod te aiunt eripuisse e domo et ex mediis armis turbaque nocturna tanquam Palladium extulisse, ut praeclarum videlicet

munus atque instrumentum tribunatus ad aliquem, si nactus esses, qui tuo arbitrio tribunatum gereret, deferre posses. Atque per [omnes tribus divisus libertinis servos ille omnes, qui in libertate morarentur, lege nova additurus erat, ut ipsi cum ingenuis aequaliter suffragia ferrent.] An hujus ille legis, quam Sextus Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset, vivo Milone, ne dicam consule? De nostrum enim omnium—non audeo totum dicere. Videte, quid ea vitii lex habitura fuerit, cujus periculosa etiam reprehensio est. Et adspexit me illis quidem oculis, quibus tum solebat, cum omnia omnibus minabatur. Movet me quippe lumen curiae!

XIII. Quid? tu me tibi iratum, Sexte, putas, cujus tu inimicissimum multo crudelius etiam punitus es quam erat humanitatis meae postulare? Tu P. Clodii cruentum cadaver ejecisti domo, tu in publicum abjecisti: tu spoliatum imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, infelicissimis lignis semustulatum, nocturnis canibus dilaniandum reliquisti. Quare, etsi nefarie fecisti, tamen, quoniam in meo inimico crudelitatem exprompsisti tuam, laudare non possum, irasci certe non debeo. [Audistis, iudices, quantum Clodii inter] fuerit occidi Milonem: convertite animos nunc vicissim ad Milonem. Quid Milonis intererat interfici Clodium? Quid erat, cur Milo, non dicam, admitteret, sed optaret?—Obstabat in spe consulatus Miloni Clodius.—At eo repugnante fiebat, immo vero eo fiebat magis, nec me suffragatore meliore utebatur quam Clodio. Valebat apud vos, iudices, Milonis erga me remque publicam meritorum memoria, valebant preces et lacrimae nostrae, quibus ego tum vos mirifice moveri sentiebam; sed plus multo valebat periculorum impendentium timor. Quis enim erat civium, qui sibi solutam P. Clodii praeturam sine maximo rerum novarum metu proponeret? Solutam autem fore videbatis, nisi esset is consul, qui eam auderet

possetque constringere. Eum Milonem unum esse cum sentiret universus populus Romanus, quis dubitaret suffragio suo se metu, periculo rem publicam liberare? At nunc, Clodio remoto, usitatis jam rebus enitendum est Miloni, ut tueatur dignitatem suam. Singularis illa et huic uni concessa gloria, quae quotidie augebatur frangendis furoribus Clodianis, jam Clodii morte cecidit. Vos adepti estis, ne quem civem metueretis: hic exercitationem virtutis, suffragationem consulatus, fontem perennem gloriae suae perdidit. Itaque Milonis consulatus, qui vivo Clodio labefactari non poterat, mortuo denique tentari coeptus est. Non modo igitur nihil prodest, sed obest etiam Clodii mors Miloni. At valuit odium, fecit iratus, fecit inimicus, fuit ultor injuriae, punitor doloris sui.—Quid? si haec, non dico majora fuerunt in Clodio quam in Milone, sed in illo maxima, nulla in hoc: quid vultis amplius? Quid enim odisset Clodium Milo, segetem ac materiam suae gloriae, praeter hoc civile odium, quo omnes improbos odimus? Ille erat ut odisset primum defensorem salutis meae, deinde vexatorem furoris, domitorem armorum suorum, postremo etiam accusatorem suum. Reus enim Milonis lege Plotia fuit Clodius, quoad vixit. Quo tandem animo hoc tyrannum tulisse creditis? quantum odium illius et in homine injusto quam etiam justum fuisse?

XIV. Reliquum est, ut jam illum natura ipsius consuetudoque defendat, hunc autem haec eadem coarguant. Nihil per vim umquam Clodius, omnia per vim Milo. Quid ergo, iudices? cum maerentibus vobis urbe cessi, iudiciumne timui? non servos, non arma, non vim? Quae fuisset igitur justa causa restituendi mei, nisi fuisset injusta ejiciendi? Diem mihi, credo, dixerat, multam irrogarat, actionem perduellionis intenderat: et mihi videlicet in causa aut mala aut mea, non et praeclarissima et vestra, iudicium timendum fuit. Servorum et egentium civium et facinorosorum armis meos

cives, meis consiliis periculisque servatos, pro me objici nolui. Vidi enim, vidi hunc ipsum Q. Hortensium, lumen et ornamentum rei publicae, paene interfici servorum manu, cum mihi adesset : qua in turba C. Vibienus senator, vir optimus, cum hoc cum esset una, ita est mulcatus, ut vitam amiserit. Itaque quando illius postea sica illa, quam a Catilina acceperat, conquievit ? Haec intentata nobis est, huic ego vos objici pro me non sum passus, haec insidiata Pompeio est, haec istam Appiam, monumentum sui nominis, nece Papirii cruentavit, haec, haec eadem longo intervallo conversa rursus in me, nuper quidem, ut scitis, me ad regiam paene confecit. Quid simile Milonis ! cujus vis omnis haec semper fuit, ne P. Clodius, cum in judicium detrahi non posset, vi oppressam civitatem teneret. Quem si interficere voluisset, quoties et quantae occasiones, quam praeclarae fuerunt ! Potuitne, cum domum ac deos penates suos, illo oppugnante, defenderet, jure se ulcisci ? potuitne, civi egregio et viro fortissimo P. Sextio, collega suo, vulnerato ? potuitne, Q. Fabricio, viro optimo, cum de reditu meo legem ferret, pulso, crudelissima in foro caede facta ? potuitne, L. Caecilii, justissimi fortissimique praetoris, oppugnata domo ? potuitne illo die, cum est lata lex de me ? cum totius Italiae concursus, quem mea salus concitarat, facti illius gloriam lubens agnovisset, ut, etiam si id Milo fecisset, cuncta civitas eam laudem pro sua vindicaret !

XV. At quod erat tempus ! Clarissimus et fortissimus consul, inimicus Clodio, P. Lentulus, ultor sceleris illius, propugnator senatus, defensor vestrae voluntatis, patronus publici consensus, restitutor salutis meae, septem praetores, octo tribuni plebis, illius adversarii, defensores mei, Cn. Pompeius auctor et dux mei reditus, illius hostis : cujus sententiam senatus omnis de salute mea gravissimam et ornatissimam secutus est, qui populum Romanum cohortatus est, qui, cum decretum de

me Capuae fecit, ipse cunctae Italiae cupienti et ejus fidem imploranti signum dedit, ut ad me restituendum Romam concurrerent, omnia tum denique in illum odia civium ardebant desiderio mei, quem qui tum interemisset, non de impunitate ejus, sed de praemiis cogitaretur. Tamen se Milo continuit et P. Clodium in judicium bis, ad vim numquam vocavit. Quid? privato Milone et reo ad populum, accusante P. Clodio, cum in Cn. Pompeium pro Milone dicentem impetus factus est, quae tum non modo occasio, sed etiam causa illius opprimendi fuit? Nuper vero cum M. Antonius summam spem salutis bonis omnibus attulisset gravissimamque adolescens nobilissimus rei publicae partem fortissime suscepisset atque illam belluam, judicii laqueos declinantem, jam irretitam teneret: qui locus, quod tempus illud, di immortales fuit! cum se ille fugiens in scalarum tenebras abdidisset, magnum Miloni fuit conficere illam pestem nulla sua invidia, M. vero Antonii maxima gloria! Quid? comitiis in campo quoties potestas fuit! cum ille in saepta ruisset, gladios destringendos, lapides jaciendos curasset, dein subito vultu Milonis perterritus fugeret ad Tiberim, vos et omnes boni vota faceretis, ut Miloni uti virtute sua luberet!

XVI. Quem igitur cum omnium gratia noluit, hunc voluit cum aliquorum querela? quem jure, quem loco, quem tempore, quem impune non est ausus, hunc injuria, iniquo loco, alieno tempore, periculo capitis non dubitavit occidere? Praesertim, judices, cum honoris amplissimi contentio et dies comitiorum subesset; quo quidem tempore (scio enim, quam timida sit ambitio quantaque et quam sollicita sit cupiditas consulatus,) omnia non modo, quae reprehendi palam, sed etiam quae obscure cogitari possunt, timemus: rumorem, fabulam falsam, fictam, levem perhorrescimus, ora omnium atque oculos intuemur. Nihil est enim tam molle, tam tenerum, tam aut fragile aut flexibile, quam vo-

luntas erga nos sensusque civium, qui non modo improbitati irascuntur candidatorum, sed etiam in recte factis saepe fastidiunt. Hunc igitur diem campi speratum atque exoptatum sibi proponens Milo, cruentis manibus scelus et facinus prae se ferens et confitens, ad illa augusta centuriarum auspicia veniebat! Quam hoc non credibile in hoc! quam idem in Clodio non dubitandum, quin se ille interfecto Milone regnaturum putaret! Quid? quod caput est audaciae, iudices: quis ignorat maximam illecebram esse peccandi impunitatis spem! In utro igitur haec fuit! in Milone! qui etiam nunc reus est facti aut praeclari aut certe necessarii! an in Clodio! qui ita iudicia poenamque contempserat, ut eum nihil delectaret, quod aut per naturam fas esset aut per leges liceret!

Sed quid ego argumentor! quid plura disputo! te, Q. Petilli, appello, optimum et fortissimum civem, te, M. Cato, testor, quos mihi divina quaedam sors dedit iudices. Vos ex M. Favonio audistis, Clodium sibi dixisse, et audistis vivo Clodio, periturum Milonem triduo. Post diem tertium gesta res est, quam dixerat. Cum ille non dubitaret aperire, quid cogitaret, vos potestis dubitare, quid fecerit!

XVII. Quemadmodum igitur eum dies non fefellit! Dixi equidem modo. Dictatoris Lanuvini stata sacrificia nosse negotii nihil erat. Vidit necesse esse Miloni, proficisci Lanuvium illo ipso, quo profectus est, die; itaque antevertit. At quo die! quo, ut ante dixi, fuit insanissima concio ab ipsius mercenario tribuno plebis concitata; quem diem ille, quam concionem, quos clamores, nisi ad cogitatum facinus appropieret, numquam reliquisset. Ergo illi ne causa quidem itineris, etiam causa manendi: Miloni manendi nulla facultas, exeundi non causa solum, sed etiam necessitas fuit. Quid? si, ut ille scivit, Milonem fore eo die in via, sic Clodium Milo ne suspicari quidem potuit! Primum

quaero, qui scire potuerit! quod vos idem in Clodio quaerere non potestis. Ut enim neminem alium nisi T. Patinam, familiarissimum suum, rogasset, scire potuit illo ipso die Lanuvii a dictatore Milone prodi flaminem necesse esse. Sed erant permulti alii, ex quibus id facillime scire posset, omnes scilicet Lanuvini. Milo de Clodii reditu unde quaesivit? quaesierit sane; videte, quid vobis largiar; servum etiam, ut Q. Arrius, amicus meus, dixit, corruerit. Legite testimonia testium vestrorum. Dixit C. Cassinius Schola Interamnanus, familiarissimus et idem comes P. Clodii, cujus jam pridem testimonio Clodius eadem hora Interamnae fuerat et Romae, P. Clodium illo die in Albano mansurum fuisse, sed subito esse ei nunciatum, Cyrum architectum esse mortuum, itaque repente Romam constituisse proficisci. Dixit hoc comes item P. Clodii C. Clodius.

XVIII. Videte, iudices, quantae res his testimoniis sint confectae. Primum certe liberatur Milo non eo consilio profectus esse, ut insidiaretur in via Clodio: quippe; si ille obuius ei futurus omnino non erat. Deinde (non enim video, cur non meum quoque agam negotium,) scitis, iudices, fuisse, qui in hac rogatione suadenda dicerent, Milonis manu caedem esse factam, consilio vero majoris alicujus. Me videlicet latronem ac sicarium abjecti homines et perditii describebant. Jacent suis testibus ii, qui Clodium negant eo die Romam, nisi de Cyro audisset, fuisse rediturum. Respiravi, liberatus sum; non vereor, ne, quod ne suspicari quidem potuerim, videar id cogitasse. Nunc persequar cetera. Nam occurrit illud: "Igitur ne Clodius quidem de insidiis cogitavit, quoniam fuit in Albano mansurus." Siquidem exiturus ad caedem e villa non fuisset. Video enim illum qui dicitur de Cyri morte nuntiasse, non id nuntiasse, sed Milonem appropinquare. Nam quid de Cyro nuntiaret, quem Clodius Roma pro-

faciscens reliquerat morientem ? Una fui, testamentum Cyri simul obsignavi cum Clodio ; testamentum autem palam fecerat et illum heredem et me scripserat. Quem pridie hora tertia animam efflantem reliquisset, eum mortuum postridie hora decima denique ei nuntiabatur ?

XIX. Age, sit ita factum, quae causa, cur Romam properaret ? cur in noctem se conjiceret ? quid afferebat festinationis quod heres erat ? Primum nihil erat, cur properato opus esset, deinde, si quid esset, quid tandem erat, quod ea nocte consequi posset, amitteret autem, si postridie Romam mane venisset ? Atque ut illi nocturnus ad urbem adventus vitandus potius quam expetendus fuit, sic Miloni, cum insidiator esset, si illum ad urbem noctu accessurum sciebat, subsidendum atque expectandum fuit. Noctu invidioso et pleno latronum in loco occidisset : nemo ei neganti non credidisset, quem esse omnes salvum, etiam confitentem, volunt. Sustinisset hoc crimen primum ipse ille latronum occultator et receptator locus, tum neque muta solitudo indicasset, neque caeca nox ostendisset Milonem ; deinde ibi multi ab illo violati, spoliati, bonis expulsi, multi haec etiam timentes in suspicionem caderent, tota denique rea citaretur Etruria. Atque illo die certe Aricia rediens devertit Clodius ad se in Albanum. Quod ut sciret Milo illum Ariciae fuisse, suspicari tamen debuit eum, etiam si Romam illo die reverti vellet, ad villam suam, quae viam tangeret, deversurum. Cur neque ante occurrit, ne ille in villa resideret, nec eo in loco subsedit, quo ille noctu venturus esset ?

Video constare adhuc, iudices, omnia : Miloni etiam utile fuisse Clodium vivere ; illi ad ea, quae concupierat, optatissimum interitum Milonis ; odium fuisse illius in hunc acerbissimum, nullum hujus in illum ; consuetudinem illius perpetuam in vi inferenda, hujus tantum in repellenda : mortem ab illo denunciatam Miloni et praedictam palam, nihil umquam auditum ex

Milone ; profectionis hujus diem illi notum, reditum illius huic ignotum fuisse ; hujus iter neccessarium, illius etiam potius alienum ; hunc prae se tulisse illo die Roma exiturum, illum eo die se dissimulasse rediturum ; hunc nullius rei mutasse consilium, illum causam mutandi consilii finxisse ; huic, si insidiaretur, noctem prope urbem expectandam, illi, etiam si hunc non timeret, tamen accessum ad urbem nocturnum fuisse metuendum.

XX. Videamus nunc id, quod caput est, locus ad insidias ille ipse, ubi congressi sunt, utri tandem fuerit aptior. Id vero, judices, etiam dubitandum et diutius cogitandum est ? Ante fundum Clodii, quo in fundo propter insanas illas substructiones facile hominum mille versabantur valentium, edito adversarii atque excelso loco superiorem se fore putarat Milo, et ob eam rem eum locum ad pugnam potissimum elegerat ? An in eo loco est potius expectatus ab eo, qui ipsius loci spe facere impetum cogitarat ? Res loquitur, judices, ipsa, quae semper valet plurimum. Si haec non gesta audiretis, sed picta videretis ; tamen appareret, uter esset insidiator, uter nihil cogitaret mali, cum alter veheretur in rheda paenulatus, una sederet uxor. Quid horum non impeditissimum ? vestitus an vehiculum an comes ? quid minus promptum ad pugnam, cum paenula irretitus, rheda impeditus, uxore paene constrictus esset ? Videte nunc illum, primum egredientem e villa, subito : cur ! —vesperi : quid necesse est ? —tarde : qui convenit, praesertim id temporis ! Devertit in villam Pompeii. Pompeium ut videret ? sciebat in Alsiensi esse. Villam ut perspiceret ? millies in ea fuerat. Quid ergo erat morae et tergiversationis ? dum hic veniret, locum relinquere noluit.

XXI. Age nunc iter expediti latronis cum Milonis impedimentis comparete. Semper ille antea cum uxore, tum sine ea ; numquam nisi in rheda, tum in equo.

Comites Graeculi, quocumque ibat, etiam cum in castra Etrusca properabat : tum in comitatu nugarum nihil. Milo, qui numquam, tum casu pueros symphonicos uxoris ducebat et ancillarum greges. Ille, qui semper secum scorta, semper exoletos, semper lupas duceret, tum neminem, nisi ut virum a viro lectum esse diceret. Cur igitur victus est ? quia non semper viator a latrone, nonnumquam etiam latro a viatore occiditur : quia, quamquam paratus in imparatos Clodius, tamen mulier inciderat in viros. Nec vero sic erat umquam non paratus Milo contra illum, ut non satis fere esse paratus. Semper ille et quantum interesset P. Clodii se perire, et quanto illi odio esset, et quantum ille auderet, cogitabat. Quamobrem vitam suam, quam maximis praemiis propositam et paene addictam sciebat, numquam in periculum sine praesidio et sine custodia projiciebat. Adde casus, adde incertos exitus pugnarum Martemque communem, qui saepe spoliantem jam et exsultantem evertit et perculit ab abjecto, adde inscitiam pransi, poti, oscitantis ducis, qui cum a tergo hostem interclusum reliquisset, nihil de ejus extremis comitibus cogitavit : in quos incensos ira vitamque domini desperantes cum incidisset, haesit in iis poenis, quas ab eo servi fideles pro domini vita expetiverunt. Cur igitur eos manumisit ? metuebat scilicet, ne indicarent, ne dolorem perferre non possent, ne tormentis cogerentur occisum esse a servis Milonis in Appia via P. Clodium confiteri. Quid opus est tortore ? quid quaeris ? Occideritne ? occidit. Jure, an injuria ? Nihil ad tortorem. Facti enim in eculeo quaestio est, juris in judicio.

XXII. Quod igitur in causa quaerendum est, id agamus hic : quod tormentis invenire vis, id fatemur. Manu vero cur miserit, si id potius quaeris, quam cur parum amplis affecerit praemiis, nescis inimici factum reprehendere. Dixit enim hic idem, qui omnia semper constanter et fortiter, M. Cato, et dixit in turbulenta con-

cione, quae tamen hujus auctoritate placata est, non libertate solum, sed etiam omnibus praemiis dignissimos fuisse, qui domini caput defendissent. Quod enim praemium satis magnum est tam benevolis, tam bonis, tam fidelibus servis, propter quos vivit? Etsi id quidem non tanti est, quam quod propter eosdem non sanguine et vulneribus suis crudelissimi inimici mentem oculosque satiavit. Quos nisi manumisisset, tormentis etiam dedendi fuerunt conservatores domini, ultores sceleris, defensores necis. Hic vero nihil habet in his malis, quod minus moleste ferat quam, etiam si quid ipsi accidat, esse tamen illis meritum praemium persolutum. — Sed quaestiones urgent Milonem, quae sunt habitae nunc in atrio Libertatis. — Quibusnam de servis? Rogas? de P. Clodii. Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius. Unde? ab Appio. Di boni! quid potest agi severius? De servis nulla lege quaestio est in dominos nisi de incestu, ut fuit in Clodium. Proxime deos accessit Clodius, propius quam tum, cum ad ipsos penetrarat, cujus de morte tamquam de caeremoniis violatis quaeritur. Sed tamen majores nostri in dominum de servo quaeri noluerunt, non quia non posset verum inveniri, sed quia videbatur indignum esse et domini morte ipsa tristius. In reum de servo accusatoris cum quaeritur, verum inveniri potest? Age vero, quae erat aut qualis quaestio? Heus tu Rufio, verbi causa, cave dis mentiaris. Clodius insidias fecit Miloni! Fecit. Certa crux. Nullas fecit. Sperata libertas. Quid hac quaestione certius? Subito abrepti in quaestionem, tamen separantur a ceteris et in arce conjiciuntur, ne quis cum iis colloqui possit. Hi centum dies penes accusatorem cum fuissent, ab eo ipso accusatore producti sunt. Quid hac quaestione dici potest integrius? quid incorruptius?

XXIII. Quodsi nondum satis cernitis, cum res ipsa tot tam claris argumentis signisque luceat, pura mente

atque integra Milonem, nullo scelere imbutum, nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum Romanam revertisse: recordamini, per deos immortales! quae fuerit celeritas reditus ejus, qui ingressus in forum ardente curia, quae magnitudo animi, qui vultus, quae oratio. Neque vero se populo solum, sed etiam senatui commisit; neque senatui modo, sed etiam publicis praesidiis et armis, neque his tantum, verum ejus potestati, cui senatus totam rem publicam, omnem Italiae pubem, cuncta populi Romani arma commiserat: cui numquam se hic profecto tradidisset, nisi causae suae confideret, praesertim omnia audienti, magna metuenti, multa suspicanti, nonnulla credenti. Magna vis est conscientiae, judices, et magna in utramque partem, ut neque timeant, qui nihil commiserint, et poenam semper ante oculos versari putent, qui peccarint. Neque vero sine ratione certa causa Milonis semper a senatu probata est. Videbant enim sapientissimi homines facti rationem, praesentiam animi, defensionis constantiam. An vero obliti estis, judices, recenti illo nuncio necis Clodianae, non modo inimicorum Milonis sermones et opiniones, sed nonnullorum etiam imperatorum? Negabant eum Romanam esse rediturum. Sive enim illud animo irato ac percito fecisset, ut incensus odio trucidaret inimicum, arbitrabantur eum tanti mortem P. Clodii putasse, ut aequo animo patria careret, cum sanguine inimici explesset odium suum; sive etiam illius morte patriam liberare voluisset, non dubitaturum fortem virum, quin, cum suo periculo salutem rei publicae attulisset, cederet aequo animo legibus, secum auferret gloriam sempiternam, nobis haec fruenda relinqueret, quae ipse servasset. Multi etiam Catilinam atque illa portenta loquebantur: "Erumpet, occupabit aliquem locum, bellum patriae faciet." Miseros interdum cives optime de re publica meritos! in quibus homines non modo res praeclarissimas obliviscuntur, sed etiam nefarias suspicantur.

Ergo illa falsa fuerunt ; quae certe vera existissent, si Milo admisisset aliquid, quod non posset honeste verique defendere.

XXIV. Quid ? quae postea sunt in eum congesta ! quae quemvis etiam mediocrium delictorum conscientia perculissent, ut sustinuit ! Di immortales ! sustinuit ! immo vero ut contempsit ac pro nihilo putavit ! quae neque maximo animo nocens neque innocens, nisi fortissimus vir, negligere potuisset. Scutorum, gladiatorum, [frenorum,] sparrow, pilorumque etiam multitudo deprehendi posse indicabatur. Nullum in urbe vicum, nullum angustium esse dicebant, in quo non Miloni conducta esset domus : arma in villam Oriculanam devecta Tiberi, domus in clivo Capitolino scutis referta, plena omnia malleolorum ad urbis incendia comparatorum. Haec non delata solum, sed paene credita, nec ante repudiata sunt quam quaesita. Laudabam equidem incredibilem diligentiam Cn. Pompeii, sed dicam, ut sentio, iudices : nimis multa audire coguntur, neque aliter facere possunt ii, quibus tota commissa est res publica. Quin etiam fuerit audiendus popa Licinius, nescio qui de circo maximo, servos Milonis apud se ebrios factos sibi confessos esse de interficiendo Pompeio conjurasse ; dein postea se gladio percutsum esse ab uno de illis, ne indicaret. Pompeio in hortos nuntiavit ; arcessor in primis ; de amicorum sententia rem defert ad senatum. Non poteram in illius mei patriaeque custodis tanta suspicione non metu exanimari, sed mirabar tamen credi popae, confessionem servorum audiri, vulnus in latere, quod acu punctum videretur, pro ictu gladiatoris probari. Verum, ut intelligo, cavebat magis Pompeius quam timebat, non ea solum, quae timenda erant, sed omnia, ne vos aliquid timeretis. Oppugnata domus C. Caesaris, clarissimi et fortissimi viri, per multas noctis horas nuntiabatur. Nemo audierat tam celebri loco, nemo senserat ; tamen audiebatur.

Non poteram Cn. Pompeium, praestantissima virtute virum, timidum suspicari; diligentiam, tota re publica suscepta, nimiam nullam putabam. Frequentissimo senatu nuper in Capitolio senator inventus est, qui Milonem cum telo esse diceret. Nudavit se in sanctissimo templo, quoniam vita talis et civis et viri fidem non faciebat, ut eo tacente res ipsa loqueretur.

XXV. Omnia falsa atque insidiosae ficta comperta sunt. Quodsi tamen metuitur etiam nunc Milo, non jam hoc Clodianum crimen timemus, sed tuas, Cn. Pompei, (te enim jam appello, et ea voce, ut me exaudire possis,) tuas, tuas, inquam, suspiciones perhorrescimus. Si Milonem times, si hunc de tua vita nefarie aut nunc cogitare aut molitum aliquando aliquid putas; si Italiae delectus, ut nonnulli conquisitores tui dictitarunt, si haec arma, si Capitolinae cohortes, si excubiae, si vigiliae, si delecta juvenus, quae tuum corpus domumque custodit, contra Milonis impetum armata est, atque illa omnia in hunc unum instituta, parata, intenta sunt: magna certe in hoc vis, et incredibilis animus et non unius viri vires atque opes judicantur, si quidem in hunc unum et praestantissimus dux electus et tota res publica armata est. Sed quis non intelligit omnes tibi rei publicae partes aegras et labantes, ut eas his armis sanares et confirmares, esse commissas? Quodsi locus Miloni datus esset, probasset profecto tibi ipsi, neminem umquam hominem homini cariorum fuisse quam te sibi; nullum se umquam periculum pro tua dignitate fugisse; cum illa ipsa taeterrima peste se saepissime pro tua gloria contendisse; tribunatum suum ad salutem meam, quae tibi carissima fuisset, consiliis tuis gubernatum; se a te postea defensum in periculo capitis, adjutum in petitione praeturae; duos se habere semper amicissimos sperasse, te tuo beneficio, me suo. Quae si non probaret, si tibi ita penitus inhaesisset ista suspicio, nullo ut evelli modo posset, si denique Italia a delectu,

urbs ab armis sine Milonis clade numquam esset con-
quietura : nae iste haud dubitans cessisset patria, is,
qui ita natus est et ita consuevit ; te, Magne, tamen an-
testaretur, quod nunc etiam facit.

XXVI. Vide, quam sit varia vitae commutabilisque
ratio, quam vaga volubilisque fortuna, quantae infideli-
tates in amicitiiis, quam ad tempus aptae simulationes,
quantae in periculis fugae proximorum, quantae timidi-
tates. Erit, erit illud profecto tempus et illucescet ille
aliquando dies, cum tu salutaribus, ut spero, rebus tuis,
sed fortasse motu aliquo communium temporum immu-
tatis, (qui quam crebro accidat, experti debemus scire,) et
amicissimi benevolentiam et gravissimi hominis fidem
et unius post homines natos fortissimi viri magnitudinem
animi desideres. Quamquam quis hoc credat, Cn. Pom-
peium, juris publici, moris majorum, rei denique pub-
licae peritissimum, cum senatus ei commiserit, ut videret,
Ne quid res publica detrimenti caperet, quo uno versiculo
satis armati semper consules fuerunt etiam nullis armis
datis : hunc exercitu, hunc delectu dato iudicium ex-
spectaturum fuisse in ejus consiliis vindicandis, qui vi
iudicia ipsa tolleret ? Satis iudicatum est a Pompeio,
satis, falso ista conferri in Milonem, qui legem tulit,
qua, ut ego sentio, Milonem absolvi a vobis oporteret,
ut omnes confitentur, liceret. Quod vero in illo loco
atque illis publicorum praesidiorum copiis circumfusus
sedet : satis declarat, se non terrorem inferre vobis,
(quid enim minus illo dignum quam cogere, ut vos eum
condemnetis, in quem animadvertere ipse et more ma-
jorum et suo jure posset ?) sed praesidio esse, ut intelli-
gatis contra hesternam illam concionem licere vobis,
quod sentiat, libere iudicare.

XXVII. Nec vero me, iudices, Clodianum crimen
movenet, nec tam sum demens tamque vestri sensus
ignarus atque expers, ut nesciam, quid de morte Clodii
sentiat. De qua si jam nollem ita diluere crimen, ut

dilui, tamen impune Miloni palam clamare atque mentiri gloriose liceret : “ Occidi, occidi, non Sp. Maelium, qui annona levanda jacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem putabatur, in suspicionem incidit regni appetendi, non Ti. Gracchum, qui collegae magistratum per seditionem abrogavit, quorum interfectores impleverunt orbem terrarum nominis sui gloria, sed eum, (auderet enim dicere, cum patriam periculo suo liberasset,) cujus nefandum adulterium in pulvinaribus sanctissimis nobilissimae feminae comprehenderunt ; eum, cujus supplicio senatus sollemnes religiones expiandas saepe censuit ; eum, quem cum sorore germana nefarium stuprum fecisse L. Lucullus juratus se questionibus habitis dixit comperisse ; eum, qui civem, quem senatus, quem populus Romanus, quem omnes gentes urbis ac vitae civium conservatorem judicarant, servorum armis exterminavit ; eum, qui regna dedit, ademit, orbem terrarum, quibuscum voluit, partitus est ; eum, qui plurimis caedibus in foro factis singulari virtute et gloria civem domum vi et armis compulit ; eum, cui nihil umquam nefas fuit nec in facinore nec in libidine ; eum, qui aedem Nympharum incendit, ut memoriam publicam recensionis tabulis publicis impressam exstingeret ; eum denique, cui jam nulla lex erat, nullum civile jus, nulli possessionum termini, qui non calumnia litium, non injustis vindiciis ac sacramentis alienos fundos, sed castris, exercitu, signis inferendis petebat, qui non solum Etruscos, (eos enim penitus contempserat,) sed hunc P. Varium, fortissimum atque optimum civem, judicem nostrum, pellere possessionibus armis catrisque conatus est, qui cum architectis et decempedis villas multorum hortosque peragrabat, qui Janiculo et Alpibus spem possessionum terminarat suarum, qui cum ab equite Romano splendido et forti, M. Paconio non impetrasset, ut sibi insulam in lacu Prilio venderet, repente lintribus in eam insulam

materiem, calcem, caementa, arma convexit, dominoque trans ripam inspectante non dubitavit extruere aedificium in alieno; qui huic T. Furfanio, cui viro! di immortales! (quid enim ego de muliercula Scantia! quid de adolescente Aponio dicam? quorum utrique mortem et minitatus, nisi sibi hortorum possessione cessissent,) sed ausum esse Furfanio dicere, si sibi pecuniam, quantam poposcerat, non dedisset, mortuum se in domum ejus illaturum, qua invidia huic esset tali viro conflagrandum; qui Appium fratrem, hominem mihi conjunctum fidissima gratia, absentem de possessione fundi dejecit, qui parietem sic per vestibulum sororis instituit ducere, sic agere fundamenta, ut sororem non modo vestibulo privaret, sed omni aditu et limine."

XXVIII. Quamquam haec quidem jam tolerabilia videbantur, etsi aequabiliter in rem publicam, in privatos, in longinquos, in propinquos, in alienos, in suos irruebat; sed nescio quomodo jam usu obduruerat et percalluerat civitatis incredibilis patientia. Quae vero aderant jam et impendebant, quonam modo ea aut depellere potuissetis aut ferre. Imperium ille si nactus esset, omitto socios, exterarum nationes, reges, tetrarchas; vota enim faceretis, ut in eos se potius mitteret quam in vestras possessiones, vestra tecta, vestras pecunias: pecunias dico! a liberis, a liberis, mediusfidiis, et a conjugibus vestris numquam ille effrenatas suas libidines cohibuisset. Fingi putatis, quae patent! quae nota sunt omnibus! quae tenentur! servorum exercitus illum in urbe conscripturum fuisse, per quos totam rem publicam resque privatas omnium possideret! Quamobrem, si cruentum gladium tenens clamaret T. Annius, "Adeste, quaeso, atque audite, cives: P. Clodium interfeci; ejus furores, quos nullis jam legibus, nullis judiciis frenare poteramus, hoc ferro et hac dextera a cervicibus vestris repuli; per me ut unum jus,

aequitas, leges, libertas, pudor, pudicitia in civitate manerent;” esset vero timendum, quonam modo id ferret civitas! Nunc enim quis est, qui non probet! qui non laudet! qui non unum post hominum memoriam T. Annium plurimum rei publicae profuisse, maxima laetitia populum Romanum, cunctam Italiam, nationes omnes affecisse et dicat et sentiat! Non quae vetera illa populi Romani gaudia quanta fuerint, judicare: multas tamen jam summorum imperatorum clarissimas victorias aetas nostra vidit, quarum nulla neque tam diuturnam attulit laetitiam nec tantam. Mandate hoc memoriae, iudices. Spero multa vos liberosque vestros in re publica bona esse visuros; in his singulis ita semper existimabitis, vivo P. Clodio nihil eorum vos visuros fuisse. In spem maximam et, quemadmodum confido, verissimam sumus adducti, hunc ipsum annum, hoc ipso summo viro consule, compressa hominum licentia, cupiditatibus fractis, legibus et iudiciis constitutis, salutarem civitati fore. Num quis est igitur tam demens, qui hoc P. Clodio vivo contingere potuisse arbitretur? Quid? ea, quae tenetis, privata atque vestra, dominante homine furioso, quod jus perpetuae possessionis habere potuissent?

XXIX. Non timeo, iudices, ne odio mearum inimicitarum inflammatus libentius haec in illum evomere videar quam verius. Etenim etsi praecipuum esse debebat, tamen ita communis erat omnium ille hostis, ut in communi odio paene aequaliter versaretur odium meum. Non potest dici satis, ne cogitari quidem, quantum in illo sceleris, quantum exitii fuerit. Quin sic attendite, iudices: nempe haec est quaestio de interitu P. Clodii. Fingite animis: liberae sunt enim nostrae cogitationes, et quae volunt, sic intuentur, ut ea cernimus, quae videmus; fingite igitur cogitatione imaginem hujus conditionis meae: si possim efficere, ut Milonem absolvatis, sed ita, si P. Clodius revixerit:

quid vultu extimuiſtis ! quonam modo ille vos vivus afficeret, quos mortuus inani cogitatione percussit ! Quid ! ſi ipſe Cn. Pompeius, qui ea virtute ac fortuna eſt, ut ea potuerit ſemper, quae nemo praeter illum : ſi is, inquam, potuiſſet aut quaestionem de morte P. Clodii ferre, aut ipſum ab inferis excitare, utrum putatis potius facturum fuiſſe ! etiam ſi propter amicitiam vellet illum ab inferis evocare, propter rem publicam non feciſſet. Ejus igitur mortis ſedetis ultores, cujus vitam ſi putetis per vos reſtitui poſſe, nolitis : et de ejus nece lata quaestio eſt, qui ſi lege eadem reviviscere poſſet, lata lex numquam eſſet. Hujus ergo interfector ſi eſſet, in confitendo ab iſtius poenam timeret, quos liberaviſſet ! Graeci homines deorum honores tribuunt iis viris, qui tyrannos necaverunt. Quae ego vidi Athenis ! quae aliis in urbibus Graeciae ! quas res divinas talibus inſtitutas viris ! quos cantus ! quae carmina ! prope ad immortalitatis et religionem et memoriam conſecrantur. Vos tanti conſervatorem populi, tanti ſcleris ultorem non modo honoribus nullis afficietis, ſed etiam ad ſupplicium rapi patiemini ! Conſiteretur, conſiteretur, inquam, ſi feciſſet, et magno animo et libente feciſſe ſe libertatis omnium cauſa ; quod eſſet ei certe non confitendum modo, verum etiam praedicandum.

XXX. Etenim ſi id non negat, ex quo nihil petit, niſi ut ignoſcatur, dubitaret id fateri, ex quo etiam praemia laudis eſſent petenda ! Niſi vero gratus putat eſſe vobis, ſui ſe capitis quam veſtri ordinis deſenſorem fuiſſe, cum praesertim in ea conſeſſione, ſi grati eſſe velletis, honores aſſequeretur ampliſſimos. Si factum vobis non probaretur, (quamquam qui poterat ſalus ſua cuiquam non probari !) ſed tamen ſi minus fortiffimi viri virtus civibus grata cecidiſſet, magno animo conſtantique cederet ex ingrata civitate. Nam quid eſſet ingratus quam laetari ceteros, lugere eum ſolum,

propter quem ceteri laetarentur ! Quamquam hoc animo semper omnes fuimus in patriae proditoribus opprimendis, ut, quoniam nostra futura esset gloria, periculum quoque et invidiam nostram putaremus. Nam quae mihi ipsi tribuenda laus esset, cum tantum in consulatu meo pro vobis ac liberis vestris ausus essem, si id, quod conabar, sine maximis dimicationibus meis me esse ausurum arbitrarer ! Quae mulier interficere sceleratum ac perniciosum civem non auderet, si periculum non timeret ! Proposita invidia, morte, poena qui nihilo segnius rem publicam defendit, is vir vere putandus est. Populi grati est praemiis afficere bene meritos de fe publica cives ; viri fortis, ne suppliciis quidem moveri, ut fortiter fecisse poeniteat. Quamobrem uteretur eadem confessione T. Annius, qua Ahala, qua Nasica, qua Opimius, qua Marius, qua nosmet ipsi, et, si grata res publica esset, laetaretur ; si ingrata, tamen in gravi fortuna conscientia sua niteretur.

Sed hujus beneficii gratiam, judices, fortuna populi Romani et vestra felicitas et di immortales sibi deberi putant : nec vero quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim esse ducit numenve divinum, quem neque imperii vestri magnitudo neque sol ille nec caeli signorumque motus nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque, id quod maximum est, majorum sapientia, qui sacra, qui caeremonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt et nobis, suis posteris, prodiderunt.

XXXI. Est, est profecto illa vis, neque in his corporibus atque in hac imbecillitate nostra inest quiddam, quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturae tam praeclaro motu. Nisi forte idcirco non putant, quia non apparet nec cernitur : proinde quasi nostram ipsam mentem, qua sapimus, qua providemus, qua haec ipsa agimus ac dicimus, videre aut plane, qualis aut ubi

sit, sentire possimus. Ea vis igitur ipsa, quae saepe incredibiles huic urbi felicitates atque opes attulit, illam perniciem exstinxit ac sustulit, cui primum mentem injecit, ut vi irritare ferroque lacessere fortissimum virum auderet, vincereturque ab eo, quem si vicisset, habiturus esset impunitatem et licentiam sempiternam. Non est humano consilio, ne mediocri quidem, iudices, deorum immortalium cura res illa perfecta. Religiones mehercule ipsae, quae illam belluam cadere viderunt, commovisse se videntur et jus in illo suum retinuisse. Vos enim jam, Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque obtestor, vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales, quas ille praeceps amentia, caesis prostratisque sanctissimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat: vestrae tum arae, vestrae religiones viguerunt, vestra vis valuit, quam ille omni scelere polluerat; tuque ex tuo edito monte, Latiaris sancte Jupiter, cujus ille lacus, nemora finesque saepe omni nefario stupro et scelere macularat, aliquando ad eum puniendum oculos aperuisti: vobis illae, vobis vestro in conspectu serae, sed justae tamen et debitae poenae solutae sunt. Nisi forte hoc etiam casu factum esse dicemus, ut ante ipsum sacrum Bonae deae, quod est in fundo T. Sextii Galli, in primis honesti et ornatissimi adolescentis, ante ipsam, inquam, Bonam deam, cum proelium commisisset, primum illud vulnus acceperit, quo taeterrimam mortem obiret, ut non absolutus iudicio illo nefario videretur, sed ad hanc insignem poenam reservatus.

XXXII. Nec vero non eadem ira deorum hanc ejus satellitibus injecit amentiam, ut sine imaginibus, sine cantu atque ludis, sine exsequiis, sine lamentis, sine laudationibus, sine funere, oblitus cruore et luto, spoliatus illius supremi diei celebritate, cui concedere inimici etiam solent, ambureretur abjectus. Non fuisse credo fas, clarissimorum virorum formas illi taeterrimo

parricidae aliquid decoris afferre, neque ullo in loco potius mortem ejus lacerari, quam in quo esset vita damnata.

Dura mediusfidius, mihi jam Fortuna populi Romani et crudelis videbatur, quae tot annos illum in hanc rem publicam insultare videret et pateretur. Polluerat stupro sanctissimas religiones, senatus gravissima decreta perfrugerat, pecunia se a iudicibus palam redemerat, vexarat in tribunatu senatum, omnium ordinum consensu pro salute rei publicae gesta resciderat, me patria expulerat, bona diripuerat, domum incenderat, liberos, conjugem meam vexarat, Cn. Pompeio nefarium bellum indixerat, magistratuum privatorumque caedes effecerat, domum mei fratris incenderat, vastarat Etruriam, multos sedibus ac fortunis ejecerat, instabat, urgebat, capere ejus amentiam civitas, Italia, provinciae, regna non poterant, incidebantur jam domi leges, quae nos servis nostris addicerent, nihil erat cujusquam, quod quidem ille adamasset, quod non hoc anno suum fore putaret. Obstabat ejus cogitationibus nemo praeter Milonem. Ipsum illum, qui poterat obstare, novo reditu in gratiam quasi devinctum arbitrabatur; Caesaris potentiam suam potentiam esse dicebat; bonorum animos in meo casu contempserat; Milo unus urgebat.

XXXIII. Hic, di immortales, ut supra dixi, mentem illi perditio ac furioso dederunt, ut huic faceret insidias. Aliter perire pestis illa non potuit: numquam illum res publica suo jure esset ulta. Senatus, credo, praetorem eum circumscripsisset. Ne cum solebat quidem id facere in privato eodem hoc, aliquid profecerat. An consules in praetore coercendo fortes fuissent? Primum, Milone occiso, habuisset suos consules; deinde quis in eo praetore consul fortis esset, per quem tribunum virtutem consularē crudelissime vexatam esse meminisset? oppressisset omnia, possideret, teneret, lege nova, quae est inventa apud eum cum reliquis legibus

Clodianis, servos nostros libertos suos fecisset : postremo, nisi eum di immortales in eam mentem impulissent, ut homo effeminatus fortissimum virum conaretur occidere, hodie rem publicam nullam haberetis. An ille praetor, ille vero consul, si modo haec templa atque ipsa moenia stare eo vivo tamdiu et consulatum ejus exspectare potuissent, ille denique vivus mali nihil fecisset, qui mortuus uno ex suis satellitibus Sex. Clodio duce curiam incenderit ! Quo quid miserius, quid acerbius, quid luctuosius vidimus ! Templum sanctitatis, amplitudinis, mentis, consilii publici, caput urbis, aram sociorum, portum omnium gentium, sedem ab universo populo Romano concessam uni ordini, inflammari, excindi, funestari ! neque id fieri a multitudine imperita, quamquam esset miserum id ipsum, sed ab uno ! qui cum tantum ausus sit ustor pro mortuo, quid signifer pro vivo non esset ausus ! In curiam potissimum abjecit, ut eam mortuus incenderet, quam vivus everterat. Et sunt, qui de via Appia querantur, taceant de curia ! et qui ab eo spirante forum putent potuisse defendi, cujus non restiterit cadaveri curia ! Excitate, excitare cum ipsum, si potestis, a mortuis. Frangetis impetum vivi, cujus vix sustinetis furias insepulti ! nisi vero sustinuistis eos, qui cum facibus ad curiam cucurrerunt, cum falcibus ad Castoris, cum gladiis toto foro volitarunt. Caedi vidistis populum Romanum, concionem gladiis disturbari, cum audiretur silentio M. Coelius, tribunus plebis, vir et in re publica fortissimus et in suscepta causa firmissimus, et bonorum voluntati et auctoritati senatus deditus, et in hac Milonis sive invidia sive fortuna singulari, divina et incredibili fide.

XXXIV. Sed jam satis multa de causa, extra causam etiam nimis fortasse multa. Quid restat, nisi ut orem obtesterque vos, judices, ut eam misericordiam tribuatis fortissimo viro, quam ipse non implorat : ego, etiam repugnante hoc, et imploro, et exposco ! Nolite, si in

nostro omnium fletu nullam lacrimam adspexistis Milonis, si vultum semper eundem, si vocem, si orationem stabilem ac non mutatam videtis, hoc minus ei parcere ! Haud scio an multo sit etiam adjuvandus magis. Etenim si in gladiatoriiis pugnis et infimi generis hominum conditione atque fortuna timidos et supplices et, ut vivere liceat, obsecrantes etiam odisse solemus, fortes et animosos et se acriter ipsos morti offerentes servare cupimus, eorumque nos magis miseret, qui nostram misericordiam non requirunt, quam qui illam efflagitant : quanto hoc magis in fortissimis civibus facere debemus ! Me quidem, iudices, exanimant et interimunt hae voces Milonis, quas audio assidue et quibus intersum quotidie. “Valeant, inquit, valeant cives mei ; sint incolumes, sint florentes, sint beati ; stet haec urbs praeclara mihiq̄ue patria carissima, quoquo modo erit merita de me ; tranquilla re publica mei cives, quoniam mihi cum illis non licet, sine me ipsi, sed propter me tamen perfruantur. Ego cedam atque abibo ; si mihi bona re publica frui non licuerit, at carebo mala, et quam primam tetigero bene moratam et liberam civitatem, in ea conquiescam.” “O frustra, inquit, mihi suscepti labores ! O spes fallaces cogitationes inanes meae ! Ego, cum tribunus plebis, re publica oppressa, me senatui dedissem, quem extinctum acceperam, equitibus Romanis, quorum vires erant debiles ; bonis viris, qui omnem auctoritatem Clodianis armis abjecerant ; mihi umquam bonorum praesidium defuturum putarem ? Ego, cum te (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem, mihi putarem in patria non futurum locum ? Ubi nunc senatus est, quem secuti sumus ? ubi equites Romani illi, illi, inquit, tui ? ubi studia municipiorum ? ubi Italiae voces ? ubi denique tua illa, M. Tulli, quae plurimis fuit auxilio, vox atque defensio ? mihine ea soli, qui pro te toties morti me obtuli, nihil potest opitulari ?”

XXXV. Nec vero haec, judices, ut ego nunc, flens, sed hoc eodem loquitur vultu, quo videtis. Negat enim se, negat ingratis civibus fecisse, quae fecerit: timidus et omnia circumspicientibus pericula non negat. Plebem et infimam multitudinem, quae P. Clodio duce fortunis vestris imminebat, eam, quo tutior esset nostra vita, se fecisse commemorat, ut non modo virtute flecteret, sed etiam tribus suis patrimoniis deleniret, nec timet, ne, cum plebem muneribus placarit, vos non conciliarit meritis in rem publicam singularibus. Senatus erga se benevolentiam temporibus his ipsis saepe esse perspectam, vestras vero et vestrorum ordinum occursationes, studia, sermones, quemcumque cursum fortuna dederit, secum ablaturum esse dicit. Meminit etiam sibi vocem praeconis modo defuisse, quam minime desiderarit, populi vero cunctis suffragiis, quod unum cupierit, se consulem declaratum: nunc denique, si haec arma contra se sint futura, sibi facinoris suspicionem, non facti crimen obstare. Addit haec, quae certe vera sunt: fortes et sapientes viros non tam praemia sequi solere recte factorum, quam ipsa recte facta; se nihil in vita nisi praeclarissime fecisse, si quidem nihil sit praestabilius viro quam periculis patriam liberare; beatos esse, quibus ea res honori fuerit a suis civibus, nec tamen eos miseros, qui beneficio cives suos vicerint; sed tamen ex omnibus praemiis virtutis, si esset habenda ratio praemiorum, amplissimum esse praemium gloriam; esse hanc unam, quae brevitatem vitae posteritatis memoria consolaretur, quae efficeret, ut absentes adessemus, mortui viveremus: hanc denique esse, cujus gradibus etiam in caelum homines viderentur ascendere. “De me,” inquit, “semper populus Romanus, semper omnes gentes loquentur, nulla umquam obmutescet vetustas. Quin hoc tempore ipso, cum omnes a meis inimicis faces invidiae meae subjiciantur, tamen omni in hominum coetu gratiis agendis et gratulationibus habendis

et omni sermone celebramur. Omitto Etruriae festos et actos et institutos dies: centesima lux est haec ab interitu P. Clodii et, ut opinor, altera: qua fines imperii populi Romani sunt, ea non solum fama jam de illo, sed etiam laetitia peragravit. Quamobrem, ubi corpus hoc sit, non, inquit, laboro, quoniam omnibus in terris et jam versatur et semper habitabit nominis mei gloria."

XXXVI. Haec tu mecum saepe his absentibus, sed iisdem audientibus haec ego tecum, Milo. Te quidem, cum isto animo es, satis laudare non possum, sed, quo est ista magis divina virtus, eo majore a te dolore divellor. Nec vero, si mihi eriperis, reliqua est illa tamen ad consolandum quaerela, ut his irasci possim, a quibus tantum vulnus accepero. Non enim inimici mei te mihi eripient, sed amicissimi: non male aliquando de me meriti, sed semper optime. Nullum mihi umquam, judices, tantum dolorem inuretis, (etsi quis potest esse tantus?) sed ne hunc quidem ipsum, ut obliviscar, quanti me semper feceritis. Quae si vos cepit oblivio aut si in me aliquid offendistis, cur non id meo capite potius luitur quam Milonis? praeclare enim vixero, si quid mihi acciderit prius, quam hoc tantum mali videro. Nunc me una consolatio sustentat, quod tibi, T. Anni, nullum a me amoris, nullum studii, nullum pietatis officium defuit. Ego inimicitias potentium pro te appetivi; ego meum saepe corpus et vitam objeci armis inimicorum tuorum; ego me plurimis pro te supplicem abjeci; bona, fortunas meas ac liberorum meorum in communionem tuorum temporum contuli: hoc denique ipso die, si qua vis est parata, si qua dimissio capitis futura, depono. Quid jam restat? quid habeo? quod faciam pro tuis in me meritis, nisi ut eam fortunam, quaecumque erit tua, ducam meam? Non recuso, non abnuo: vosque obsecro, judices, ut vestra beneficia, quae in me contulistis, aut in hujus salute augentis, aut in ejusdem exitio occasura esse videatis.

XXXVII. His lacrimis non movetur Milo : est quodam incredibili robore animi : sed exsilium ibi esse putat, ubi virtuti non sit locus ; mortem naturae finem esse, non poenam. Sit hic ea mente, qua natus est. Quid vos, iudices ! quo tandem animo eritis ! Memoriam Milonis retinebitis, ipsum ejicietis ! et erit dignior locus ullus in terris, qui hanc virtutem excipiat, quam hic, qui procreavit ! Vos, vos appello, fortissimi viri, qui multum pro re publica sanguinem effudistis : vos in viri et in civis invicti periculo appello, centuriones vosque milites : vobis non modo inspectantibus, sed etiam armatis et huic judicio praesidentibus haec tanta virtus ex hac urbe expelletur, exterminabitur, projicietur ! O me miserum ! o me infelicem ! revocare tu me in patriam, Milo, potuisti per hos : ego te in patria per eosdem retinere non potero ! quid respondebo liberis meis, qui te parentem alterum putant ! quid tibi, Q. frater, qui nunc abes, consorti mecum temporum illorum ! mene non potuisse Milonis salutem tueri per eosdem, per quos nostram ille servasset ! At in qua causa non potuisse ! quae est grata gentibus ; a quibus non potuisse ! ab iis, qui maxime P. Clodii morte acquierunt ; quo deprecante ! me. Quodnam ego concepi tantum scelus aut quod in me tantum facinus admisi, iudices, cum illa indicia communis exitii indagavi, patefeci, protuli, exstinxi ! Omnes in me meosque redundant ex fonte illo dolores. Quid me reducem esse voluistis ! an ut inspectante me expellerentur ii, per quos essem restitutus ! Nolite, obsecro vos, acerbiorum mihi pati reditum esse, quam fuerit ille ipse discessus. Nam qui possum putare me restitutum esse, si distrahar ab iis, per quos restitutus sum !

XXXVIII. Utinam di immortales fecissent : (pace tua, patria, dixerim ; metuo enim, ne scelerate dicam in te, quod pro Milone dicam pie :) utinam P. Clodius non modo viveret, sed etiam praetor, consul, dictator

esset potius, quam hoc spectaculum viderem ! O di immortales ! fortem et a vobis, judices, conservandum virum ! “Minime, minime, inquit ; immo vero poenas ille debitas luerit ; nos subeamus, si ita necesse est, non debitas.” Hiccine vir patriae natus usquam nisi in patria morietur ! aut, si forte, pro patria ! hujus vos animi monumenta retinebitis, corporis in Italia nullum sepulchrum esse patiemini ! hunc sua quisquam sententia ex hac urbe expellet, quem omnes urbes expulsum a vobis ad se vocabunt ! O terram illam beatam, quae hunc virum exceperit ! hanc ingratham, si ejecerit, miseram, si amiserit ! Sed finis sit : neque enim prae lacrimis jam loqui possum, et hic se lacrimis defendi vetat. Vos oro obtestorque, judices, ut in sententiis ferendis, quod sentietis, id audeatis. Vestram virtutem, justitiam, fidem, mihi credite, is maxime probabit, qui in iudiciis legendis optimum et sapientissimum et fortissimum quemque delegit.

DE
CLARIS ORATORIBUS
LIBER,
QUI DICITUR
BRUTUS.

I. Cum e Cilicia decedens Rhodum venissem et eo mihi de Q. Hortensii morte esset allatum, opinione omnium majorem animo cepi dolorem. Nam et amico amisso cum consuetudine jucunda, tum multorum officiorum conjunctione me privatum videbam, et interitu talis auguris dignitatem nostri collegii deminutam dolebam: qua in cogitatione et cooptatum me ab eo in collegium recordabar, in quo juratus judicium dignitatis meae fecerat, et inauguratum ab eodem; ex quo, augurum institutis, in parentis eum loco colere debebam. Augebat etiam molestiam, quod, magna sapientium civium bonorumque penuria, vir egregius conjunctissimusque mecum consiliorum omnium societate, alienissimo rei publicae tempore exstinctus, et auctoritatis et prudentiae suae triste nobis desiderium reliquerat: dolebamque, quod non, ut plerique putabant, adversarium aut obtrectatorem laudum mearum, sed socium potius et consortem gloriosi laboris amiseram. Etenim, si in leviorum artium studio memoriae proditum est, poetas nobiles poetarum aequalium morte doluisse: quo tandem animo ejus interitum ferre debui, cum quo certare erat gloriosius, quam omnino adversarium non habere? cum praesertim non modo numquam sit aut illius a me cursus impeditus, aut ab illo meus; sed

contra semper alter ab altero adjutus et communicando et monendo et favendo. Sed, quoniam perpetua quadam felicitate usus ille cessit e vita, suo magis, quam suorum civium tempore, et tum occidit, cum lugere facilius rem publicam posset, si viveret, quam juvare; vixitque tamdiu, quam licuit in civitate bene beateque vivere; nostro incommodo detrimentoque, si est ita necesse, doleamus: illius vero mortis opportunitatem benevolentia potius, quam misericordia prosequamur, ut, quotiescumque de clarissimo et beatissimo viro cogitemus, illum potius, quam nosmet ipsos, diligere videamur. Nam, si id dolemus, quod eo jam frui nobis non licet, nostrum est id malum; quod modice feramus, ne id non ad amicitiam, sed ad domesticam utilitatem referre videamur: sin, tamquam illi ipsi acerbitatis aliquid acciderit, angimur, summam ejus felicitatem non satis grato animo interpretamur.

II. Etenim si viveret Q. Hortensius, cetera fortasse desideraret una cum reliquis bonis et fortibus civibus; hunc aut praeter ceteros aut cum paucis sustineret dolorem, cum forum populi Romani, quod fuisset quasi theatrum illius ingenii, voce erudita et Romanis Graecisque auribus digna spoliatum atque orbatum videret. Equidem angor animo, non consilii, non ingenii, non auctoritatis armis egere rem publicam, quae didiceram tractare, quibusque me assuefeceram, quaeque erant propria cum praestantis in re publica viri, tum bene moratae et bene constitutae civitatis. Quodsi fuit in re publica tempus ullum, cum extorquere arma posset e manibus iratorum civium boni civis auctoritas et oratio, tum profecto fuit, cum patrocinium pacis exclusum est aut errore hominum, aut timore. Ita nobismet ipsis accidit, ut, quamquam essent multo magis alia lugenda, tamen hoc doleremus, quod, quo tempore aetas nostra perfuncta rebus amplissimis, tamquam in portum confugere deberet, non inertiae neque desidia, sed otii

moderati atque honesti ; cumque ipsa oratio jam nostra canesceret, haberetque suam quandam maturitatem et quasi senectutem ; tum arma sunt ea sumpta, quibus illi ipsi, qui didicerant eis uti gloriose, quemadmodum salutariter uterentur, non reperiebant. Itaque ii mihi videntur fortunate beateque vixisse, cum in ceteris civitatibus, tum maxime in nostra, quibus cum auctoritate rerumque gestarum gloria, tum etiam sapientiae laude perfrui licuit. Quorum memoria et recordatio in maximis nostris gravissimisque curis jucunda sane fuit, cum in eam nuper ex sermone quodam incidissemus.

III. Nam cum inambularem in xysto et essem otiosus domi, Marcus ad me Brutus, ut consueverat, cum T. Pomponio venerat, homines cum inter se conjuncti, tum mihi ita cari itaque jucundi, ut eorum adspectu omnia, quae me angebat, de re publica cura consederit. Quos postquam salutavi, Quid vos, inquam, Brute et Attice, nunc ? quid tandem novi ? Nihil saepe, inquit Brutus, quod quidem aut tu audire velis, aut ego pro certo dicere audeam. Tum Atticus, Eo, inquit, ad te animo venimus, ut de re publica esset silentium, et aliquid audiremus potius ex te, quam te afficeremus ulla molestia. Vos vero, inquam, Attice, et praesentem me cura levatis, et absenti magna solatia dedistis. Nam vestris primum literis recreatus me ad pristina studia revocavi. Tum ille, Legi, inquit, perlubenter epistolam, quam ad te Brutus misit ex Asia, qua mihi visus est et monere te prudenter, et consolari amicissime. Recte, inquam, est visus. Nam me istis scito literis ex diuturna perturbatione totius valetudinis tamquam ad adspiciendam lucem esse revocatum. Atque ut post Cannensem illam calamitatem primum Marcelli ad Nolum proelio populus se Romanus erexit, posteaque prosperae res deinceps multae consecutae sunt : sic post rerum nostrarum et communium gravissimos casus nihil ante epistolam Bruti mihi accidit, quod vellem, aut quod

aliqua ex parte sollicitudines allevaret meas. Tum Brutus, Volui id quidem efficere certe et capio magnum fructum, si quidem, quod volui, tanta in re consecutus sum. Sed scire cupio, quae te Attici literae delectaverint. Istae vero, inquam, Brute, non modo delectationem mihi, sed etiam, ut spero, salutem attulerunt. Salutem? inquit ille. Quodnam tandem genus istue tam praeclarum literarum fuit? An mihi potuit, inquam, esse aut gratior ulla salutatio, aut ad hoc tempus aptior, quam illius libri, quo me hic affatus, quasi jacentem excitavit? Tum ille, Nempe eum dicis, inquit, quo iste omnem rerum memoriam breviter et, ut mihi quidem visum est, perdiligenter complexus est? Istum ipsum, inquam, Brute, dico librum mihi saluti fuisse.

IV. Tum Atticus, Optatissimum mihi quidem est, quod dicis: sed quid tandem habuit liber iste, quod tibi aut novum, aut tanto usui posset esse? Ille vero et nova, inquam, mihi quidem multa, et eam utilitatem, quam requirebam, ut explicatis ordinibus temporum uno in conspectu omnia viderem: quae cum studiose tractare coepissem, ipsa mihi tractatio literarum salutaris fuit, admonuitque, Pomponi, ut a te ipso sumerem aliquid ad me reficiendum teque remunerandum, si non pari, at grato tamen munere: quamquam illud Hesiodum laudatur a doctis, quod eadem mensura reddere jubet, qua acceperis, aut etiam cumulatione, si possis. Ego autem voluntatem tibi profecto emetiar: sed rem ipsam nondum posse videor; idque ut ignoscas, a te peto. Nec enim ex novis (ut agricolae solent) fructibus est, unde tibi reddam quod accepi. Sic omnis fetus repressus, exustusque flos siti veteris ubertatis exaruit: nec ex conditis, qui jacent in tenebris et ad quos omnis nobis aditus, qui paene solis patuit, obstructus est. Seremus igitur aliquid tamquam in inculto et derelicto solo; quod ita diligenter colemus, ut impendiis etiam

angere possimus largitatem tui muneris : modo idem noster animus efficere possit, quod ager, qui cum multos annos quievit, uberiores efferre fruges solet. Tum ille, Ego vero et exspectabo ea, quae polliceris, neque exigam, nisi tuo commodo, et erunt mihi pergrata, si solveris. Mihi quoque, inquit Brutus, exspectanda sunt ea, quae Attico polliceris, etsi fortasse ego a te hujus voluntarius procurator petam, quod ipse, cui debes incommodo exacturum negat.

V. At vero, inquam, tibi ego, Brute, non solvam, nisi prius a te cavero, amplius eo nomine neminem, cujus petitio sit, petiturum. Non mehercule, inquit, tibi repromittere istuc quidem ausim. Nam hunc, qui negat, video flagitatorem, non illum quidem tibi molestum, sed assiduum tamen et acrem fore. Tum Pomponius, Ego vero, inquit, Brutum nihil mentiri puto. Videor enim jam te ausurus esse appellare ; quoniam longo intervallo modo primum animadverti paullo te hilariorem. Itaque, quoniam hic, quod mihi deberetur, se exacturum professus est ; quod huic debes, ego a te peto. Quidnam id ? inquam. Ut scribas, inquit, aliquid. Jampridem enim conticuerunt tuae literae. Nam ut illos de re publica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus : eisque nosmet ipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsus atque incensum sumus. Sed illa, cum poteris, atque ut possis rogo. Nunc vero, inquit, si es animo vacuo, expone nobis, quod quaerimus. Quidnam est id ? inquam. Quod mihi nuper in Tusculano inchoasti de oratoribus, quando esse coepissent, qui etiam, et quales fuissent. Quem ego sermonem cum ad Brutum tuum, vel nostrum potius, detulissem, magno opere hic audire se velle dixit. Itaque hunc elegimus diem, cum te sciremus esse vacuum. Quare, si tibi est commodum, ede illa, quae coeperas, et Bruto et mihi. Ego vero, inquam, si potueris, faciam vobis satis. Poteria, inquit : relaxa modo

paullum animū, aut plane (si potes) libera. Nempe igitur hinc tum, Pomponi, ductus est sermo, quod erat a me mentio facta, causam Deiotari, fidelissimi atque optimi regis, ornatissime et copiosissime a Bruto me audisse defensam.

VI. Scio, inquit, ab isto initio tractum esse sermonem, teque Bruti dolentem vicem quasi deflevisse iudiciorum vastitatem et fori. Feci, inquam, istuc quidem, et saepe facio. Nam mihi, Brute, in te intuenti, crebro in mentem venit vereri, ecquodnam curriculum aliquando sit habitura tua et natura admirabilis et exquisita doctrina et singularis industria. Cum enim in maximis causis versatus esses et cum tibi aetas nostra jam cederet fascesque summitteret, subito in civitate cum alia ceciderunt, tum etiam ea ipsa, de qua disputare ordimur, eloquentia obmutuit. Tum ille, Ceterarum rerum causa, inquit, istuc et doleo et dolendum puto; dicendi autem me non tam fructus et gloria, quam studium ipsum exercitatioque delectat: quod mihi nulla res eripiet, te praesertim tam studioso. Etenim dicere bene nemo potest, nisi qui prudenter intelligit. Quare qui eloquentiae verae dat operam, dat prudentiae, qua ne maximis quidem in bellis aequo animo carere quisquam potest. Praeclare, inquam, Brute, dicis, eoque magis ista dicendi laude delector, quod cetera, quae sunt quondam habita in civitate pulcherrima, nemo est tam humilis, qui se non aut posse adipisci, aut adeptum putet: eloquentem neminem video factum esse victoria. Sed quo facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus. Cum idem placuisset illis, tum in pratulo propter Platonis statuum consedimus.

Hic ego: Laudare igitur eloquentiam et quanta vis sit ejus, expromere quantamque iis, qui sint eam consecuti, dignitatem afferat, neque propositum nobis est hoc loco neque necessarium. Hoc vero sine ulla dubitatione confirmaverim, sive illa arte pariatur aliqua,

sive exercitatione quadam, sive natura, rem unam esse omnium difficillimam. Quibus enim ex quinque rebus constare dicitur, earum unaquaeque est ars ipsa magna per sese. Quare quinque artium concursus maximarum, quantam vim quantamque difficultatem habeat, existimari potest.

VII. Testis est Graecia, quae cum eloquentiae studio sit incensa jamdiuque excellat in ea praestetque ceteris, tamen omnes artes vetustiores habet et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam haec est a Graecis elaborata dicendi vis atque copia. In quam cum intueor, maxime mihi occurrunt, Attice, et quasi lucent Athenae tuae : qua in urbe primum se orator extulit primumque etiam monumentis et literis oratio est coepta mandari. Tamen ante Periclem, cujus scripta quaedam feruntur, et Thucydidem, qui non nascentibus Athenis, sed jam adultis fuerunt, litera nulla est, quae quidem ornatum aliquem habeat et oratoris esse videatur. Quamquam opinio est, et eum, qui multis annis ante hos fuerit, Pisistratum, et paullo seniore etiam Solonem posteaque Clisthenem multum, ut temporibus illis, valuisse dicendo. Post hanc aetatem aliquot annis, ut ex Atticis monumentis potest perspicui, Themistocles fuit, quem constat cum prudentia, tum etiam eloquentia praestitisse : post Pericles, qui cum floreret omni genere virtutis, hac tamen fuit laude clarissimus. Cleonem etiam temporibus illis turbulentum illum quidem civem, sed tamen eloquentem constat fuisse. Huic aetati suppare Alcibiades, Critias, Theramenes : quibus temporibus quod dicendi genus viguerit, ex Thucydidis scriptis, qui ipse tum fuit, intelligi maxime potest. Grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam causam interdum subobscuri.

VIII. Sed ut intellectum est, quantam vim haberet accurata et facta quodammodo oratio ; tum etiam ma-

gistri dicendi multi subito exstiterunt. Tum Leontinus Gorgias, Thrasymachus Chalcedonius, Protagoras Abderites, Prodicus Ceus, Hippias Eleus in honore magno fuit, aliique multi temporibus eisdem docere se profitebantur, arrogantibus sane verbis, quemadmodum causa inferior (ita enim loquebantur) dicendo fieri superior posset. Iis opposuit sese Socrates, qui subtilitate quadam disputandi refellere eorum instituta solebat. Hujus ex uberrimis sermonibus exstiterunt doctissimi viri: primumque tum philosophia, non illa de natura, quae fuerat antiquior, sed haec, in qua de bonis rebus et malis deque hominum vita et moribus disputatur, inventa dicitur. Quod quoniam genus ab hoc, quod proposuimus, abhorret, philosophos aliud in tempus rejiciamus: ad oratores, a quibus degressi sumus, revertamur. Exstitit igitur jam senibus illis, quos paullo ante diximus, Isocrates, cujus domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicendi; magnus orator et perfectus magister, quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo, meo quidem judicio, est postea consecutus. Is et ipse scripsit multa praeclare, et docuit alios: et cum cetera melius, quam superiores, tum primus intellexit, etiam in soluta oratione, dum versum effugeres, modum tamen et numerum quandam oportere servari. Ante hunc enim verborum quasi structura et quaedam ad numerum conclusio nulla erat: aut, si quando erat, non apparebat, eam dedita opera esse quaesitam: quae forsitan laus sit: verumtamen natura magis tum casu nonnumquam quam aut ratione aliqua, aut observatione fiebat. Ipsa enim natura circumscriptione quadam verborum comprehendit concluditque sententiam: quae cum aptis constricta verbis est, cadit etiam plerumque numerose. Nam et aures ipsae, quid plenum, quid inane sit, judicant, et spiritu, quasi necessitate aliqua, verborum comprehensio terminatur: in quo non modo defici, sed etiam laborare turpe est.

IX. Tum fuit Lysias, ipse quidem in causis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem jam prope audeas oratorem perfectum dicere. Nam plane quidem perfectum, et cui nihil admodum desit, Demosthenem facile dixeris. Nihil acute inveniri potuit in eis causis, quas scripsit, nihil (ut ita dicam) subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtiliter dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius: nihil contra grande, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quidquam esset elatius. Huic Hyperides proximus et Aeschines fuit et Lycurgus et Dinarchus et is, cujus nulla exstant scripta, Demades aliique plures. Haec enim aetas effudit hanc copiam; et, ut opinio mea fert, succus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus nitor. Phalereus enim successit eis senibus adolescens, eruditissimus ille quidem horum omnium, sed non tam armis institutus, quam palaestra: itaque delectabat magis Athenienses, quam inflammabat. Processerat enim in solem et pulverem, non ut e militari tabernaculo, sed ut e Theophrasti, doctissimi hominis, umbraculis. Hic primus inflexit orationem, et eam mollem teneramque reddidit: et suavis, sicut fuit, videri maluit, quam gravis: sed suavitate ea, qua perfunderet animos, non qua perfringeret: tantum ut memoriam concinnitatis suae, non (quemadmodum de Pericle scripsit Eupolis) cum delectatione aculeos etiam relinqueret in animis eorum, a quibus esset auditus.

X. Videsne igitur, in ea ipsa urbe, in qua et nata et alta sit eloquentia, quam ea sero prodierit in lucem! siquidem ante Solonis aetatem et Pisistrati de nullo ut diserto memoriae proditum est. At hi quidem, ut populi Romani aetas est, senes: ut Atheniensium secula numerantur, adolescentes debent videri. Nam etsi Servio Tullio regnante viguerunt, tamen multo diutius

Athenae jam erant, quam est Roma ad hodiernum diem : nec tamen dubito, quin habuerit vim magnam semper oratio. Neque enim jam Troicis temporibus tantam laudis in dicendo Ulixi tribuisset Homerus et Nestori, (quorum alterum vim habere voluit, alterum suavitatem,) nisi jam tum esset honos eloquentiae ; neque ipse poeta hic tam idem ornatus in dicendo ac plane orator fuisset. Cujus etsi incerta sunt tempora, tamen annis multis fuit ante Romulum : siquidem non infra superiorem Lycurgum fuit, a quo est disciplina Lacedaemoniorum adstricta legibus. Sed studium ejus generis majorque vis agnoscitur in Pisistrato. Denique hunc proximo seculo Themistocles insecutus est, ut apud nos, perantiquus ; ut apud Athenienses, non ita sane vetus. Fuit enim regnante jam Graecia, nostra autem civitate non ita pridem dominatu regio liberata. Nam bellum Volscorum illud gravissimum, cui Coriolanus exsul interfuit, eodem fere tempore, quo Persarum bellum, fuit similisque fortuna clarorum virorum. Siquidem uterque cum civis egregius fuisset, populi ingrati pulsus injuria, se ad hostes contulit, conatumque iracundiae suae morte sedavit. Nam etsi aliter est apud te, Attice, de Coriolano, concede tamen, ut huic generi mortis potius assentiar.

XI. At ille ridens, Tuo vero, inquit, arbitrato : quoniam quidem concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius. Ut enim tu nunc de Coriolano, sic Clitarchus, sic Stratocles de Themistocle finxit. Nam, quem Thucydides, qui et Atheniensis erat et summo loco natus summusque vir et paullo aetate posterior, tantum mortuum scripsit et in Attica clam humatum, addidit, fuisse suspicionem, veneno sibi conscivisse mortem : hunc isti aiunt, quum taurum immolavisset, excepisse sanguinem patera, et eo poto, mortuum concidisse. Hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt : illa mors vulgaris

nullam praebebat materiem ad ornatum. Quare, quoniam tibi ita quadrat, omnia fuisse in Themistocle paria et Coriolano, pateram quoque a me sumas licet : praebebo etiam hostiam, ut Coriolanus sit plane alter Themistocles. Sit sane, inquam, ut lubet, de isto : et ego cautius posthac historiam attingam, te audiente, quem rerum Romanarum auctorem laudare possum religiosissimum. Sed tum fere Pericles, Xanthippi filius, de quo ante dixi, primus adhibuit doctrinam : quae quamquam tum nulla erat dicendi, tamen ab Anaxagora physico eruditus, exercitationem mentis a reconditis abstrusisque rebus ad causas forenses popularesque facile traduxerat. Hujus suavitate maxime hilaratae sunt Athenae : hujus ubertatem et copiam admiratae, ejusdem vim dicendi terroremque timuerunt.

XII. Haec igitur aetas prima Athenis oratorem prope perfectum tulit. Nec enim in constituentibus rem publicam nec in bella gerentibus, nec in impeditis ac regum dominatione devinctis nasci cupiditas dicendi solet. Pacis est comes otiique socia et jam bene constitutae civitatis quasi alumna quaedam eloquentia. Itaque ait Aristoteles, cum, sublati in Sicilia tyrannia, res privatae longo intervallo judiciis repeterentur, tum primum, quod esset acuta illa gens et controversa natura, artem et praecepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse : nam antea neminem solitum vita nec arte, sed accurate tamen et de scripto plerosque dicere : scriptasque fuisse et paratas a Protagora rerum illustrium disputationes, quae nunc communes appellantur loci ; quod idem fecisse Gorgiam, cum singularum rerum laudes vituperationesque conscripsisset ; quod judicaret hoc oratoris esse maxime proprium, rem augere posse laudando vituperandoque rursus affligere : huic Antiphontem Rhamnusium similia quaedam habuisse conscripta ; quo neminem umquam melius ullam oravisse capitis causam, cum se ipse defenderet, se audiente,

locuples auctor scripsit Thucydides : nam Lysiam primo profiteri solitum artem esse dicendi ; deinde, quod Theodorus esset in arte subtilior, in orationibus autem jejunior, orationes eum scribere aliis coepisse, artem removisse : similiter Isocratem primo artem dicendi esse negavisse, scribere autem aliis solitum orationes, quibus in judiciis uterentur : sed, cum ex eo, (quia quasi committeret contra legem, quo quis in judicio circumveniretur,) saepe ipse in judicium vocaretur, orationes aliis destitisse scribere totumque se ad artes componendas transtulisse.

XIII. Et Graeciae quidem oratorum partus atque fontes vides ad nostrorum annalium rationem veteres, ad ipsorum sane recentes. Nam, antequam delectata est Atheniensium civitas hac laude dicendi, multa jam memorabilia et in domesticis et in bellicis rebus effecerat. Hoc autem studium non erat commune Graeciae, sed proprium Athenarum. Quis enim aut Argivum oratorem, aut Corinthium, aut Thebanum scit fuisse temporibus illis ? nisi quid de Epaminonda, docto homine, suspicari libet. Lacedaemonium vero usque ad hoc tempus audiivi fuisse neminem. Menelaum ipsum, dulcem illum quidem tradit Homerus, sed pauca dicentem. Brevitas autem laus est interdum in aliqua parte dicendi, in universa eloquentia laudem non habet. At vero extra Graeciam magna dicendi studia fuerunt maximique huic laudi habiti honores illustre oratorum nomen reddiderunt. Nam, ut semel e Piraeo eloquentia evecta est, omnes peragravit insulas atque ita peregrinata tota Asia est, ut se externis oblineret moribus omnemque illam salubritatem Atticae dictionis et quasi sanitatem perderet ac loqui paene dedisceret. Hinc Asiatici oratores non contemnendi quidem nec celeritate nec copia, sed parum pressi et nimis redundantes. Rhodii saniores et Atticorum similiores. Sed de Graecis hactenus : etenim haec ipsa forsitan fuerunt non necessaria.

Tum Brutus, *Ista vero, inquit, quam necessaria fuerint, non facile dixerim : jucunda certe mihi fuerunt neque solum non longa, sed etiam breviora quam vellem. Optime, inquam : sed veniamus ad nostros, de quibus difficile est plus intelligere, quam quantum ex monumentis suspicari licet.*

XIV. Quis enim putet aut celeritatem ingenii L. Bruto illi nobilitatis vestrae principi defuisse ? qui de matre suavianda ex oraculo Apollinis tam acute arguteque conjecerit ; qui summam prudentiam simulatione stultitiae texerit ; qui potentissimum regem, clarissimi regis filium, expulerit civitatemque perpetuo dominatu liberatam magistratibus annuis, legibus judiciisque devinxerit ; qui collegae suo imperium abrogaverit, ut e civitate regalis nominis memoriam tolleret : quod certe effici non potuisset, nisi esset oratione persuasum. Videmus item paucis annis post reges exactos, cum plebes prope ripam Anienis ad tertium milliarium consedisset eumque montem, qui Sacer appellatus est, occupavisset, M. Valerium dictatorem dicendo sedavisse discordias eique ob eam rem honores amplissimos habitos et eum primum ob eam ipsam causam Maximum esse appellatum. Ne L. Valerium quidem Potitum arbitrator non aliquid potuisse dicendo, qui post decemviralem invidiam plebem in patres incitatum legibus et concionibus suis mitigaverit. Possumus Appium Claudium suspicari disertum, quia senatum jamjam inclinatum a Pyrrhi pace revocaverit : possumus C. Fabricium, quia sit ad Pyrrhum de captivis recuperandis missus orator : Ti. Coruncanium, quod ex pontificum commentariis longe plurimum ingenio valuisse videatur : M'. Curium, quod is tribunus plebis, interrege Appio Caeco, diserto homine, comitia contra leges habente, cum de plebe consulem non accipiebat, patres ante auctores fieri coegerit ; quod fuit permagnum, nondum lege Maenia lata. Licet aliquid etiam de M. Popillii ingenio suspi-

cari, qui cum consul esset eodemque tempore sacrificium publicum cum laena faceret, quod erat flamen Carmentalis, plebei contra patres concitatione et seditione nuntiata, ut erat laena amictus, ita venit in concionem seditionemque cum auctoritate, tum oratione sedavit. Sed eos oratores habitos esse, aut omnino tum ullum eloquentiae praemium fuisse, nihil sane mihi legisse videor : tantummodo conjectura ducor ad suspicandum. Dicitur etiam C. Flaminius, is, qui tribunus plebis legem de agro Gallico et Piceno viritim dividendo tulerit, qui consul apud Trasimenum sit interfectus, ad populum valuisse dicendo. Quintus etiam Maximus Verrucosus orator habitus est temporibus illis et Q. Metellus is, qui bello Punico secundo cum L. Veturio Philone consul fuit.

XV. Quem vero exstet et de quo sit memoriae proditum eloquentem fuisse et ita esse habitum, primus est M. Cornelius Cethegus, cujus eloquentiae est auctor, et idoneus quidem mea sententia, Q. Ennius ; praesertim cum et ipse eum audiverit et scribat de mortuo : ex quo nulla suspicio est, amicitiae causa esse mentitum. Est igitur sic apud illum in nono (ut opinor) annali :

*Additur orator Corneliu' suaviloquenti
Ore Cethegus Marcu', Tuditano collega,
Marci filius — —*

Et oratorem appellat et suaviloquentiam tribuit : quae nunc quidem non tam est in plerisque : latrant enim jam quidam oratores, non loquuntur. Sed est ea laus eloquentiae certe maxima :

*— — is dictus ollis popularibus olim,
Qui tum vivebant homines atque aevum agitabant,
Flos delibatus populi.*

Probe vero. Ut enim hominis decus ingenium, sic ingenii ipsius lumen est eloquentia, qua virum excellentem

praeclare tum illi homines florem populi esse dixerunt : *Suadaeque medulla*. Πειθὼ quam vocant Graeci, cujus effector est orator, hanc Suadam appellavit Ennius : ejus autem Cethegum medullam fuisse vult, ut, quam deam in Pericli labris scripsit Eupolis sessitavisse, hujus hic medullam nostrum oratorem fuisse dixerit. At hic Cethegus consul cum P. Tuditano fuit bello Punico secundo quaestorque his consulibus M. Cato, modo plane annis cxi ante me consulem, et id ipsum nisi unius esset Ennii testimonio cognitum, hunc vetustas, ut alios fortasse multos, oblivione obruisset. Illius autem aetatis qui sermo fuerit, ex Naevianis scriptis intelligi potest. His enim consulibus, ut in veteribus commentariis scriptum est, Naevius est mortuus : quamquam Varro noster, diligentissimus investigator antiquitatis, putat in hoc erratum vitamque Naevii producit longius. Nam Plautus P. Claudio, L. Porcio, viginti annis post illos, quos ante dixi, consulibus mortuus est, Catone censore.

Hunc igitur Cethegum consecutus est aetate Cato, qui annis ix post eum fuit consul. Eum nos ut perveterem habemus, qui L. Marcio, M'. Manilio consulibus mortuus est, annis lxxxiii ipsis ante me consulem.

XVI. Nec vero habeo quemquam antiquiorem, cujus quidem scripta proferenda putem, nisi quem Appii Caeci oratio haec ipsa de Pyrrho et nonnullae mortuorum laudationes forte delectant. Et hercules hae quidem exstant : ipsae enim familiae sua quasi ornamenta ac monumenta servabant et ad usum, si quis ejusdem generis occidisset, et ad memoriam laudum domesticarum et ad illustrandum nobilitatem suam. Quamquam his laudationibus historia rerum nostrarum est facta mendosior. Multa enim scripta sunt in eis, quae facta non sunt, falsi triumphi, plures consulatus, genera etiam falsa et a plebe transitiones, cum homines humiliores in alienum ejusdem nominis infunderentur genus : ut,

si ego me a M'. Tullio esse dicerem, qui patricius cum Servio Sulpicio consul anno x post exactos reges fuit. Catonis autem orationes non minus multae fere sunt, quam Attici Lysiae; cujus arbitror plurimas esse. Est enim Atticus, quoniam certe Athenis est et natus et mortuus et functus omni civium munere: quamquam Timaeus eum quasi Licinia et Mucia lege repetit Syracusas. Et quodam modo est nonnulla in his etiam inter ipsos similitudo: acuti sunt, elegantes, faceti, breves: sed ille Graecus ab omni laude felicior. Habet enim certos sui studiosos, qui non tam habitus corporis opimos, quam gracilitates consecretur; quos, valetudo modo bona sit, tenuitas ipsa delectat. Quamquam in Lysia saepe sunt etiam lacerti, sic ut fieri nihil possit valentius. Verum est certe genere toto strigosior: sed habet tamen suos laudatores, qui hac ipsa ejus subtilitate admodum gaudeant.

XVII. Catonem vero quis nostrorum oratorum, qui quidem nunc sunt, legit? aut quis novit omnino? At quem virum! di boni! mitto civem aut senatorem aut imperatorem: oratorem enim hoc loco quaerimus; quis illo gravior in laudando? acerbior in vituperando? in sentiis argutior? in docendo edisserendoque subtilior? Refertae sunt orationes amplius centum quinquaginta, (quas quidem adhuc invenerim et legerim,) et verbis et rebus illustribus. Licet ex his eligant ea, quae notatione et laude digna sint; omnes oratoriae virtutes in eis reperientur. Jam vero Origines ejus quem florem aut quod lumen eloquentiae non habent? Amatores huic desunt, sicuti multis jam ante seculis et Philisto Syracusio et ipsi Thucydidi. Nam ut horum concisis sentiis, interdum etiam non satis apertis cum brevitate, tum nimio acumine, officit Theopompus elatione atque altitudine orationis suae, quod idem Lysiae Demosthenes; sic Catonis luminibus obstruxit haec posteriorum quasi exaggerata altius oratio. Sed et in

nostris insecitia est, quod ii ipsi, qui in Graecis antiquitate delectantur eaque subtilitate, quam Atticam appellant, hanc in Catone non noverunt quidem. Hyperidae volunt esse et Lysiae. Laudo. Sed cur nolunt Catones? Attico genere dicendi se gaudere dicunt. Sapienter id quidem. Atque utinam imitarentur, nec ossa solum, sed etiam sanguinem! Gratum est tamen, quod volunt. Cur igitur Lysias et Hyperides amatur, cum penitus ignoretur Cato? Antiquior est hujus sermo, et quaedam horridiora verba; ita enim tum loquebantur. Id muta, quod tum ille non potuit, et adde numeros et aptior sit oratio: ipsa verba compone et quasi coagmenta, quod ne Graeci quidem veteres factitaverunt: jam neminem antepones Catoni. Ornari orationem Graeci putant, si verborum immutationibus utantur, quos appellant *τρόπους*, et sententiarum orationisque formis, quae vocant *σχήματα*: non verisimile est, quam sit in utroque genere et creber et distinctus Cato.

XVIII. Nec vero ignoro, nondum esse satis politum hunc oratorem et quaerendum esse aliquid perfectius: quippe cum ita sit ad nostrorum temporum rationem vetus, ut nullius scriptum exstet dignum quidem lectione, quod sit antiquius. Sed majore honore in omnibus artibus, quam in hac una dicendi, versatur antiquitas. Quis enim eorum, qui haec minora animadvertunt, non intelligit, Canachi signa rigidiora esse, quam ut imitentur veritatem? Calamidis dura illa quidem, sed tamen molliora, quam Canachi: nondum Myronis satis ad veritatem adducta: jam tamen, quae non dubites pulchra dicere: pulchriora etiam Polycleti et jam plane perfecta, ut mihi quidem videri solent. Similis in pictura ratio est: in qua Zeuxim et Polygnotum et Timantem et eorum, qui non sunt usi plus quam quatuor coloribus, formas et lineamenta laudamus: at in Echione, Nicomacho, Protegene, Apelle jam per-

fecta sunt omnia. Et nescio an reliquis in rebus omnibus idem eveniat ; nihil est enim simul et inventum et perfectum : nec dubitari debet, quin fuerint ante Homerum poetae : quod ex eis carminibus intelligi potest, quae apud illum et in Phaeacum et in procorum epulis canuntur. Quid ! nostri veteres versus ubi sunt !

— — quos olim Fauni vatesque canebant,
Cum neque Musarum scopulos quisquam superarat,
Nec dicti studiosus erat — —
Ante hunc ; — —

ait ipse de se : nec mentitur in gloriando : sic enim sese res habet. Nam et Odyssea Latina est sic tamquam opus aliquod Daedali et Livianae fabulae non satis dignae, quae iterum legantur. Atque hic Livius, qui primus fabulam C. Clodio Caeci filio et M. Tuditano consulibus docuit anno ipso, antequam natus est Ennius ; post Romam conditam autem quartodecimo et quingentesimo, ut hic ait, quem nos sequimur ; est enim inter scriptores de numero annorum controversia. Attius autem Q. Maximo quintum consule captum Tarenti scripsit Livium annis xxx post, quam eum fabulam docuisse et Atticus scribit et nos in antiquis commentariis invenimus : docuisse autem fabulam annis post xi, C. Cornelio, Q. Minucio consulibus, ludis Juventatis, quos Salinator Senensi proelio voverat. In quo tantus error Attii fuit, ut his consulibus xl annos natus Ennius fuerit : cui cum aequalis fuerit Livius, minor fuit aliquanto is, qui primus fabulam dedit, quam ii, qui multas docuerant ante hos consules, et Plautus et Naevius.

XIX. Haec si minus apta videntur huic sermoni, Brute, Attico assigna, qui me inflammavit studio illustrum hominum aetates et tempora persequendi. Ego vero, inquit Brutus, et delector ista quasi notatione temporum, et ad id, quod instituisti oratorum genera distinguere aetatibus, istam diligentiam esse accommodo-

datam puto. Recte, inquam, Brute, intelligis : atque utinam exstarent illa carmina, quae multis seculis ante suam aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus in Originibus scriptum reliquit Cato ! Tamen illius, quem in vatibus et Faunis enumerat Ennius, bellum Punicum, quasi Myronis opus, delectat. Sit Ennius sane, ut est certe, perfectior : qui si illum, ut simulat, contemneret, non omnia bella persequens, primum illud Punicum acerrimum bellum reliquisset. Sed ipse dicit, cur id faciat, — — *scripsere*, inquit, *alii rem Versibus*, — — et luculente quidem scripserunt, etiamsi minus, quam tu, polite : nec vere tibi aliter videri debet, qui a Naevio vel sumpsisti multa, si fateris, vel, si negas, surripuisti.

Cum hoc Catone grandiores natu fuerunt C. Flaminus, C. Varro, Q. Maximus, Q. Metellus, P. Lentulus, P. Crassus, qui cum superiore Africano consul fuit. Ipsum Scipionem accepimus non infantem fuisse. Filius quidem ejus, is, qui hunc minorem Scipionem a Paulo adoptavit, si corpore valuisset, in primis habitus esset disertus. Indicant cum oratiunculae, tam historia quaedam Graeca, scripta dulcissime.

XX. Numeroque eodem fuit Sex. Aelius, juris quidem civilis omnium peritissimus, sed etiam ad dicendum paratus : de minoribus autem, C. Sulpicius Gallus, qui maxime omnium nobilium Graecis literis studuit ; isque et oratorum in numero est habitus et fuit reliquis rebus ornatus atque elegans. Jam enim erat unctior quaedam splendidiorque consuetudo loquendi. Nam, hoc praetore ludos Apollini faciente, cum Thyesten fabulam docuisset, Q. Marcio, Cn. Servilio consulibus, mortem obiit Ennius. Erat iisdem temporibus Ti. Gracchus, P. F., qui bis consul et censor fuit, cujus est oratio Graeca apud Rhodios : quem civem cum gravem, tum etiam eloquentem constat fuisse. P. etiam Scipionem Nasicam, qui est Corculum appellatus, qui item bis

consul et censor fuit, habitum eloquentem [M. alium] illius, qui sacra acceperit, filium : etiam L. Lentulum, qui cum C. Figulo consul fuit : Q. Nobiliorem, M. F., jam patrio instituto deditum studio literarum, qui etiam Q. Ennium, qui cum patre ejus in Aetolia militaverat, civitate donavit, cum triumvir coloniam deduxisset : et T. Annium Luscum, hujus Q. Fulvii collegam, non indisertum dicunt fuisse. Atque etiam L. Paullus, Africani pater, personam principis civis facile dicendo tuebatur ; et vero etiam tum Catone vivo, qui annos quinque et octoginta natus excessit e vita, cum quidem eo ipso anno contra Ser. Galbam ad populum summa contentione dixisset, quam etiam orationem scriptam reliquit.

XXI. Sed vivo Catone minores natu multi uno tempore oratores floruerunt. Nam et A. Albinus, is, qui Graece scripsit historiam, qui consul cum L. Luculle fuit, et literatus et disertus fuit : et tenuit cum hoc locum quendam etiam Ser. Fulvius et una Ser. Fabius Pictor et juris et literarum et antiquitatis bene peritus ; Quintusque Fabius Laebeo fuit ornatus iisdem fere laudibus. Nam Q. Metellus, is, cujus quatuor filii consulares fuerunt, in primis est habitus eloquens, qui pro L. Cotta dixit, accusante Africano ; cujus et aliae sunt orationes et contra Ti. Gracchum exposita est in C. Fannii annalibus. Tum ipse L. Cotta veterator habitus, sed C. Laelius et P. Africanus in primis eloquentes : quorum exstant orationes, ex quibus existimari de ingeniis eorum potest. Sed inter hos, aetate paullum his antecedens, sine controversia Ser. Galba eloquentia praestitit : et nimirum is princeps ex Latinis illa oratorum propria et quasi legitima opera tractavit, ut egrederetur a proposito ornandi causa, ut delectaret animos, ut permoveret, ut augeret rem, ut miserationibus, ut communibus locis uteretur. Sed, nescio quomodo, hujus, quem constat eloquentia praestitisse, exiliores orationes sunt et redolentes magis antiquitatem quam aut Laelii aut

Scipionis aut etiam ipsius Catonis: itaque exaruerant, vix jam ut appareant.

De ipsius Laelii et Scipionis ingenio quamquam ea jam est opinio, ut plurimum tribuatur ambobus, dicendi tamen laus est in Laelio illustrior. At oratio Laelii de collegiis non melior quam de multis quam voles Scipionis: non quo illa Laelii quidquam sit dulcius aut quo de religione dici possit augustius; sed multo tamen vetustior et horridior ille quam Scipio: et, cum sint in dicendo variae voluntates, delectari mihi magis antiquitate videtur et lubenter verbis etiam uti paullo magis priscis Laelius. Sed est mos hominum, ut nolint eundem pluribus rebus excellere. Nam ut ex bellica laude adspirare ad Africanum nemo potest, in qua ipsa egregium Viriathico bello reperimus fuisse Laelium: sic ingenii, literarum, eloquentiae, sapientiae denique etsi utrique primas, priores tamen libenter deferunt Laelio. Nec mihi ceterorum iudicio solum videtur, sed etiam ipsorum inter ipsos concessu ita tributum fuisse. Erat omnino tum mos, ut in reliquis rebus melior, sic in hoc ipso humanior, ut faciles essent in suum cuique tribuendo.

XXII. Memoria teneo Smyrnae me ex P. Rutilio Rufo audisse, cum diceret adolescentulo se accidisse, ut ex Senatusconsulto P. Scipio et D. Brutus (ut opinor) consules de re atroci magnaque quaererent. Nam cum in silva Sila facta caedes esset notique homines interfecti insimulareturque familia, partim etiam liberi societatis ejus, quae picarias de P. Cornelio, L. Mummio censoribus redemisset, decrevisse senatum, ut de ea re cognoscerent et statuerent consules: causam pro publicanis accurate, ut semper solitus esset, eleganterque dixisse Laelium: cum consules, re audita, amplius de consilii sententia pronuntiavissent, paucis interpositis diebus iterum Laelium multo diligentius meliusque dixisse iterumque eodem modo a consulibus rem esse prolatam:

tum Laelium, cum eum socii domum reduxissent egissentque gratias et, ne defatigaretur, oravissent, locutum esse ita : se, quae fecisset, honoris eorum causa studiose accurateque fecisse ; sed se arbitrari causam illam a Ser. Galba, quod is in dicendo gravior acriorque esset, gravius et vehementius posse defendi : itaque auctoritate C. Laelii publicanos causam detulisse ad Galbam : illum autem, quod ei viro succedendum esset, verecunde et dubitanter recepissee : unum quasi comperendinatus medium diem fuisse, quem totum Galbam in considerata causa componendaque posuisse : et, cum cognitionis dies esset et ipse Rutilius rogatu sociorum domum ad Galbam mane venisset, ut eum admoneret et ad dicendi tempus adduceret, usque illum, quoad ei nuntiatum esset consules descendisse, omnibus exclusis, commentatum in quadam testudine cum servis literatis fuisse, quorum alii aliud dictare eodem tempore solitus esset : interim cum esset ei nuntiatum tempus esse, exisse in aedes eo colore et iis oculis, ut egisse causam, non commentatum putares. Addebat etiam idque ad rem pertinere putabat, scriptores illos male mulcatos exisse cum Galba ; ex quo significabat illum non in agendo solum, sed etiam in meditando vehementem atque incensum fuisse. Quid multa ! magna expectatione, plurimis audientibus, coram ipso Laelio sic illam causam, tanta vi tantaque gravitate dixisse Galbam, ut nulla fere pars orationis silentio praeteriretur : itaque, multis querelis multaque miseratione adhibita, socios, omnibus approbantibus, illa die quaestione liberatos esse.

XXIII. Ex hac Rutiliana narratione suspicari licet, cum duae summae sint in oratore laudes, una subtiliter disputandi ad docendum, altera graviter agendi ad animos audientium permovendos, multoque plus proficiat is, qui inflammet iudicem, quam ille, qui doceat : elegantiam in Laelio, vim in Galba fuisse. Quae quidem virtutum maxime cognita est, cum, Lusitanis a Ser. Galba

praetore contra interpositam, ut existimabatur, fidem interfectis, L. Libone tribuno plebis populum incitante et rogationem in Galbam, privilegii similem ferente, summa senectute, ut ante dixi, M. Cato legem suadens in Galbam multa dixit: quam orationem in Origines suas retulit, paucis antequam mortuus est an diebus, an mensibus. Tum igitur nihil recusans Galba pro sese et populi Romani fidem implorans, cum suos pueros, tum C. Galli etiam filium flens commendabat; cujus orbitas et fletus mire miserabilis fuit propter recentem memoriam clarissimi patris: isque se tum eripuit flamma, propter pueros misericordia populi commota, sicut idem scriptum reliquit Cato. Atque etiam ipsum Libonem non infantem video fuisse, ut ex orationibus ejus intelligi potest. Cum haec dixissem et paullum interquievissem, Quid igitur, inquit, est causae, Brutus, si tanta virtus in oratore Galba fuit, cur ea nulla in orationibus ejus appareat? quod mirari non possum in eis, qui nihil omnino scripti reliquerunt.

XXIV. Nec enim est eadem, inquam, Brute, causa non scribendi et non tam bene scribendi, quam dixerint. Nam videmus alios oratores inertia nihil scripsisse, ne domesticus etiam labor accederet ad forensem (pleraque enim scribuntur orationes habitae jam, non ut habeantur:) alios non laborare, ut meliores fiant; nulla enim res tantum ad dicendum proficit, quantum scriptio: memoriam autem in posterum ingenii sui non desiderant, cum se putant satis magnam adeptos esse dicendi gloriam, eamque etiam majorem visum iri, si in existimantium arbitrium sua scripta non venerint: alios, quod melius putent dicere se posse, quam scribere: quod peringeniosis hominibus neque satis doctis plerumque contingit, ut ipsi Galbae; quem fortasse vis non ingenii solum, sed etiam animi et naturalis quidem dolor dicentem incendebat efficiebatque, ut et incitata et gravis et vehemens esset oratio: dein cum otiosus stilum prehen-

derat motusque omnis animi tamquam ventus hominem defecerat, flaccescebat oratio : quod iis, qui limatius dicendi consectantur genus, accidere non solet, propterea quod prudentia numquam deficit oratorem, qua ille utens eodem modo possit et dicere et scribere. Ardor animi non semper adest, isque cum consedit, omnis illa vis et quasi flamma oratoris exstinguitur. Hanc igitur ob causam videtur Laelii mens spirare etiam in scriptis, Galbae autem vis occidisse.

XXV. Fuerunt etiam in oratorum numero mediocrium L. et Sp. Mummii, fratres, quorum exstant amborum orationes : simplex quidem L. et antiquus : Sp. autem nihilo ille quidem ornatior, sed tamen adstrictior ; fuit enim doctus ex disciplina Stoicorum. Multae sunt Sp. Albini orationes. Sunt etiam L. et C. Aureliorum Orestarum, quos aliquo video in numero oratorum fuisse. P. etiam Popillius cum civis egregius, tum non indiseratus fuit : C. vero, filius ejus, disertus : Caiusque Tuditanus cum omni vita atque victu excultus atque expolitus, tum ejus elegans est habitum etiam orationis genus. Eodemque in genere est habitus is, qui injuria accepta fregit Ti. Gracchum patientia, civis in rebus optimis constantissimus, M. Octavius. At vero M. Aemilius Lepidus, qui est Porcina dictus, iisdem temporibus fere, quibus Galba, sed paullo minor natu, et summus orator est habitus, et fuit, ut apparet ex orationibus, scriptor sane bonus. Hoc in oratore Latino primum mihi videtur et lenitas apparuisse illa Graecorum, et verborum comprehensio, etiam artifex (ut ita dicam) stilus. Hunc studiose duo adolescentes ingeniosissimi et prope aequales, C. Carbo et Ti. Gracchus audire soliti sunt : de quibus jam dicendi locus erit, cum de senioribus pauca dixerō. Q. enim Pompeius non contemptus orator temporibus illis fuit, qui summos honores, homo per se cognitus, sine ulla commendatione majorum est adeptus. Tam L. Cassius multum potuit,

non eloquentia, sed dicendo tamen ; homo, non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis : cujus quidem legi tabellariae, M. Antius Briso, tribunus plebis, diu restitit, M. Lepido consule adjuvante ; eaque res P. Africano vituperationi fuit, quod ejus auctoritate de sententia deductus Briso putabatur. Tum duo Caepiones multum clientes consilio et lingua, plus auctoritate tamen et gratia sublevabant. Sed Pompeii sunt scripta nec nimis extenuata, (quamquam veterum est similis,) et plena prudentiae.

XXVI. P. Crassum valde probatum oratorem iisdem fere temporibus accepimus, qui et ingenio valuit et studio et habuit quasdam etiam domesticas disciplinas. Nam et cum summo illo oratore, Ser. Galba, cujus C. filio filiam suam collocaverat, affinitate sese devinxerat ; et, cum esset P. Mucii filius, fratremque haberet P. Scaevolam, domi jus civile cognoverat. In eo industriam constat summam fuisse maximamque gratiam, cum et consuleretur plurimum et diceret. Horum aetatibus adjuncti duo C. Fannii, C. et M. filii, fuerunt : quorum Caii filius, qui consul cum Domitio fuit, unam orationem de sociis et nomine Latino contra Gracchum reliquit sane et bonam et nobilem. Tum Atticus, Quid ergo ? estne ista Fannii ? Nam varia opinio pueris nobis erat. Alii a C. Persio, literato homine, scriptam esse aiebant, illo, quem significat valde doctum esse Lucilius : alii multos nobiles, quod quisque potuisset, in illam orationem contulisse. Tum ego, Audivi equidem ista, inquam, de majoribus natu, sed numquam sum adductus, ut crederem ; eamque suspicionem propter hanc causam credo fuisse, quod Fannius in mediocribus oratoribus habitus esset : oratio autem vel optima esset illo quidem tempore orationum omnium. Sed nec ejusmodi est, ut a pluribus confusa videatur (unus enim sonus est totius orationis et idem stilus) : nec de Persio reticuisset Gracchus, quum ei Fannius de Menelao Maratheno et

de ceteris objecisset: praesertim cum Fannius numquam sit habitus elinguis. Nam et causas defensitavit, et tribunatus ejus arbitrio et auctoritate P. Africani gestus non obscurus fuit. Alter autem C. Fannius, M. filius, C. Laelii gener, et moribus et ipso genere dicendi durior. Is soceri instituto (quem, quia cooptatus in augurum collegium non erat, non admodum diligebat, praesertim cum ille Q. Scaevolam sibi minorem natu generum praetulisset: cui tamen Laelius se excusans non genero minori dixit se illud, sed majori filiae detulisse:) is tamen, instituto Laelii, Panaetium audiverat. Ejus omnis in dicendo facultas ex historia ipsius non ineleganter scripta perspicui potest: quae neque nimis est infans, neque perfecte diserta. Mucius autem augur, quod pro se opus erat, ipse dicebat, ut de pecuniis repetundis contra T. Albucium. Is oratorum in numero non fuit: juris civilis intelligentia atque omni prudentiae genere praestitit. L. Caelius Antipater scriptor (quemadmodum videtis) fuit, ut temporibus illis, luculentus, juris valde peritus, multorum etiam, ut L. Crassi, magister.

XXVII. Utinam in Ti. Graccho Caioque Carbone talis mens ad rem publicam bene gerendam fuisset, quale ingenium ad bene dicendum fuit! profecto nemo his viris gloria praestitisset. Sed eorum alter propter turbulentissimum tribunatum, ad quem ex invidia foederis Numantini bonis iratus accesserat, ab ipsa re publica est interfectus: alter propter perpetuam in populari ratione levitatem morte voluntaria se a severitate iudicium vindicavit. Sed fuit uterque summus orator: atque hoc memoria patrum teste dicimus. Nam et Carbonis et Gracchi habemus orationes, nondum satis splendoris verbis, sed acutas prudentiaeque plenissimas. Fuit Gracchus diligentia Corneliae matris a puero doctus et Graecis literis eruditus. Nam semper habuit exquisitos e Graecia magistros, in eis jam adolescens Diophanem Mitylenaeum, Graeciae, temporibus illis, disertissimum:

sed ei breve tempus ingenii augendi et declarandi fuit. Carbo, quod vita suppeditavit, est in multis judiciis causisque cognitus. Hunc qui audierant prudentes homines, in quibus familiaris noster L. Gellius, qui se illi contubernalem in consulatu fuisse narrabat, canorum oratorem et volubilem et satis acrem atque eundem et vehementem et valde dulcem et perfacetum fuisse dicebat: addebat industrium etiam et diligentem et in exercitationibus commentationibusque multum operae solitum esse ponere. Hic optimus illis temporibus est patronus habitus, eoque forum tenente plura fieri judicia coeperunt. Nam et quaestiones perpetuae hoc adolescente constitutae sunt, quae antea nullae fuerunt; (L. enim Piso, tribunus plebis legem primus de pecuniis repetundis Censorino et Manilio consulibus tulit; ipse etiam Piso et causas egit, et multarum legum aut auctor aut dissuasor fuit: isque et orationes reliquit, quae jam evanuerunt, et annales sane exiliter scriptos;) et judicia populi, quibus aderat Carbo, jam magis patronum desiderabant, tabella data: quam legem L. Cassius, Lepido et Mancino consulibus, tulit.

XXVIII. Vester etiam D. Brutus, M. filius, ut ex familiari ejus L. Attio poeta sum audire solitus, et dicere non inculte solebat, et erat cum literis Latinis, tum etiam Graecis, ut temporibus illis, eruditus. Quae tribuebat idem Attius etiam Q. Maximo, L. Paulli nepoti: et vero ante Maximum, illum Scipionem, quo duce privato Ti. Gracchus occisus esset, cum omnibus in rebus vehementem, tum acrem aiebat in dicendo fuisse. Tum etiam P. Lentulus ille princeps, ad rem publicam dumtaxat quod opus esset satis habuisse eloquentiae dicitur: iisdemque temporibus L. Furius Philus perbene Latine loqui putabatur literatiusque, quam ceteri. P. Scaevola valde prudenter et acute, paullo etiam copiosius: nec multo minus prudenter M'. Manilius. Appii Claudii volubilis, sed paullo fervidior erat oratio.

In aliquo numero etiam M. Fulvius Flaccus et C. Cato, Africani sororis filius, mediocres oratores; etsi Flacci scripta sunt, sed ut studiosi literarum. Flacci autem aemulus P. Decius fuit, non infans ille quidem, sed ut vita, sic oratione etiam turbulentus. M. Drusus, C. F., qui in tribunatu C. Gracchum, collegam, iterum tribunum, fregit, vir et oratione gravis et auctoritate, eique proxime adjunctus C. Drusus frater fuit. Tuus etiam gentilis, Brute, M. Pennus facile agitavit in tribunatu C. Gracchum, paullum aetate antecedens. Fuit enim M. Lepido et L. Oreste consulibus quaestor Gracchus, tribunus Pennus, illius M. filius, qui cum Q. Aelio consul fuit: sed is omnia summa sperans, aedilicius est mortuus. Nam de T. Flaminino, quem ipse vidi, nihil accepi, nisi Latine diligenter locutum.

XXIX. Iis adjuncti sunt C. Curio, M. Scaurus, P. Rutilius, C. Gracchus. De Scauro et Rutilio breviter licet dicere, quorum neuter summi oratoris habuit laudem: et uterque in multis causis versatus erat. In quibusdam laudandis viris, etiamsi maximi ingenii non essent, probabilis tamen industria: quamquam iis quidem non omnino ingenium, sed oratorium ingenium defuit. Neque enim refert videre, quid dicendum sit, nisi id queas solute et suaviter dicere. Ne id quidem satis est, nisi id, quod dicitur, sit voce, vultu motuque conditius. Quid dicam, opus esse doctrina? sine qua etiamsi quid bene dicitur, adjuvante natura, tamen id, quia fortuito fit, semper paratum esse non potest. In Scauri oratione, sapientis hominis et recti, gravitas summa et naturalis quaedam inerat auctoritas, non ut causam, sed ut testimonium dicere putares, cum pro reo diceret. Hoc dicendi genus ad patrocinia mediocriter aptum videbatur: ad senatoriam vero sententiam, cujus erat ille princeps, vel maxime. Significabat enim non prudentiam solum, sed, quod maxime rem continebat, fidem. Habebat hoc a natura ipsa, quod a doctrina non facile

posset. Quamquam hujus quoque ipsius rei, quemadmodum scis, praecepta sunt. Hujus et orationes sunt, et tres ad L. Fufidium libri, scripti de vita ipsius acta, sane utiles, quos nemo legit: at Cyri vitam et disciplinam legunt, praeclaram illam quidem, sed neque tam rebus nostris aptam, nec tamen Scauri laudibus anteponendam.

XXX. Ipse etiam Fufidius in aliquo patronorum numero fuit. Rutilius autem in quodam tristi et severo genere dicendi versatus est: et uterque natura vehemens et acer. Itaque cum una consulatum petivissent, non ille solum, qui repulsam tulerat, accusavit ambitus designatum competitorem, sed Scaurus etiam absolutus Rutilium in iudicium vocavit; multaque opera multaque industria Rutilius fuit; quae erat propterea gratior, quod idem magnum munus de jure respondendi sustinebat. Sunt ejus orationes jejunae: multa praeclara de jure: doctus vir et Graecis literis eruditus, Panaetii auditor, prope perfectus in Stoicis: quorum peracutum et artis plenum orationis genus scis tamen esse exile, nec satis populari assensioni accommodatum. Itaque illa, quae propria est hujus disciplinae, philosophorum de se ipsorum opinio, firma in hoc viro et stabilis inventa est. Qui cum innocentissimus in iudicium vocatus esset (quo iudicio convulsam penitus scimus esse rem publicam,) cum essent eo tempore eloquentissimi viri L. Crassus et M. Antonius consulares, eorum adhibere neutrum voluit. Dixit ipse pro sese; et pauca C. Cotta, quod sororis erat filius, et is quidem tamen ut orator, quamquam erat admodum adolescens. Sed Q. Mucius enucleate ille quidem et polite, ut solebat, nequaquam autem ea vi atque copia, quam genus illud iudicii et magnitudo causae postulabat. Habemus igitur in Stoicis oratoribus Rutilium, Scaurum in antiquis: utrumque tamen laudamus, quoniam per illos ne haec quidem in civitate genera hac oratoria laude caruerunt. Volo enim, ut in scena, sic etiam in foro, non esse modo

laudari, qui celeri motu et difficili utantur, sed eos etiam, quos statarios appellant, quorum sit illa simplex in agendo veritas, non molesta.

XXXI. Et quoniam Stoicorum est facta mentio, Q. Aelius Tubero fuit illo tempore, L. Paulli nepos, nullo in oratorum numero, sed vita severus et congruens cum ea disciplina, quam colebat: paullo etiam durior: qui quidem in triumviratu judicaverit contra P. Africani, avunculi sui, testimonium, vacationem augures, quominus judiciis operam darent, non habere: sed ut vita, sic oratione durus, incultus, horridus: itaque honoribus majorum respondere non potuit. Fuit autem constans civis et fortis et in primis Graccho molestus, quod indicat Gracchi in eum oratio. Sunt etiam in Gracchum Tuberonis. Is fuit mediocris in dicendo, doctissimus in disputando. Tum Brutus, Quam hoc idem in nostris contingere intelligo, quod in Graecis! ut omnes fere Stoici, prudentissimi in disserendo sint, et id arte faciant sintque architecti paene verborum: iidem traducti a disputando ad dicendum, inopes reperiantur. Unum excipio Catonem, in quo perfectissimo Stoico summam eloquentiam non desiderem: quam exiguam in Fannio, ne in Rutilio quidem magnam, in Tuberone nullam video fuisse. Et ego, Non, inquam, Brute, sine causa, propterea quod istorum in dialecticis omnis cura consumitur, vagum illud orationis et fusum et multiplex non adhibetur genus. Tuus autem avunculus, quemadmodum scis, habet a Stoicis id, quod ab illis petendum fuit: sed dicere didicit a dicendi magistris eorumque more se exercuit. Quodsi omnia a philosophis essent petenda, Peripateticorum institutis commodius fingeretur oratio. Quo magis tuum, Brute, iudicium probo, qui eorum philosophorum sectam secutus es, quorum in doctrina atque praeceptis disserendi ratio conjungitur cum suavitate dicendi et copia: quamquam ea ipsa Peripateticorum Academicorumque consuetudo in ratione dicendi

talis est, ut nec perficere oratorem possit ipsa per sese, nec sine ea orator esse perfectus. Nam, ut Stoicorum adstrictior est oratio aliquantoque contractior, quam aures populi requirunt, sic illorum liberior et latior, quam patitur consuetudo judiciorum et fori. Quis enim uberior in dicendo Platone? Jovem sic aiunt philosophi, si Graece loquatur, loqui. Quis Aristotele nervosior, Theophrasto dulcior? Lectitavisse Platonem studiose, audivisse etiam Demosthenes dicitur: idque apparet ex genere et granditate verborum. Dicit etiam in quadam epistola hoc ipse de sese. Sed et hujus oratio in philosophiam translata pugnacior (ut ita dicam) videtur, et illorum in judicia, pacatior.

XXXII. Nunc reliquorum oratorum aetates, si placet, et gradus persequamur. Nobis vero, inquit Atticus; et vehementer quidem, ut pro Bruto etiam respondeam. Curio fuit igitur ejusdem aetatis fere, sane illustris orator, cujus de ingenio ex orationibus ejus existimari potest. Sunt enim et aliae, et pro Ser. Fulvio de incestu nobilis oratio. Nobis quidem pueris haec omnium optima putabatur, quae vix jam comparet in hac turba novorum voluminum. Praeclare, inquit Brutus, teneo, qui istam turbam voluminum effecerit. Et ego, intelligo, inquam, Brute, quem dicas. Certe enim et boni aliquid attulimus juventuti, magnificentius, quam fuerat, genus dicendi et ornatus: et nocuimus fortasse, quod veteres orationes post nostras, non a me quidem (meis enim illas antepono) sed a plerisque legi sunt desitae. Numeri, inquit, me in plerisque. Quamquam video mihi multa legenda jam te auctore, quae antea contemnebam. Atqui haec, inquam, de incestu laudata oratio puerilis est locis multis: de amore, de tormentis, de rumore, loci sane inanes: verumtamen nondum tritis nostrorum hominum auribus, nec erudita civitate, tolerabiles. Scripsit etiam alia nonnulla, et multa dixit et illustria, in numero patronorum fuit; ut eum mirer, cum

et vita suppeditavisset, et splendor ei non defuisset, consulem non fuisse.

XXXIII. Sed ecce in manibus vir et praestantissimo ingenio et flagranti studio et doctus a puero, C. Gracchus. Noli enim putare, quemquam, Brute, pleniorum et uberiorum ad dicendum fuisse. Et ille, Sic prorsus, inquit, existimo, atque istum de superioribus paene solum lego. Immo plane, inquam, Brute, legas censeo. Damnum enim illius immaturo interitu res Romanae Latinaeque literae fecerunt. Utinam non tam fratri pietatem, quam patriae, praestare voluisset! quam ille facile tali ingenio, diutius si vixisset, vel paternam esset vel avitam gloriam consecutus! Eloquentia quidem nescio an habuisset parem neminem. Grandis est verbis, sapiens sententiis, genere toto gravis: manus extrema non accessit operibus ejus: praeclare inchoata multa, perfecta non plane. Legendus, inquam, est hic orator, Brute, si quisquam alius, juventuti. Non enim solum acuire, sed etiam alere ingenium potest.

Huic successit aetati C. Galba, Servii illius eloquentissimi viri filius, P. Crassi eloquentis et jurisperiti gener. Laudabant hunc patres nostri, favebant etiam propter patris memoriam; sed cecidit in cursu. Nam rogatione Mamilia, Jugurthinae conjurationis invidia, cum pro sese ipse dixisset, oppressus est. Exstat ejus peroratio, qui epilogus dicitur: qui tanto in honore, pueris nobis, erat, ut eum etiam edisceremus. Hic, qui in collegio sacerdotum esset, primus post Romam conditam judicio publico est condemnatus.

XXXIV. P. Scipio, qui est in consulatu mortuus, non multum ille quidem nec saepe dicebat, sed et Latine loquendo cuivis erat par, et omnes sale facetiisque superabat. Ejus collega L. Bestia bonis initiis orsus tribunatus (nam P. Popillium vi C. Gracchi expulsum sua rogatione restituit,) vir et acer et non indisertus, tristes exitus habuit consulatus. Nam invidiosa lege

Mamilia quaestione C. Galbam sacerdotem, et quatuor consulares, L. Bestiam, C. Catonem, Sp. Albinum civemque praestantissimum L. Opimium, Gracchi interfectorem, a populo absolutum, cum is contra populi studium stetisset, Gracchani iudices sustulerunt. Hujus dissimilis in tribunatu reliquaque omni vita, civis improbus, C. Licinius Nerva non indisertus fuit. C. Fimbria temporibus iisdem fere, sed longius aetate proventus, habitus est sane (ut ita dicam) truculentus, asper, maledicus, genere toto paullo fervidior atque commotior: diligentia tamen et virtute animi atque vita bonus auctor in senatu. Idem tolerabilis patronus nec rudis in jure civili, et cum virtute, tum etiam ipso orationis genere liber: cujus orationes pueri legebamur, quas jam reperire vix possumus. Atque etiam ingenio et sermone eleganti, valetudine incommoda, C. Sextius Calvinus fuit: qui etsi, cum remiserant dolores pedum, non deerat in causis, tamen id non saepe faciebat. Itaque consilio ejus, cum volebant, homines utebantur: patrocini, cum licebat. Iisdem temporibus M. Brutus, in quo magnum fuit, Brute, dedecus generi vestro, qui, cum tanto nomine esset patremque optimum virum habuisset et juris peritissimum, accusationem factitaverit, ut Athenis Lycurgus. Is magistratus non petivit, sed fuit accusator vehemens et molestus, ut facile cerneret naturale quoddam stirpis bonum degeneravisse vitio depravatae voluntatis. Atque eodem tempore accusator de plebe L. Caesulenus fuit, quem ego audivi jam senem, cum ab L. Sabellio mulctam lege Aquilia damni injuria petivisset. Non fecissem hominis paene infimi mentionem, nisi judicarem, qui suspiciosius aut criminosius diceret, audivisse me neminem. Doctus etiam Graecis T. Albucius, vel potius, paene Graecus. Loquor, ut opinor: sed licet ex orationibus judicare. Fuit autem Athenis adolescens, perfectus Epicureus evaserat, minime aptum ad dicendum genus.

XXXV. Jam Q. Catulus, non antiquo illo more, sed hoc nostro (nisi quid fieri potest perfectius) eruditus. Multae literae, summa non vitae solum atque naturae, sed orationis etiam comitas, incorrupta quaedam Latini sermonis integritas : quae perspicui cum ex orationibus ejus potest, tum facillime ex eo libro, quem de consulatione et de rebus gestis suis conscriptum molli et Xenophonteo genere sermonis misit ad A. Furium poetam, familiarem suum : qui liber nihilo notior est, quam illi tres, de quibus ante dixi, Scauri libri. Tum Brutus : Mihi quidem nec iste notus est, nec illi : sed haec mea culpa est. Numquam enim in manus inciderunt : nunc autem et a te sumam, et conquiram ista posthac curiosius. Fuit igitur in Catulo sermo Latinus : quae laus dicendi non mediocris ab oratoribus plerisque neglecta est. Nam de sono vocis et suavitate appellandarum literarum, quoniam filium cognovisti, noli expectare quid dicam. Quamquam filius quidem non fuit in oratorum numero, sed non deerat ei tamen in sententia dicenda cum prudentia, tum elegans quoddam et eruditum orationis genus. Nec habitus est tamen pater ipse Catulus princeps in numero patronorum : sed erat talis, ut, cum quosdam audires, qui tum erant praestantes, videretur esse inferior : cum autem ipsum audires sine comparatione, non modo contentus esses, sed melius non quaereret. Q. Metellus Numidicus et ejus collega M. Silanus dicebant de re publica, quod esset illis viris et consulari dignitati satis. M. Aurelius Scaurus non saepe dicebat, sed polite : Latine vero in primis est eleganter locutus. Quae laus eadem in A. Albino bene loquendi fuit. Nam flamen Albinus etiam in numero est habitus disertorum. Q. etiam Caepio, vir acer et fortis, cui fortuna belli crimini, invidia populi calamitati fuit.

XXXVI. Tum etiam C. et L. Memmii fuerunt oratores mediocres, accusatores acres atque acerbi : itaque in iudicium capitis multos vocaverunt, pro reis non

saepe dixerunt. Sp. Thorius satis valuit in populari genere dicendi, is, qui agrum publicum vitiosa et inutili lege vectigali levavit. M. Marcellus Aesernini pater, non ille quidem in patronis, sed et in promptis tamen et non inexercitatis ad dicendum fuit, ut filius ejus, P. Lentulus. L. etiam Cotta, praetorius, in mediocrium oratorum numero, dicendi non ita multum laude processerat, sed de industria cum verbis, tum etiam ipso sono quasi subrustico prosequebatur atque imitabatur antiquitatem.

Atque ego et in hoc ipso Cotta, et in aliis pluribus intelligo, me non ita disertos homines et retulisse in oratorum numerum et relaturum. Est enim propositum colligere eos, qui hoc munere in civitate functi sint, ut tenerent oratorum locum: quorum quidem quae fuerit ascensio et quam in omnibus rebus difficilis optimi perfectio atque absolutio, ex eo, quod dicam, existimari potest. Quam multi enim jam oratores commemorati sunt, et quam diu in eorum enumeratione versamur, cum tamen spisse atque vix, ut dudum ad Demosthenem et Hyperidem, sic nunc ad Antonium Crassumque pervenimus! Nam ego sic existimo, hos oratores fuisse maximos, et in his primum cum Graecorum gloria Latina dicendi copiam aequatam.

XXXVII. Omnia veniebant Antonio in mentem; eaque suo quaeque loco, ubi plurimum proficere et valere possent, ut ab imperatore equites, pedites, levis armatura: sic ab illo in maxime opportunis orationis partibus collocabantur. Erat memoria summa, nulla meditationis suspicio. Imparatus semper aggredi ad dicendum videbatur: sed ita erat paratus, ut iudices, illo dicente, nonnumquam viderentur non satis parati ad cavendum fuisse. Verba ipsa, non illa quidem elegantissimo sermone: (itaque diligenter loquendi laude caruit, neque tamen est admodum inquinata locutus:) sed illa, quae proprie laus oratoris est in verbis: (nam

ipsum Latine loqui, est illud quidem, ut paullo ante dixi, in magna laude ponendum: sed non tam sua sponte, quam quod est a plerisque neglectum: non enim tam praeclarum est scire Latine, quam turpe nescire: neque tam id mihi oratoris boni, quam civis Romani proprium videtur:) sed tamen Antonius in verbis et eligendis (neque id ipsum tam leporis causa, quam ponderis,) et collocandis et comprehensione devinciendis, nihil non ad rationem, et tamquam ad artem dirigebat: verum multo magis hoc idem in sententiarum ornamentis et conformationibus. Quo genere quia praestat omnibus Demosthenes, idcirco a doctis oratorum est princeps judicatus. *Σχήματα* enim quae vocant Graeci, ea maxime ornant oratorem; eaque non tam in verbis pingendis habent pondus, quam in illuminandis sententiis.

XXXVIII. Sed cum haec magna in Antonio, tum actio singularis: quae si partienda est in gestum atque vocem; gestus erat non verba exprimens, sed cum sententiis congruens: manus, humeri, latera, suppositio pedis, status, incessus, omnisque motus cum verbis sententiisque consentiens; vox permanens, verum subrauca natura. Sed hoc vitium huic uni in bonum convertebat. Habet enim flebile quiddam in questionibus aptumque cum ad fidem faciendam, tum ad misericordiam commovendam: ut verum videretur in hoc illud, quod Demosthenem ferunt ei, qui quaesivisset, quid primum esset in dicendo, actionem; quid secundum, idem, et idem tertium, respondisse. Nulla res magis penetrat in animos eosque fingit, format, flectit: talesque oratores videri facit, quales ipsi se videri volunt.

Huic alii parem esse dicebant, alii anteponebant L. Crassum. Illud quidem certe omnes ita judicabant, neminem esse, qui horum alterutro patrono cujusquam ingenium requireret. Equidem, quamquam Antonio tantum tribuo, quantum supra dixi, tamen Crasso nihil statuo fieri potuisse perfectius. Erat summa gravitas:

erat cum gravitate junctus facetiarum et urbanitatis oratorius, non scurrilis, lepos : Latine loquendi accurata et sine molestia diligens elegantia : in disserendo mira explicatio : cum de jure civili, cum de aequo et bono disputaretur, argumentorum et similitudinum copia.

XXXIX. Nam, ut Antonius, conjectura movenda, aut sedanda suspicione aut excitanda, incredibilem vim habebat : sic in interpretando, in definiendo, in explicanda aequitate nihil erat Crasso copiosius : idque cum saepe alias, tum apud centumviros in M'. Curii causa cognitum est. Ita enim multa tum contra scriptum pro aequo et bono dixit, ut hominem acutissimum, Q. Scaevolam; et in jure, in quo illa causa vertebatur, paratissimum, obrueret argumentorum exemplorumque copia : atque ita tum ab his patronis aequalibus et jam consularibus causa illa dicta est, cum uterque ex contraria parte jus civile defenderet, ut eloquentium jurisperitissimus Crassus, jurisperitorum eloquentissimus Scaevola putaretur : qui quidem cum peracutus esset ad excogitandum, quid in jure aut in aequo verum aut esset, aut non esset, tum verbis erat ad rem cum summa brevitate mirabiliter aptus. Quare sit nobis orator in hoc interpretandi explanandique et disserendi genere mirabilis, sic ut simile nihil viderim : in augendo, in ornando, in refellendo magis existimator metuendus, quam admirandus orator.

XL. Verum ad Crassum revertamur. Tum Brutus, Etsi satis, inquit, mihi videbar habere cognitum Scaevolam ex iis rebus, quas audiebam saepe ex C. Rutilio. [quo utebatur propter familiaritatem Scaevolae nostri] tamen ista mihi ejus dicendi tanta laus nota non erat. Itaque cepi voluptatem, tam ornatum virum, tamque excellens ingenium fuisse in nostra re publica. Hic ego, Noli, inquam, Brute, existimare his duobus quidquam fuisse in nostra civitate praestantius. Nam, ut paullo ante dixi consultorum alterum disertissimum,

disertorum alterum consultissimum fuisse ; sic in reliquis rebus ita dissimiles erant inter sese, statuere ut tamen non posses, utrius te malles similiorem. Crassus erat elegantium parcissimus, Scaevola parcorum elegantissimus : Crassus in summa comitate habebat etiam severitatis satis, Scaevolae multa in severitate non deerat tamen comitas. Licet omnia hoc modo : sed vereor, ne fingi videantur haec, ut dicantur a me quodam modo ; res se tamen sic habet. Cum omnis virtus sit, ut vestra, Brute, vetus Academia dixit, mediocritas, uterque horum medium quiddam volebat sequi : sed ita cadebat, ut alter ex alterius laude partem, uterque autem suam totam haberet. Tum Brutus, Cum ex tua oratione mihi videor, inquit, bene Crassum et Scaevolam cognovisse, tum de te et de Ser. Sulpicio cogitans, esse quandam vobis cum illis similitudinem judico. Quonam, inquam, istuc modo ? Quia mihi et tu videris, inquit, tantum juris civilis scire voluisse, quantum satis esset oratori ; et Servius eloquentiae tantum assumpsisse, ut jus civile facile possit tueri ; aetatesque vestrae, ut illorum, nihil, aut non fere multum differunt.

XLI. Et ego, De me, inquam, dicere nihil est necesse : de Servio autem et tu probe dicis, et ego dicam, quod sentio. Non enim facile quem dixerim plus studii, quam illum, et ad dicendum, et ad omnes bonarum rerum disciplinas adhibuisse. Nam et in iisdem exercitationibus, ineunte aetate, fuimus, et postea una Rhodum ille etiam profectus est, quo melior esset et doctior : et, inde ut rediit, videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse, quam in prima secundus. Atque haud scio, an par principibus esse potuisset : sed fortasse maluit, id quod est adeptus, longe omnium, non ejusdem modo aetatis, sed eorum etiam, qui fuissent, in jure civili esse princeps. Hic Brutus, Ain tu ? inquit : etiamne Q. Scaevolae Servium nostrum anteponis ? Sic

enim, inquam, Brute, existimo, juris civilis magnum usum et apud Scaevolam, et apud multos fuisse; artem in hoc uno: quod numquam effecisset ipsius juris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem, quae doceret rem universam tribuere in partes, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando; ambigua primum videre, deinde distinguere; postremo habere regulam, qua vera et falsa judicarentur, et quae, quibus positis, essent quaeque non essent consequentia. Hic enim attulit hanc artem omnium artium maximam quasi lucem, ad ea, quae confuse ab aliis aut respondebantur aut agebantur.

XLII. Dialecticam mihi videris dicere, inquit. Recte, inquam, intelligis: sed adjunxit etiam et literarum scientiam et loquendi elegantiam, quae ex scriptis ejus, quorum similia nulla sunt, facillime perspicui potest. Cumque dicendi causa duobus peritissimis operam dedisset, L. Lucilio Balbo, et C. Aquillio Gallo; Galli, hominis acuti et exercitati, promptam et paratam in agendo et in respondendo celeritatem subtilitate diligentiaque superavit: Balbi, docti et eruditi hominis, in utraque re consideratam tarditatem vicit expediendis conficiendisque rebus; sic et habet, quod uterque eorum habuit, et explevit, quod utrique defuit. Itaque, ut Crassus mihi videtur sapientius fecisse, quam Scaevola (hic enim causas studiose recipiebat, in quibus a Crasso superabatur; ille se consuli nolebat, ne qua in re inferior esset quam Scaevola;) sic Servius sapientissime, cum enim duae civiles artes ac forenses plurimum et laudis haberent et gratiae, perfecit, ut altera praestaret omnibus, ex altera tantum assumeret, quantum esset et ad tuendum jus civile, et ad obtinendam consularem dignitatem satis. Tum Brutus, Ita prorsus, inquit, et antea putabam: (audivi enim nuper eum studiose et frequenter Sami, cum ex eo jus nostrum pontificium, quae ex parte cum jure civili conjunctum esset, vellent

cognoscere,) et nunc meum iudicium multo magis confirmo testimonio et iudicio tuo: simul illud gaudeo, quod et aequalitas vestra, et pares honorum gradus, et artium studiorumque quasi finitima vicinitas tantum abest ab obtrectatione invidiaque, quae solet lacerare plerosque, ut ea non modo non exulcerare vestram gratiam, sed etiam conciliare videatur. Quali enim te erga illum perspicio, tali illum in te voluntate iudicioque cognovi. Itaque doleo, et illius consilio, et tua voce populum Romanum carere tam diu: quod cum per se dolendum est, tum multo magis consideranti, ad quos ista, non translata sint, sed nescio quo pacto devenerint. Hic Atticus, Dixeram, inquit, a principio, de re publica ut sileremus: itaque faciamus. Nam si isto modo volumus singulas res desiderare, non modo querendi, sed ne lugendi quidem finem reperiemus.

XLIII. Pergamus ergo, inquam, ad reliqua et institutum ordinem persequamur. Paratus igitur veniebat Crassus, exspectabatur, audiebatur: a principio statim (quod erat apud eum semper accuratum,) exspectatione dignus videbatur: non multa jactatio corporis, non inclinatio vocis, nulla inambulatio, non crebra suppositio pedis: vehemens et interdum irata et plena iusti doloris oratio, multae et cum gravitate facetiae: quodque difficile est, idem et perornatus et perbrevis. Jam in altercando invenit parem neminem: versatus est in omni fere genere causarum; mature in locum principum oratorum venit. Accusavit C. Carbonem, eloquentissimum hominem, admodum adolescens: summam ingenii non laudem modo, sed etiam admirationem est consecutus. Defendit postea Liciniam virginem, cum annos xxvii natus esset. In ea ipsa causa fuit eloquentissimus orationisque ejus scriptas quasdam partes reliquit. Voluit adolescens in colonia Narbonensi causae popularis aliquid attingere eamque coloniam, ut fecit, ipse deducere. Exstat in eam legem senior, ut ita dicam, quam aetas

illa ferebat, oratio. Multae deinde causae, sed ita tacitus tribunatus, ut, nisi in eo magistratu coenavisset apud praeconem Granium idque bis nobis narravisset Lucilius, tribunum plebis nesciremus fuisse. Ita prorsus, inquit Brutus: sed ne de Scaevolae quidem tribunatu quidquam audivisse videor, et eum collegam Crassi credo fuisse. Omnibus quidem aliis, inquam, in magistratibus, sed tribunus anno post fuit, eoque in rostris sedente suasit Serviliam legem Crassus. Nam censuram sine Scaevola gessit: eum enim magistratum nemo umquam Scaevolarum petivit. Sed haec Crassi cum edita oratio est, quam te saepe legisse certo scio, quatuor et triginta tum habebat annos totidemque annis mihi aetate praestabat. His enim consulibus eam legem suasit, quibus nati sumus, cum ipse esset Q. Caepione consule natus, et C. Laelio, triennio ipso minor, quam Antonius. Quod idcirco posui, ut, dicendi Latine prima maturitas in qua aetate exstitisset, posset notari; et intelligeretur jam ad summum paene esse perductam, ut eo nihil ferme quisquam addere posset, nisi qui a philosophia, a jure civili, ab historia fuisset instructor.

XLIV. Erit, inquit Brutus, an jam est iste, quem exspectas? Nescio, inquam. Sed est etiam L. Crassi in consulatu, pro Q. Caepione defensione juncta, non brevis, ut laudatio, ut oratio autem, brevis: postrema censoris oratio, qua anno duodequingagesimo usus est. In his omnibus inest quidam sine ullo fuce veritatis color: quin etiam comprehensio et ambitus ille verborum (si sic periodum appellari placet) erat apud illum contractus et brevis, et in membra quaedam, quae *κῶλα* Graeci vocant, dispertiebat orationem lubentius. Hoc loco Brutus, Quandoquidem tu istos oratores, inquit, tantopere laudas; vellem aliquid Antonio praeter illum de ratione dicendi sane exilem libellum, plura Crasso libuisset scribere; cum enim omnibus memoriam sui, tum etiam disciplinam dicendi nobis reliquis-

sent. Nam Scaevolae dicendi elegantiam satis ex iis orationibus, quas reliquit, habemus cognitam. Et ego, Mihi quidem a pueritia quasi magistra fuit, inquam, illa in legem Caepionis oratio : in qua et auctoritas ornatur senatus, quo pro ordine illa dicuntur, et invidia concitatur in iudicium et in accusatorum factionem, contra quorum potentiam populariter tum dicendum fuit. Multa in illa oratione graviter, multa leniter, multa aspere, multa facete dicta sunt : plura etiam dicta, quam scripta ; quod ex quibusdam capitibus expositis, nec explicatis intelligi potest. Ipsa illa censoria contra Cn. Domitium collegam non est oratio, sed quasi capita rerum, et orationis commentarium paullo plenius. Nulla est enim altercatio clamoribus umquam habita maioribus. Et vero fuit in hoc etiam popularis dictio excellens : Antonii genus dicendi multo aptius iudiciis, quam concionibus.

XLV. Hoc loco ipsum Domitium non relinquo. Nam etsi non fuit in oratorum numero, tamen pono, satis in eo fuisse orationis atque ingenii, quo et magistratus personam, et consularem dignitatem tueretur : quod idem de C. Caelio dixerim, industriam in eo summam fuisse summasque virtutes, eloquentiae tantum, quod esset in rebus privatis amicis ejus, in re publica ipsius dignitati satis. Eodem tempore M. Herennius in mediocribus oratoribus Latine et diligenter loquentibus numeratus est : qui tamen summa nobilitate hominem, cognatione, sodalitate, collegio, summa etiam eloquentia, L. Philippum, in consulatus petitione superavit. Eodem tempore C. Clodius, etsi propter summam nobilitatem et singularem potentiam magnus erat, tamen etiam eloquentiae quandam mediocritatem afferebat. Ejusdem fere temporis fuit eques Romanus C. Titius, qui meo iudicio eo pervenisse videtur, quo potuit fere Latinus orator sine Graecis literis et sine multo usu pervenire. Hujus orationes tantum argutiarum, tantum exemplo-

rum, tantum urbanitatis habent, ut paene Attico stilo scriptae esse videantur. Easdem argutias in tragoedias, satis ille quidem acute, sed parum tragice transtulit. Quem studebat imitari L. Afranius poeta, homo perargutus, in fabulis quidem etiam, ut scitis, disertus. Fuit etiam Q. Rubrius Varro, qui a senatu hostis cum C. Mario judicatus est, acer et vehemens accusator. In eo genere sane probabilis, doctus autem Graecis literis, propinquus noster, factus ad dicendum, M. Gratidius, M. Antonii perfamiliaris, cujus praefectus cum esset in Cili-
cia, est interfectus; qui accusavit C. Fimbriam, M. Mar-
rii Gratidiani pater.

XLVI. Atque etiam apud socios et Latinos oratores habiti sunt Q. Vettius Vettianus, e Marsis, quem ipse cognovi, prudens vir et in dicendo brevis; Q. et D. Valerii Sorani, vicini et familiares mei, non tam in di-
cendo admirabiles, quam docti et Graecis literis et La-
tinis: C. Rusticellus Bononiensis, is quidem et exer-
citatus et natura volubilis. Omnium autem eloquentis-
simus extra hanc urbem T. Betucius Barrus Asculanus,
cujus sunt aliquot orationes Asculi habitae: illa Romae
contra Caepionem, nobilis sane, cui orationi Caepionis
ore respondit Aelius: qui scriptitavit orationes multis,
orator ipse numquam fuit. Apud majores autem nostros
video disertissimum habitum ex Latio L. Papirium Fre-
gellanum, Ti. Gracchi, P. F., fere aetate: ejus etiam
oratio est pro Fregellanis coloniisque Latinis habita in
senatu. Tum Brutus, Quid tu igitur, inquit, tribuis
istis externis quasi oratoribus? Quid censes, inquam, nisi
idem, quod urbanis, praeter unum, quod non est eorum
urbanitate quadam quasi colorata oratio. Et Brutus,
Qui est, inquit, iste tandem urbanitatis color? Nescio,
inquam; tantum esse quendam scio. Id tu, Brute, jam
intelliges, cum in Galliam veneris. Audies tu quidem
etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mu-
tari dediscique possunt: illud est majus, quod in

vocibus nostrorum oratorum recinit quiddam et resonat urbanus. Nec hoc in oratoribus modo apparet, sed etiam in ceteris. Ego memini T. Tincam Placentinum, hominem facetissimum, cum familiari nostro Q. Granio praecone dicacitate certare. Eon', inquit Brutus, de quo multa Lucilius? Isto ipso: sed Tincam non minus multa ridicule dicentem Granus obruebat nescio quo sapore vernaculo: ut ego jam non mirer illud Theophrasto accidisse, quod dicitur, cum percontaretur ex anicula quadam, quanti aliquid venderet; et respondisset illa atque addidisset, *Hospes, non pote minoris*; tulisse eum moleste, se non effugere hospitis speciem, cum aetatem ageret Athenis optimeque loqueretur. Omnino, sicut opinor, in nostris est quidam urbanorum, sicut illic Atticorum sonus. Sed domum redeamus, id est, ad nostros revertamur.

XLVII. Duobus igitur summis, Crasso et Antonio, L. Philippus proximus accedebat, sed longo intervallo tamen proximus. Itaque eum, etsi nemo intercedebat, qui se illi anteferebat, neque secundum tamen neque tertium dixerim. Nec enim in quadrigis eum secundum numeraverim aut tertium, qui vix e carceribus exierit, cum palmam jam primus acceperit: nec in oratoribus, qui tantum absit a primo, vix ut in eodem curriculo esse videatur. Sed tamen erant ea in Philippo, quae qui sine comparatione illorum spectaret, satis magna diceret: summa libertas in oratione, multae facetiae: satis creber in reperiendis, solutus in explicandis sententiis: erat etiam in primis, ut temporibus illis, Graecis doctrinis institutus, in altercando cum aliquo aculeo et maledicto facetus. Horum aetati prope conjunctus. L. Gellius non tam vendibilis orator, quam ut nescires, quid ei deesset. Nec enim erat indoctus, nec tardus ad excogitandum, nec Romanarum rerum immemor, et verbis solutus satis; sed in magnos oratores inciderat ejus aetas: multam tamen operam amicis et utilem praebuit; atque ita diu vixit, ut multarum aetatum oratoribus in

plicaretur, multum etiam in causis versaretur. Iisdem fere temporibus D. Brutus, is, qui consul cum Mamercus fuit, homo et Graecis doctus literis et Latinis. Dicebat etiam L. Scipio non imperite, Cnaeusque Pompeius, Sex. F., aliquem numerum obtinebat. Nam Sex. frater ejus praestantissimum ingenium contulerat ad summam juris civilis et ad perfectam geometriae et rerum Stoicarum scientiam. Item in jure et ante hos M. Brutus, et paullo post eum C. Bilienus, homo per se magnus, prope simili ratione summus evaserat; qui consul factus esset, nisi in Marianos consulatus et in eas petitionis angustias incidisset. Cn. autem Octavii eloquentia, quae fuerat ante consulatum ignorata, in consulatu multis concionibus est vehementer probata. Sed ab eis, qui tantum in dicentium numero, non in oratorum fuerunt, jam ad oratores revertamur. Censeo, inquit Atticus: eloquentes enim videbare, non sedulos, velle conquirere.

XLVIII. Festivitate igitur et facetiis, inquam, C. Julius, L. F. et superioribus et aequalibus suis omnibus praestitit, oratorque fuit minime ille quidem vehemens, sed nemo umquam urbanitate, nemo lepore, nemo suavitate conditior. Sunt ejus aliquot orationes, ex quibus sicut ex ejusdem tragoediis lenitas ejus sine nervis perspicitur. Ejus aequalis P. Cethegus, cui de re publica satis suppeditebat oratio: totam enim tenebat eam penitusque cognorat. Itaque in senatu consularium auctoritatem assequebatur: sed in causis publicis nihil, in privatis satis veterator videbatur. Erat in privatis causis Q. Lucretius Vespillo, et acutus et jurisperitus. Nam Ofella concionibus aptior quam iudiciis. Prudens etiam T. Annius Velina, et in ejus generis causis orator sane tolerabilis. In eodem genere causerum multum T. Juventius, nimis ille quidem lentus in dicendo et paene frigidus: sed et callidus et in capiendis adversario versutus, et praeterea nec indoctus

et magna cum juris civilis intelligentia. Cujus auditor P. Orbius, meus fere aequalis, in dicendo non nimis exercitatus, in jure autem civili non inferior, quam magister fuit. Nam T. Aufidius, qui vixit ad summam senectutem, volebat esse similis horum, eratque et bonus vir et innocens, sed dicebat parum. Nec sane plus frater ejus M. Virgilius, qui tribunus plebis L. Sullae imperatori diem dixit. Ejus collega P. Magius, in dicendo paullo tamen copiosior. Sed omnium oratorum sive rabularum, qui aut plane indocti et inurbani aut rustici etiam fuerunt, quos quidem ego cognoverim, solutissimum in dicendo et acutissimum judico nostri ordinis Q. Sertorium, equestris C. Gorgonium. Fuit etiam facilis et expeditus ad dicendum, et vitae splendore multo, et ingenio sane probabili, T. Junius, L. F., tribunicus, quo accusante P. Sextius, Praetor designatus, damnatus est ambitus. Is processisset honoribus longius, nisi semper infirma atque etiam aegra valetudine fuisset.

XLIX. Atque ego praeclare intelligo, me in eorum commemoratione versari, qui nec habiti sint oratores, neque fuerint, praeteririque a me aliquot ex veteribus, commemoratione aut laude dignos: sed hoc quidem ignorance. Quid enim est superioris aetatis, quod scribi possit de iis, de quibus nulla monumenta loquuntur, nec aliorum, nec ipsorum? De iis autem, quos ipsi vidimus, neminem fere praetermittimus eorum, quos aliquando dicentes vidimus. Volo enim sciri, in tanta et tam vetere re publica maximis praemiis eloquentiae propositis omnes cupisse dicere, non plurimos ausos esse, potuisse paucos. Ego tamen ita de unoquoque dicam, ut intelligi possit, quem existimem clamatorem, quem oratorem fuisse. Iisdem fere temporibus aetate inferiores paullo, quam Julius, sed aequales propemodum fuerunt C. Cotta, P. Sulpicius, Q. Varius, Cn. Pomponius, C. Curio, L. Fufius, M. Drusus, P. Antistius, nec ulla aetate uberior oratorum fetus fuit. Ex his

Cotta et Sulpicius cum meo iudicio, tum omnium facile primas tulerunt. Hic Atticus, Quomodo istuc dicis, inquit, cum tuo iudicio, tum omnium? Semperne in oratore probando aut improbando vulgi iudicium cum intelligentium iudicio congruit? An alii probantur a multitudine, alii autem ab iis, qui intelligunt? Recte requiris, inquam, Attice: sed audies ex me fortasse, quod non omnes probent. An tu, inquit, id laboras, si huic modo Bruto probaturus es? Plane, inquam, Attice, disputationem hanc de oratore probando aut improbando multo malim tibi et Bruto placere: eloquentiam autem meam populo probari velim. Etenim necesse est, qui ita dicat, ut a multitudine probetur, eundem doctis probari. Nam, quid in dicendo rectum sit aut pravam, ego iudicabo, si modo is sum, qui id possim aut sciam iudicare: qualis vero sit orator, ex eo, quod is dicendo efficiet, poterit intelligi. Tria sunt enim (ut quidem ego sentio) quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is, apud quem dicetur, ut delectetur, ut moveatur vehementius. Quibus virtutibus oratoris horum quidque efficiatur, aut quibus vitiis orator aut non assequatur haec, aut etiam in his labatur et cadat, artifex aliquis iudicabit. Efficiatur autem ab oratore necne, ut ii, qui audiunt, ita afficiantur, ut orator velit; vulgi assensu et populari approbatione iudicari solet. Itaque numquam de bono oratore aut non bono doctis hominibus cum populo dissensio fuit.

L. An censes, dum illi viguerunt, quos ante dixi, non eosdem gradus oratorum vulgi iudicio et doctorum fuisse? De populo si quem ita rogavisses: "Quis est in hac civitate eloquentissimus?" in Antonio et Crasso aut dubitaret, aut hunc alius, illum alius diceret. Nemone Philippum, tam suavem oratorem, tam gravem, tam facetum, his anteferebat, quem nosmet ipsi, qui haec arte aliqua volumus expendere, proximum illis fuisse diximus! Nemo profecto. Id enim ipsum est summi ora-

toris, summum oratorem populo videri. Quare tibicen Antigenidas dixerit discipulo sane frigenti ad populum : *Mihi cane et Musis* ; ego huic Bruto dicenti, ut solet, apud multitudinem, *Mihi cane et populo, mi Brute*, dixerim : ut, qui audient, quid efficiatur : ego, etiam cur id efficiatur, intelligam. Credit iis, quae dicuntur, qui audit oratorem ; vera putat, assentitur, probat, fidem facit oratio. Tu artifex, quid quaeris amplius ? Delectatur audiens multitudo et ducitur oratione, et quasi voluptate quadam perfunditur. Quid habes quod disputes ? Gaudet, dolet, ridet, plorat, favet, odit, contemnit, invidet, ad misericordiam inducitur, ad pudendum, ad pigendum ; irascitur, miratur, sperat, timet : haec perinde accidunt, ut eorum, qui adsunt, mentes verbis et sententiis et actione tractantur. Quid est, quod expectetur docti alicujus sententia ? Quod enim probat multitudo, hoc idem doctis probandum est. Denique hoc specimen est popularis judicii, in quo numquam fuit populo cum doctis intelligentibusque dissensio. Cum multi essent oratores in vario genere dicendi, quis umquam ex his excellere judicatus est vulgi judicio, qui non idem a doctis probaretur ? Quando autem dubium fuisset apud patres nostros, eligendi cui patroni daretur optio, quin aut Antonium optaret aut Crassum ? Aderant multi alii : tamen, utrum de his potius, dubitasset aliquis ; quin alterum, nemo. Quid ? adolescentibus nobis, cum esset Cotta et Hortensius, num quis, cui quidem eligendi potestas esset, quemquam his anteponebat ?

LI. Tum Brutus, Quid tu, inquit, quaeris alios ? De te ipso nonne, quid optarent rei, quid ipse Hortensius, judicaret, videbamus ? qui, cum partiretur tecum causas (saepe enim interfui) perorandi locum, ubi plurimum pollet oratio, semper tibi relinquebat. Faciebat ille quidem, inquam : et mihi benevolentia, credo, ductus tribuebat omnia. Sed ego, quae de me populi

sit opinio, nescio: de reliquis hoc affirmo, qui vulgi opinione disertissimi habiti sint, eosdem intelligentium quoque iudicio fuisse probatissimos. Nec enim posset idem Demosthenes dicere, quod dixisse Antimachum, Clarium poetam, ferunt, qui cum convocatis auditoribus legeret eis magnum illud, quod novistis, volumen suum et eum legentem omnes, praeter Platonem, reliquissent, *Legam, inquit, nihilo minus: Plato enim mihi unus instar est omnium millium.* Et recte. Poema enim reconditum paucorum approbationem; oratio popularis assensum vulgi debet movere. At, si eundem hunc Platonem unum auditorem haberet Demosthenes, cum esset relictus a ceteris, verbum facere non posset. Quid! tu, Brute, posses, si te, ut Curionem quondam, concio reliquisset? Ego vero, inquit ille, ut me tibi indicem, in eis etiam causis, in quibus omnis res nobis cum iudiciis est, non cum populo, tamen, si a corona relictus sim, non queam dicere. Ita se, inquam, res habet: ut, si tibiae inflatae non referant sonum, abjiciendas eas sibi tibicen putet: sic oratori populi aures tamquam tibiae sunt; eae si inflatum non recipiant, aut si auditor omnino tamquam equus non facit, agitandi finis faciendus est.

LII. Hoc tamen interest, quod vulgus interdum non probandum oratorem probat; sed probat sine comparatione: cum a mediocri aut etiam a malo delectatur, eo est contentus: esse melius non sentit; illud, quod est, quaecumque est, probat. Tenet enim aures vel mediocris orator, sit modo aliquid in eo: nec res ulla plus apud animos hominum, quam ordo et ornatus orationis valet. Quare quis ex populo, cum Q. Scaevola pro M. Coponio dicentem audiret in ea causa, de qua ante dixi, quidquam politius aut elegantius aut omnino melius aut exspectaret, aut posse fieri putaret? Cum is hoc probare vellet, M'. Curium, cum ita heres institutus esset, si pupillus ante mortuus esset,

quam in suam tutelam venisset, pupillo non nato heredem esse non posse : quid ille non dixit de testamentorum jure ? de antiquis formulis ? quid ? quemadmodum scribi oportuisset, si etiam filio non nato heres institueretur ? quam captiosum esset populo, quod scriptum esset, negligi et opinione quaeri voluntates, et interpretatione disertorum, scripta simplicium hominum pervertere ? Quam ille multa de auctoritate patris sui, qui semper jus illud esse defenderat ? Quam omnino multa de conservando jure civili ? Quae quidem omnia cum perite et scienter, tum ita breviter et presse et satis orate et pereleganter diceret ; quis esset in populo, qui aut exspectaret, aut fieri posse quidquam melius putaret ?

LIII. At vero, ut contra Crassus ab adolescente delicato, qui in litore ambulans scalum reperisset ob eamque rem aedificare navem concupivisset, exorsus est, similiter Scaevolam ex uno scalmo captionis centumvirale judicium hereditatis effecisse, hoc in illo initio consecutus, multis ejusdem generis sententiis delectavit animosque omnium, qui aderant, in hilaritatem a severitate traduxit : quod est unum ex tribus, quae dixi ab oratore effici debere. Deinde hoc voluisse eum, qui testamentum fecisset, hoc sensisse, quoquo modo filius non esset, qui in suam tutelam veniret, sive non natus sive ante mortuus, Curius heres ut esset : ita scribere plerosque, et id valere et valuisse semper. Haec et multa ejusmodi dicens, fidem faciebat : quod est ex tribus oratoris officiis alterum. Deinde aequum bonum testamentorum sententias voluntatesque tutatus est ; quanta esset in verbis captio, cum in ceteris rebus, tum in testamentis, si negligenter voluntates ; quantum sibi potentiam Scaevola assumeret, si nemo auderet testamentum facere postea, nisi de illius sententia. Haec cum graviter, tum ab exemplis copiose, tum varie, tum etiam ridicule et facete explicans eam admirationem assensio-

nemque commovit, dixisse ut contra nemo vidcretur. Hoc erat oratoris officium partitione tertium, genere maximum. Hic ille de populo iudex, qui separatim alterum admiratus esset, idem, audito altero, iudicium suum contemneret : at vero intelligens et doctus, audiens Scaevolam, sentiret esse quoddam uberius dicendi genus et ornatius. Ab utroque autem, causa perorata, si quaereretur, uter praestaret orator, numquam profecto sapientis iudicium a iudicio vulgi discreparet.

LIV. Qui praestat igitur intelligens imperito ! Magna re et difficili : si quidem magnum est scire, quibus rebus efficiatur amittaturve dicendo illud quidquid est, quod aut effici dicendo oportet aut amitti non oportet. Praestat etiam illo doctus auditor indocto, quod saepe, cum oratores duo aut plures populi iudicio probantur, quod dicendi genus optimum sit, intelligit. Nam illud, quod populo non probatur, ne intelligenti quidem auditori probari potest. Ut enim ex nervorum sono in fidibus, quam scienter ei pulsati sint, intelligi solet, sic ex animorum motu cernitur, quid tractandis his perficiat orator. Itaque intelligens dicendi existimator, non assidens et attente audiens, sed uno adspectu et praeteriens de oratore saepe iudicat. Videt oscitantem iudicem, loquentem cum altero, nonnumquam etiam circumstantem, mittentem ad horas, quaesitorem, ut dimittat, rogantem : intelligit oratorem in ea causa non adesse, qui possit animis iudicum admoveere orationem tamquam fidibus manum. Idem si praeteriens adspexerit erectos, intuentes iudices, ut aut doceri de re idque etiam vultu probare videantur : aut, ut avem cantu aliquo, sic illos viderit oratione, quasi suspensos, teneri : aut, id quod maxime opus est, misericordia, odio, motu animi aliquo perturbatos esse vehementius : ea si praeteriens (ut dixi) adspexerit, si nihil audierit, tamen oratorem versari in illo iudicio et opus oratorium fieri aut perfectum jam esse profecto intelliget.

LV. Cum haec disseruissem, uterque assensus est ; et ego tamquam de integro ordiens, Quando igitur, inquam, a Cotta et Sulpicio haec omnis fluxit oratio, cum hos maxime iudicio illorum hominum et illius aetatis dixissem probatos, revertar ad eos ipsos : tum reliquos, ut institui, deinceps persequar. Quoniam ergo oratorum bonorum (hos enim quaerimus) duo genera sunt, unum attenuate pressequer, alterum sublata ampleque dicentium : etsi id melius est, quod splendidius et magnificentius, tamen in bonis omnia, quae summa sunt, jure laudantur. Sed cavenda est presso illi oratori inopia et jejunitas : amplo autem inflatum et corruptum orationis genus. Inveniebat igitur acute Cotta, dicebat pure ac solute ; et ut ad infirmitatem laterum persciter con-tentionem omnem remiserat, sic ad virium imbecillitatem dicendi accommodabat genus. Nihil erat in ejus oratione nisi sincerum, nihil nisi siccum atque sanum : illudque maximum, quod, cum contentione orationis flectere animos iudicum vix posset nec omnino eo genere diceret, tractando tamen impellebat, ut idem facerent a se commoti, quod a Sulpicio concitati. Fuit enim Sulpicius vel maxime omnium, quos quidem ego audiverim, grandis et, ut ita dicam, tragicus orator. Vox cum magna, tum suavis et splendida : gestus et motus corporis ita venustus, ut tamen ad forum, non ad scenam institutus videretur : incitata et volubilis, nec ea redundans tamen nec circumfluens oratio. Crassum hic volebat imitari ; Cotta malebat Antonium : sed ab hoc vis aberat Antonii, Crassi ab illo lepos. O magnam, inquit, artem ! Brutus : siquidem istis, cum summi essent oratores, duae res maximae, altera alteri defuit.

LVI. Atque in his oratoribus illud animadvertendum est, posse esse summos, qui inter se sint dissimiles. Nihil enim tam dissimile, quam Cotta Sulpicio, et uterque aequalibus suis plurimum praestitit. Quare hoc

doctoris intelligentis est, videre, quo ferat natura tas quemque : et ea duce utentem sic instituere, ut Isocratem in acerrimo ingenio Theopompi et lenissimo Ephori dixisse traditum est, alteri se calcaria adhibere, alteri frenos. Sulpicii orationes quae feruntur, eas post mortem ejus scripsisse P. Canutius putatur, aequalis meus, homo extra nostrum ordinem meo judicio disertissimus. Ipsius Sulpicii nulla oratio est : saepeque ex eo audiui, cum se scribere neque consuesse neque posse diceret. Cottae pro se, lege Varia, quae inscribitur, eam L. Aelius scripsit Cottae rogatu. Fuit is omnino vir egregius et eques Romanus cum primis honestus idemque eruditissimus et Graecis literis et Latinis : antiquitatisque nostrae et in inventis rebus et in actis scriptorumque veterum literate peritus. Quam scientiam Varro noster acceptam ab illo auctamque per sese, vir ingenio praestans omni-que doctrina, pluribus et illustrioribus literis explicavit. Sed idem Aelius Stoicus esse voluit, orator autem nec studuit umquam, nec fuit. Scribebat tamen orationes, quas alii dicerent ; ut Q. Metello F., ut Q. Caepioni, ut Q. Pompeio Rufo : quamquam is etiam ipse scripsit eas, quibus pro se est usus, sed non sine Aelio. His enim scriptis etiam ipse interfui, cum essem apud Aelium adolescens eumque audire perstudiose solem. Cottam autem miror, summum ipsum oratorem minimeque ineptum, Aelianas leves oratiunculas voluisse existimari suas.

LVII. His duobus ejusdem aetatis annumerabatur nemo tertius : sed mihi placebat Pomponius maxime, vel dicam, minime displicebat. Locus erat omnino in maximis causis praeter eos, de quibus supra dixi, nemini : propterea quod Antonius, qui maxime expectabatur, facilis in causis recipiendis erat ; fastidiosior Crassus, sed tamen recipiebat. Horum qui neutrum habebat, confugiebat ad Philippum fere aut ad Caesarem : [secundum Philippum et Caesarem] Cotta et Sulpicius

expetebantur. Ita ab his sex patronis causae illustres agebantur : neque tam multa, quam nostra aetate, iudicia fiebant ; neque hoc, quod nunc fit, ut causae singulae defenderentur a pluribus, quo nihil est vitiosius. Respondemus iis, quos non audivimus : in quo primum saepe aliter est dictum, aliter ad nos relatum : deinde magni interest coram videre me, quemadmodum adversarius de quaque re asseveret, maxime autem, quemadmodum quaeque res audiatur. Sed nihil vitiosius quam, cum unum corpus debeat esse defensionis, nasci de integro causam, cum sit ab altero perorata. Omnium enim causarum unum est naturale principium, una peroratio : reliquae partes quasi membra suo quaeque loco locata suam et vim et dignitatem tenent. Cum autem difficile sit in longa oratione non aliquando aliquid ita dicere, ut sibi ipse non conveniat : quanto difficilius cavere, ne quid dicas, quod non conveniat ejus orationi, qui ante te dixerit ! Sed quia et labor multo major est, totam causam quam partem dicere, et quia plures ineuntur gratiae, si uno tempore dicas pro pluribus, idcirco hanc consuetudinem lubenter adscivimus.

LVIII. Erant tamen, quibus videretur illius aetatis tertius Curio, quia splendidioribus fortasse verbis utebatur et quia Latine non pessime loquebatur, usu, credo, aliquo domestico ; nam literarum admodum nihil sciebat. Sed magni interest, quos quisque audiat quotidie domi, quibuscum loquatur a puero, quemadmodum patres, paedagogi, matres etiam loquantur. Legimus epistolas Corneliae, matris Gracchorum : apparet filios non tam in gremio educatos quam in sermone matris. Auditus est nobis Laeliae, C. F., saepe sermo. Ergo illam patris elegantia tinctam vidimus : et filias ejus Mucias ambas, quarum sermo mihi fuit notus, et neptes Licinias, quas nos quidem ambas, hanc vero Scipionis etiam tu, Brute, credo, aliquando audisti loquentem. Ego, vero, ac lubenter quidem, inquit Brutus ; et eo lu-

bentius, quod L. Crassi erat filia. Quid Crassum, inquam, illum censes, istius Liciniae filium, Crassi testamento qui fuit adoptatus ! Summo iste quidem dicitur ingenio fuisse, inquit. Et vero hic Scipio, collega meus, mihi sane bene et loqui videtur et dicere. Recte, inquam, judicas, Brute. Etenim istius genus est ex ipsis sapientiae stirpe generatum. Nam et de duobus avis jam diximus, Scipione et Crasso ; et de tribus proavis, Q. Metello, cujus quatuor filii, P. Scipione, qui ex dominatu Ti. Gracchi privatus in libertatem rem publicam vindicavit, Q. Scaevola augure, qui peritissimus juris idemque percomis est habitus. Jam duorum abavorum quam est illustre nomen, P. Scipionis, qui bis consul fuit, qui est Coreculum dictus, alterius omnium sapientissimi, C. Laelii ! O generosam, inquit, stirpem et tamquam in unam arborem plura genera, sic in istam domum multorum insitam atque illuminatam sapientiam !

LIX. Similiter igitur suspicor (ut conferamus parva magnis,) Curionis, etsi pupillus relictus est, patrio fuisse instituto puro sermone assuefactam domum : et eo magis hoc judico, quod neminem ex iis quidem, qui aliquo in numero fuerunt, cognovi in omni genere honestarum artium tam indoctum, tam rudem. Nullum ille poetam noverat, nullum legerat oratorem, nullam memoriam antiquitatis collegerat : non publicum jus, non privatum et civilecognoverat : quamquam id quidem fuit etiam in aliis et magnis quidem oratoribus, quos parum his instructos artibus vidimus, ut Sulpicium, ut Antonium. Sed ita tamen unum illud habebant dicendi opus elaboratum : idque cum constaret ex quinque notissimis partibus, nemo in aliqua parte earum omnino nihil poterat. In quacunque enim una plane clauderet, orator esse non posset. Sed tamen alius in alia excellebat magis : reperiebat, quid dici opus esset et quomodo praeparari, et quo loco locari : memoriaque ea comprehendebat Antonius ; excellebat autem actione : erantque ei quaedam ex his

paria cum Crasso, quaedam etiam superiora. At Crassi magis enitebat oratio. Nec vero Sulpicio neque Cottae dicere possumus neque cuiquam bono oratori rem ullam ex illis quinque partibus plane atque omnino defuisse. Itaque in Curione hoc verissime judicari potest, nulla re una magis oratorem commendari quam verborum splendore et copia. Nam cum tardus in cogitando, tum in instruendo dissipatus fuit.

LX. Reliqua duo sunt agere et meminisse : in utroque cachinnos iridentium commovebat. Motus erat is, quem et C. Julius in perpetuum notavit, quum ex eo in utramque partem toto corpore vacillante quaesivit, *quis loqueretur e lentre* : et Cn. Sicinius, homo impurus, sed admodum ridiculus neque aliud in eo oratoris simile quidquam. Is cum tribunus plebis Curionem et Octavium consules produxisset Curioque multa dixisset, sedente Cn. Octavio collega, qui devinctus erat fasciis et multis medicamentis propter dolorem artuum delibutus, *Numquam*, inquit, *Octavi, collegae tuo gratiam referes : qui nisi se suo more jactavisset, hodie te istic muscae comedissent.* Memoria autem ita fuit nulla, ut aliquoties, tria cum proposuisset, aut quartum adderet, aut tertium quaereret : qui in judicio privato vel maximo, cum ego pro Titinia Cottae peroravissem, ille contra me pro Ser. Naevio diceret, subito totam causam oblitus est idque beneficiis et cationibus Titinae factum esse dicebat. Magna haec immemoris ingenii signa : sed nihil turpius, quam quod etiam in scriptis obliviscebatur, quid paullo ante posuisset ; ut in eo libro, ubi se exeuntem e senatu et cum Pansa nostro et cum Curione filio colloquentem facit, cum senatum Caesar consul habuisset omnisque ille sermo ductus e percontatione filii, quid in senatu esset actum : in quo multis verbis cum inveheretur in Caesarem Curio disputatioque esset inter eos, ut est consuetudo dialogorum, cum sermo esset institutus senatu misso, quem senatum Caesar consul habuis-

set, reprehendit eas res, quas idem Caesar anno post et deinceps reliquis annis administravisset in Gallia.

LXI. Tum Brutus admirans, Tantamne fuisse oblivionem, inquit, in scripto praesertim, ut ne legens quidem umquam senserit, quantum flagitii commisisset? Quid autem, inquam, Brute, stultius, quam, si ea vituperare volebat, quae vituperavit, non eo tempore instituere sermonem, cum illarum rerum jam tempora praeterissent? Sed ita totus errat, ut in eodem sermone dicat, in senatum se, Caesare consule, non accedere, sed id dicat ipso consule, exiens e senatu. Jam qui hac parte animi, quae custos est ceterarum ingenii partium, tam debilis esset, ut ne in scripto quidem meminisset, quid paullo ante posuisset, huic minime mirum est, ex tempore dicenti solitam effluere mentem. Itaque cum ei nec officium deesset et flagraret studio dicendi, perpaucae ad eum causae deferebantur. Orator autem, vivis ejus aequalibus, proximus optimis numerabatur, propter verborum bonitatem, ut ante dixi, et expeditam ac profluentem quodammodo celeritatem. Itaque ejus orationes adspiciendas tamen censeo. Sunt illae quidem languidiores, verumtamen possunt augere et quasi alere id bonum, quod in illo mediocriter fuisse concedimus: quod habet tantam vim, ut solum, sine aliis, in Curione speciem oratoris alicujus effecerit. Sed ad instituta redeamus.

LXII. In eodem igitur numero ejusdem aetatis C. Carbo fuit, illius eloquentissimi viri filius, non satis acutus orator; sed tamen orator numeratus est. Erat in verbis gravitas et facile dicebat et auctoritatem naturalem quandam habebat oratio. Acutior Q. Varius rebus inveniendis nec minus verbis expeditus: fortis vero actor et vehemens, et verbis nec inops nec abjectus et quem plane oratorem dicere auderes, Cn. Pomponius, lateribus pugnans, incitans animos, acer, acerbus, criminosus Multum ab his aberat L. Fufius, tamen ex accusatione M'. Aquillii diligentiae fructum ceperat. Nam M. Dru-

sum, tuum magnum avunculum, gravem oratorem, ita dumtaxat cum de re publica diceret : L. autem Lucillum etiam acutum, patremque tuum, Brute, juris quoque et publici et privatisane peritum : M. Lucillum, M. Octavium, Cn. F. (qui tantum auctoritate dicendoque valuit, ut legem Semproniam frumentariam populi frequentis suffragiis abrogaverit,) Cn. Octavium, M. F., M. Catonem patrem, Q. etiam Catulum filium, abducamus ex acie, [id est, a judiciis,] et in praesidiis rei publicae, cui facile satisfacere possint, collocemus. Eodem Q. Caepionem referrem, nisi nimis equestri ordini deditus, a senatu dissedisset. Cn. Carbonem, M. Marium et ex eodem genere complures minime dignos elegantis conventus auribus, aptissimos cognovi turbulentis concionibus. Quo in genere (ut in iis perturbem aetatum ordinem,) nuper L. Quinctius fuit : aptior etiam Palicanus auribus imperitorum. Et, quoniam hujus generis facta mentio est, seditiosorum omnium post Gracchos L. Appuleius Saturninus eloquentissimus visus est ; magis specie tamen et motu atque ipso amictu capiebat homines, quam aut dicendi copia, aut mediocritate prudentiae. Longe autem post natos homines improbiissimus C. Servilius Glaucia, sed peracutus et callidus cum primisque ridiculus. Is ex summis et fortunae et vitae sordibus in praetura consul factus esset, si rationem ejus haberi licere judicatum esset. Nam et plebem tenebat et equestrem ordinem beneficio legis devinxerat. Is praetor eodem die, quo Saturninus tribunus plebis, Mario et Flacco consulibus, publice est interfectus ; homo simillimus Atheniensis Hyperboli, cujus improbitatem veteres Atticorum comoediae notaverunt. Quos Sex. Titius consecutus, homo loquax sane et satis acutus, sed tam solutus et mollis in gestu, ut saltatio quaedam nasceretur, cui saltationi Titius nomen esset. Ita cavendum est, ne quid in agendo dicendove facias, cujus imitatio rideatur.

LXIII. Sed ad paullo superiorem aetatem revector sumus : nunc ad eam, de qua aliquantum locuti sumus, revertamur. Conjunctus igitur Sulpicii aetati P. Antistius fuit, rabula sane probabilis, qui multos cum tacuisset annos, neque contemni solum, sed irrideri etiam solitus esset, in tribunatu primum contra C. Julii illam consulatus petitionem extraordinariam veram causam agens est probatus : et eo magis, quod eandem causam cum ageret ejus collega, ille ipse Sulpicius, hic plura et acutiora dicebat. Itaque post tribunatum primo multae ad eum causae, deinde omnes, maximae quaecumque erant, deferebantur. Rem videbat acute, componebat diligenter, memoria valebat : verbis non ille quidem ornatis utebatur, sed tamen non abjectis. Expedita autem erat et per facile currens oratio. Et erat ejus quidem tamquam habitus non inurbanus : actio paullum cum vitio vocis tum etiam ineptiis claudicabat. Hic temporibus floruit iis, quibus, inter profectionem reditumque L. Sullae sine jure fuit et sine ulla dignitate res publica. Hoc etiam autem magis probabatur, quod erat ab oratoribus quaedam in foro solitudo. Sulpicius occiderat, Cotta aberat et Curio : vivebat e reliquis patronis ejus aetatis nemo, praeter Carbonem et Pomponium, quorum utrumque facile superabat.

LXIV. Inferioris autem aetatis erat proximus L. Sisenna, doctus vir et studiis optimis deditus, bene Latine loquens, gnarus rei publicae, non sine facetiis : sed neque laboris multi, nec satis versatus in causis ; interjectusque inter duas aetates, Hortensii et Sulpicii, nec majorem consequi poterat, et minori necesse erat cedere. Hujus omnis facultas ex historia ipsius perspici potest : quae cum facile omnes vincat superiores, tum indicat tamen, quantum absit a summo, quamque genus hoc descriptionis nondum sit satis Latinis literis illustratum. Nam Q. Hortensii admodum adolescentis ingenium ut Phidiae signum simul adspectum et probatum est. Is,

L. Crasso, Q. Scaevola consulibus, primum in foro dixit et apud hos ipsos quidem consules et cum eorum, qui affuerunt, tum ipsorum consulum, qui omnes intelligentia anteibant, iudicio discessit probatus. Undeviginti annos natus erat eo tempore. Est autem L. Paullo, C. Marcello consulibus mortuus; ex quo videmus, eum in patronorum numero annos quatuor et quadraginta fuisse. Hoc de oratore paullo post plura dicemus; hoc autem loco volumus aetatem ejus in disparem oratorum aetatem includere: quamquam id quidem omnibus usu venire necesse fuit, quibus paullo longior vita contigit, ut et cum multo majoribus natu, quam essent ipsi, et cum aliquanto minoribus compararentur. Ut Attius iisdem aedilibus ait se et Pacuvium docuisse fabulam, cum ille octoginta, ipse triginta annos natus esset: sic Hortensius non cum suis aequalibus solum, sed et mea cum aetate et cum tua, Brute, et cum aliquanto superiore conjungitur; siquidem et Crasso vivo dicere solebat et magis jam etiam vigeat cum Antonio et cum Philippo jam sene pro Cn. Pompeii bonis dicente. In illa causa, adolescens cum esset, princeps fuit et in eorum, quos in Sulpicii aetate posui, numerum facile pervenerat et suos inter aequales M. Pisonem, M. Crassum, Cn. Lentulum, P. Lentulum Suram longe praestitit et me adolescentem nactus octo annis minorem quam erat ipse, multos annos in stadio ejusdem laudis exercuit et tecum simul, sicut ego pro multis, sic ille pro Appio Claudio dixit paullo ante mortem.

LXV. Vides igitur, ut ad te oratorem, Brute, pervenerimus, tam multis inter nostrum tuumque initium dicendi interpositis oratoribus? ex quibus, quoniam in hoc sermone nostro statui neminem eorum, qui viverent, nominare; ne vos curiosius eliceretis ex me, quid de quoque judicarem, eos, qui jam sunt mortui, nominabo. Tum Brutus, Non est, inquit, ista causa, quam dicis, quamobrem de iis, qui vivunt, nihil velis dicere. Quae-

nam igitur, inquam, est ! Vereri te, inquit, arbitror, ne per nos hic sermo tuus emanet, et ii tibi succenseant, quos praeterieris. Quid ! vos, inquam, tacere non poteritis ? Nos quidem, inquit, facillime : sed tamen te arbitror malle ipsum tacere, quam taciturnitatem nostram experiri. Tum ego, Vere, inquam, tibi, Brute, dicam. Non me existimavi in hoc sermone usque ad hanc aetatem esse venturum : sed ita traxit ordo aetatum orationem, ut jam ad minores etiam pervenerim. Interpone igitur, inquit, si quos videtur : deinde redeamus ad te et ad Hortensium. Immo vero, inquam, ad Hortensium : de me alii dicent, si qui volent. Minime vero, inquit : nam, etsi me facile omni tuo sermone tenuisti, tamen is mihi longior videtur, quod propero audire de te ; nec vero tam de virtutibus dicendi tuis, quae cum omnibus, tum certe mihi notissimae sunt, quam quod gradus tuos et quasi processus dicendi studeo cognoscere. Geretur, inquam, tibi mos : quoniam me non ingenii praedictorem esse vis, sed laboris mei. Verum interponam, ut placet, alios et a M. Crasso, qui fuit aequalis Hortensii, exordiar.

LXVI. Is igitur mediocriter a doctrina instructus, angustius etiam a natura, labore et industria et quod adhibebat ad obtinendas causas curam etiam et gratiam, in principibus patronis aliquot annos fuit. In hujus oratione sermo Latinus erat, verba non abjecta, res compositae diligenter ; nullus flos tamen, neque lumen ullum : animi magna, vocis parva contentio, omnia fere ut similiter atque uno modo dicerentur. Nam hujus aequalis et inimicus C. Fimbria non ita diu jactare se potuit : qui omnia magna voce dicens, verborum sane bonorum cursu quodam incitato, ita furebat tamen, ut mirarere tam alias res agere populum, ut esset insano inter desertos locus. Cn. autem Lentulus multo majorem opinionem dicendi actione faciebat, quam quanta in eo facultas erat : qui cum esset nec peracutus, quamquam

et ex facie et ex vultu videbatur, nec abundans verbis, etsi fallebat in eo ipso : sic intervallis, exclamationibus, voce suavi et canora admirando irridebat, calebat in agendo, ut ea, quae deerant, non desiderarentur. Ita, tamquam Curio copia nonnulla verborum, nullo alio bono, tenuit oratorum locum : sic Cn. Lentulus ceterarum virtutum dicendi mediocritatem actione occultavit, in qua excellens fuit. Neque multo secus P. Lentulus, cujus et excogitandi et loquendi tarditatem tegebat formae dignitas, corporis motus plenus et artis et venustatis, vocis et suavitas et magnitudo : sic in hoc nihil praeter actionem fuit, cetera etiam minora, quam in superiore.

LXVII. M. Piso quidquid habuit, habuit ex disciplina maximeque ex omnibus, qui ante fuerunt, Graecis doctrinis eruditus fuit. Habuit a natura genus quoddam acuminis, quod etiam arte limaverat, quod erat in reprehendendis verbis versatum et sollers, sed saepe stomachosum, nonnumquam frigidum, interdum etiam facetum. Is laborem, quasi cursum, forensem diutius non tulit, quod et corpore erat infirmo et hominum ineptias ac stultitias, quae devorandae nobis sunt, non ferebat iracundiusque respuebat, sive morose, ut putabatur, sive ingenuo liberoque fastidio. Is cum satis floruisse adolescens, minor haberi est coeptus postea. Deinde ex virginum iudicio magnam laudem est adeptus, et ex eo tempore quasi revocatus in cursum tenuit locum tam diu, quam ferre potuit laborem : postea, quantum detraxit ex studio, tantum amisit ex gloria. P. Murena mediocri ingenio, sed magno studio rerum veterum, literarum et studiosus et non imperitus, multae industriae et magni laboris fuit. C. Censorinus Graecis literis satis doctus, quod proposuerat, explicans expedite, non invenustus actor, sed iners et inimicus fori. L. Turius parvo ingenio, sed multo labore, quoquo modo poterat, saepe dicebat : itaque ei paucae centuriae ad consulatum

defuerunt. C. Macer auctoritate semper eguit, sed fuit patronus propemodum diligentissimus. Hujus si vita, si mores, si vultus denique non omnem commendationem ingenii everteret, majus nomen in patronis fuisset. Non erat abundans, non inops tamen : non valde nitens, non plane horrida oratio : vox, gestus et omnis actio sine lepore : at in inveniendis componendisque rebus mira accuratio : ut non facile in ullo diligentiorum majoremque cognoverim, sed eam ut citius veteratorem, quam oratorem dicerem. Hic etsi etiam in publicis causis probabatur, tamen in privatis illustriorem obtinebat locum.

LXVIII. C. deinde Piso statarius et sermonis plenus orator, minime ille quidem tardus in excogitando, verumtamen vultu et simulatione multo etiam acutior, quam erat, videbatur. Nam ejus aequalem M'. Gla-
brionem bene institutum avi Scaevolae diligentia socors ipsius natura negligensque tardaverat. Etiam L. Ter-
quatus elegans in dicendo, in existimando admodum prudens, toto genere perurbanus. Meus autem aequalis Cn. Pompeius, vir ad omnia summa natus, majorem dicendi gloriam habuisset, nisi eum majoris gloriae cupi-
ditas ad bellicas laudes abstraxisset. Erat oratione satis amplus, rem prudenter videbat : actio vero ejus habebat et in voce magnum splendorem et in motu summam dignitatem. Noster item aequalis D. Silanus, vitricus tuus, studii ille quidem habuit non multum, sed ac-
uminis et orationis satis. Q. Pompeius A. F. qui Bithy-
nicus dictus est, biennio, quam nos, fortasse major, summo studio dicendi multaque doctrina, incredibili labore atque industria ; quod scire possum : fuit enim mecum et cum M. Pisone cum amicitia, tum studiis exercitationibusque conjunctus. Hujus actio non satis commendabat orationem : in hac enim satis erat copiae in illa autem leporis parum. Erat ejus aequalis P. Atr-
onius, voce peracuta atque magna, nec alia re ulla probabilis, et L. Octavius Restinus, qui cum multis

jam causas diceret, adolescens est mortuus. Is tamen ad dicendum veniebat magis audacter, quam parate. Et C. Stalennus, qui se ipse adoptaverat et de Staleno Aelium fecerat, fervido quodam et petulanti et furioso genere dicendi: quod quia multis gratum erat et probabatur, adscendisset ad honores, nisi in facinore manifeste deprehensus poenas legibus et iudicio dedisset.

LXIX. Eodem tempore C. et L. Caepasii fratres fuerunt, qui multa opera, ignoti homines et repentini, quaestores celeriter facti sunt oppidano quodam et incondito genere dicendi. Addamus huc etiam, ne quem vocalem praeteriisse videamur, C. Cosconium Calidianum, qui nullo acumine, eam tamen verborum copiam, si quam habebat, praebebat populo cum multa concursatione magnoque clamore. Quod idem faciebat Q. Arrius, qui fuit M. Crassi quasi secundarum. Is omnibus exemplo debet esse, quantum in hac urbe polleat multorum obedire tempori multorumque vel honori vel periculo servire. His enim rebus, infimo loco natus, et honores et pecuniam et gratiam consecutus, etiam in patronorum sine doctrina, sine ingenio, aliquem numerum pervererat. Sed ut pugiles inexercitati, etiamsi pugnos et plagas Olympiorum cupidi ferre possunt, solem tamen saepe ferre non possunt: sic ille, cum omni jam fortuna prospere functus, labores etiam magnos excepisset, illius judicialis anni severitatem quasi solem non tulit.

Tam Atticus, Tu quidem de faece, inquit, hauris idque jamadudum; sed tacebam: hoc vero non putabam, te usque ad Stalenos et Autronios esse venturum. Non puto, inquam, existimare te ambitione me labi, quippe de mortuis: sed ordinem sequens in memoriam notam et aequalem necessario incurro. Volo autem hoc perspicui, omnibus conquisitis, qui in multitudine dicere ausi sint, memoria quidem dignos perpaucos, verum, qui omnino nomen habuerint, non ita multos fuisse. Sed ad sermonem institutum revertamur.

LXX. T. Torquatus, T. F. et doctus vir ex Rhodia disciplina Molonis et a natura ad dicendam satis solutus atque expeditus: (cui si vita suppeditavisset, sublato ambitu, consul factus esset:) plus facultatis habuit ad dicendum quam voluntatis. Itaque studio huic non satisfacit: officio vero nec in suorum necessariorum causis nec in sententia senatoria defuit. Etiam M. Pontidius, municeps noster, multas privatas causas actitavit, celeriter sane verba volvens, nec hebes in causis, vel dicam, plus etiam quam non hebes, sed effervescens in dicendo stomacho saepe iracundiaque vehementius: ut non cum adversario solum, sed etiam (quod mirabile esset) cum iudice ipso, cujus delinitor esse debet orator, jurgio saepe contenderet. M. Messala minor natu quam nos, nullo modo inops, sed non nimis ornatus genere verborum: prudens, acutus, minime incautus patronus, in causis cognoscendis componendisque diligens, magni laboris, multae operae multarumque causarum. Duo etiam Metelli, Celer et Nepos, nihil in causis versati, nec sine ingenio nec indocti, hoc erant popolare dicendi genus assecuti. Cn. autem Lentulus Marcellinus nec umquam indisertus et in consolatū pereloquentis visus est, non tardus sententiis, non inops verbis, voce canora, facetus satis. C. Memmius, L. F. perfectus literis, sed Graecis; fastidiosus sane Latinarum: argutus orator verbisque dulcis, sed fugiens non modo dicendi, verum etiam cogitandi laborem, tantum sibi de facultate detraxit, quantum imminuit industriae.

LXXI. Hoc loco Brutus, Quam vellem, inquit, de his etiam oratoribus, qui hodie sunt, tibi dicere luberet! Et, si de aliis minus, de duobus tamen, quos a te scio laudari solere, Caesare et Marcello, audirem non minus lubenter, quam audiui de iis, qui fuerunt. Cur tandem? inquam; an exspectas, quid ego iudicem de istis, qui tibi sunt aequae noti ac mihi? Mihi mehercule, inquit, Marcellus satis est notus; Caesar autem parum.

ILLUM enim saepe audiui : hic, cum ego judicare jam aliquid possem, absit. Quid igitur de illo judicas, quem saepe audisti ? Quid censes, inquit, nisi id, quod habiturus es similem tui ? Nae ego, inquam, si ita est, velim tibi eum placere quam maxime. Atqui et ita est, inquit, et vehementer placet : nec vero sine causa. Nam et didicit, et, omissis ceteris studiis, unum id egit seseque quotidianis commentationibus acerrime exercuit. Itaque et lectis utitur verbis et frequentibus, et splendore vocis, et dignitate motus fit speciosum et illustre, quod dicitur ; omniaque sic suppetunt, ut ei nullam deesse virtutem oratoris putem ; maximeque laudandus est, qui hoc tempore ipso, cum liceat, in hoc communi nostro et quasi fatali malo consoletur se cum conscientia optimae mentis, tum etiam usurpatione et renovatione doctrinae. Vidi enim Mitylenis nuper virum atque, ut dixi, vidi plane virum. Itaque cum eum antea tui similem in dicendo viderim, tum vero nunc a doctissimo viro tibi, ut intellexi, amicissimo, Cratippo instructum omni copia multo videbam similiorem. Hic ego, Etsi, inquam, de optimi viri nobisque amicissimi laudibus lubenter audio, tamen incurro in memoriam communium miseriarum, quarum oblivionem quaerens hunc ipsum sermonem produxi longius. Sed de Caesare cupio audire, quid tandem Atticus judicet.

LXXII. Et ille, Praeclare, inquit, tibi constas, ut de iis, qui nunc sint, nihil velis ipse dicere : et hercule si sis aggres, ut de iis egisti, qui jam mortui sunt, neminem ut praetermitteres, nae tu in multos Autronios et Stalenos incurreres. Quare sive hanc turbam effugare voluisti sive veritus es, ne quis se aut praeteritum aut non satis laudatum queri posset : de Caesare tamen potuisti dicere, praesertim cum et tuum de illius ingenio notissimum iudicium esset nec illius de tuo obscurum. Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Caesare et ipse ita iudico, et de hoc hujus generis acerrimo existimat.

saepissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime. Nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebamus, sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis literis et iis quidem reconditis et exquisitis summoque studio et diligentia est consecutus : qui etiam in maximis occupationibus, cum ad te ipsum (inquit, in me intuens) de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiae ; tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem : nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus : *ac, si cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cujus te paene principem copiae atque inventorem bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus* : hunc facilem et quotidianum novisse sermonem, nunc pro relicto est habendum.

LXXIII. Tum Brutus, Amice, hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem atque inventorem copiae dixerit, quae erat magna laus, sed etiam bene meritum de populi Romani nomine et dignitate. Quo enim uno vincebamus a victa Graecia, id aut ereptum illis est, aut certe nobis cum illis communicatum. Hanc autem, inquit, gloriam testimoniumque Caesaris tuae quidem supplicationi non, sed triumphis multorum antepono. Et recte quidem, inquam, Brute : modo sit hoc Caesaris iudicii, non benevolentiae testimonium. Plus enim certe attulit huic populo dignitatis, quisquis est ille, si modo est aliquis, qui non illustravit modo, sed etiam genuit in hac urbe dicendi copiam, quam illi, qui Ligurum castella expugnaverunt : ex quibus multi sunt, ut scitis, triumphi. Verum quidem si audire volumus, omissis illis divinis consiliis, quibus saepe constituta est imperatorum sapientia salus

civitatis aut belli aut domi; multo magnus orator praestat minutis imperatoribus. At prodest plus imperator. Quis negat? sed tamen (non metuo ne mihi acclametis; est autem quod sentias, dicendi liber locus,) malim mihi L. Crassi unam pro M'. Curio dictionem, quam castellanos triumphos duos. At plus interfuit rei publicae castellum capi Ligurum, quam bene defendi causam M'. Curii. Credo. Sed Atheniensium quoque plus interfuit firma tecta in domiciliis habere, quam Minervae signum ex ebore pulcherrimum; tamen ego me Phidiam esse malletm quam vel optimum fabrum tignarium. Quare non, quantum quisque prosit, sed quanti quisque sit, ponderandum est: praesertim cum pauci pingere egregie possint, aut fingere, operarii autem aut baiuli deesse non possint. Sed perge, Pomponi, de Caesare, et redde quae restant.

LXXIV. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum oratoris vides, locutionem emendatam et Latine; cujus penes quos laus adhuc fuit, non fuit rationis aut scientiae, sed quasi bonae consuetudinis. Mitto C. Laelium, P. Scipionem: actatis illius ista fuit laus, tamquam innocentiae, sic Latine loquendi: nec omnium tamen. Nam illorum aequales Caecilius et Pacuvius male locutos videmus. Sed omnes tum fere, qui nec extra urbem hanc vixerant nec eos aliqua barbaries domestica infuscaverat, recte loquebantur. Sed hanc certe rem deteriore vetustas fecit et Romae et in Graecia. Confluxerunt enim et Athenas et in hanc urbem multi inquinati loquentes ex diversis locis. Quo magis expurgandus est sermo et adhibenda, tamquam obrussa, ratio, quae mutari non potest, nec utendum praviissima consuetudinis regula. T. Flaminium, qui cum Q. Metello consul fuit, pueri vidimus. Existimabatur bene Latine, sed literas nesciebat. Catulus erat ille quidem minime indoctus, ut a te paullo est ante dictum: sed tamen suavitas vocis et lenis appellatio

literarum bene loquendi famam confecerat. Cotta, quia se valde dilatandis literis a similitudine Graecae locutionis abstraxerat sonabatque contrarium Catulo, subagreste quiddam planeque subrusticum, alia quidem quasi inculta et silvestri via ad eandem laudem pervenerat. Sisenna autem quasi emendator sermonis usitati eum esse vellet, ne a C. Rusio quidem accusatore deterreri potuit, quo minus inusitatis verbis uteretur. Quidnam istuc est? inquit Brutus: aut quis est iste C. Rusius? Et ille, Fuit accusator, inquit, vetus, quo accusante C. Rutilium, Sisenna defendens, dixit quaedam ejus *sputatilica* esse crimina.

LXXV. Tum C. Rusius, *Circumvenior*, inquit, *judices, nisi subvenitis. Sisenna, quid dicas, nescio: metuo insidias. Sputatilica, quid est hoc? sputa quid sit scio, tilica nescio.* Maximi risus: sed ille tamen familiaris meus recte loqui putabat esse inusitate loqui. Caesar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque, cum ad hanc elegantiam verborum Latinorum (quae, etiamsi orator non sis, et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est) adjungit illa oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tamquam tabulas bene pietas collocare in bono lumine. Hanc cum habeat praecipuam laudem in communibus, non video cui debeat cedere. Splendidam quandam minimeque veteratorem rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodammodo. Tum Brutus: Orationes quidem ejus mihi vehementer probantur, complures autem legi: atque etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum. Valde quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tamquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam: ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines

a scribendo deterruit. Nihil est enim in historia pura et illustri brevitatem dulcius. Sed ad eos, si placet, qui vita excesserunt, revertamur.

LXXVI. C. Sicinius igitur, Q. Pompeii illius, qui censor fuit, ex filia nepos, quaestorius mortuus est, probabilis orator, jam vero etiam probatus: ex hac inopia ad ornandum, sed ad inveniendum expedita Hermagorae disciplina. Ea dat rationes certas et praecepta dicendi: quae si minorem habent apparatus (sunt enim exilia,) tamen habent ordinem et quasdam errare in dicendo non patientes vias. Has ille tenens, et paratus ad causas veniens, verborum non egeat, ipsa illa comparatione disciplinaque dicendi jam in patronorum numerum pervenerat. Erat etiam vir doctus in primis C. Visellius Varro, consobrinus meus, qui fuit cum Sicinio aetate conjunctus. Is cum post curulem aedilitatem iudex quaestionis esset, est mortuus: in quo fateor vulgi iudicium a iudicio meo dissensisse. Nam populo non erat satis vendibilis: praecipue quaedam et cum idcirco obscura, quia peracuta, tum rapida et celeritate caecata oratio: sed neque verbis aptiorem cito alium dixerim, neque sententiis crebriorem; praeterea perfectus in literis jurisque civilis jam a patre Aculeone traditam tenuit disciplinam. Reliqui sunt, qui mortui sunt, L. Torquatus, quem tu non tam cito rhetorem dixisses (etsi non deerat oratio,) quam, ut Graeci dicunt, *πελιτικόν*. Erant in eo plurimae literae neque eae vulgares, sed interiores quaedam et reconditae: divina memoria, summa verborum et gravitas et elegantia. Atque haec omnia vitae decorabat gravitas et integritas. Me quidem admodum delectabat etiam Triarii in illa aetate plena literatae senectutis oratio. Quanta severitas in vultu! quantum pondus in verbis! quam nihil non consideratum exhibat ex ore! Tum Brutus, Torquati et Triarii mentione commotus (utrumque enim eorum admodum dilexerat,) Nae ego, inquit (ut omit-

tam cetera, quae sunt innumerabilia,) de istis duobus cum cogito, doleo, nihil tuam perpetuam auctoritatem de pace valuisse! nam nec istos excellentes viros, nec multos alios praestantes cives res publica perdidisset. Sileamus, inquam, Brute, de istis, ne augeamus dolorem: nam et praeteritorum recordatio est acerba et acerbior exspectatio reliquorum. Itaque omittamus lugere et tantum, quid quisque dicendo potuerit (quoniam id quaerimus,) praedicemus.

LXXVII. Sunt etiam ex iis, qui eodem bello occiderunt, M. Bibulus, qui et scriptitavit accurate, cum praesertim non esset orator, et egit multa constanter: Appius Claudius, socer tuus, collega et familiaris meus; hic jam et satis studiosus et valde cum doctus, tum etiam exercitatus orator et cum auguralis, tum omnis publici juris antiquitatisque nostrae bene peritus fuit. L. Domitius nulla ille quidem arte, sed Latine tamen et multa cum libertate dicebat. Duo praeterea Lentuli consulares, quorum Publius, ille nostrarum injuriarum ultor, auctor salutis, quidquid habuit, quantumcumque fuit, illud totum habuit ex disciplina: instrumenta naturae deerant; sed tantus animi splendor, et tanta magnitudo, ut sibi omnia, quae clarorum virorum essent, non dubitaret adsciscere, eaque omni dignitate obtineret. L. autem Lentulus satis erat fortis orator, si modo orator; sed cogitandi non ferebat laborem: vox canora, verba non horrida sane, ut plena esset animi et terroris oratio; quaereres in judiciis fortasse melius: in re publica, quod erat, esse judicares satis. Ne T. quidem Postumius contemnendus in dicendo: de re publica vero non minus vehemens orator, quam bellator fuit: effrenatus et acer nimis, sed bene juris publici leges atque instituta cognoverat.

Hoc loco Atticus, Putarem te, inquit, ambitiosum esse, si (ut dixisti) ii, quos jamdiu colligis, viverent. Omnes enim commemoras, qui ausi aliquando sunt

stantes loqui, ut mihi imprudens M. Servilium praeteriisse videre.

LXXVIII. Non, inquam, ego istuc ignoro, Pomponi, multos fuisse, qui verbum numquam in publico fecissent, cum melius aliquanto possent quam isti oratores, quos colligo, dicere : sed his commemorandis etiam illud assequor, ut intelligatis primum, ex omni numero quam non multi ausi sint dicere, deinde ex iis ipsis quam pauci fuerint laude digni. Itaque ne hos quidem equites Romanos, amicos nostros, qui nuper mortui sunt, P. Cominium Spoletinum, quo accusante defendi C. Cornelium ; in quo et compositum dicendi genus et acre et expeditum fuit : T. Accium Pisarensem, cujus accusationi respondi pro A. Cluentio ; qui et accurate dicebat et satis copiose eratque praeterea doctus Hermagorae praeceptis ; quibus etsi ornamenta non satis opima dicendi, tamen, ut hastae velutibus amentatae, sic apta quaedam et parata singulis causarum generibus argumenta traduntur. Studio autem neminem nec industria majore cognovi, quamquam ne ingenio quidem qui praestiterit facile dixerim, C. Pisoni, genero meo. Nul- lum tempus illi umquam vacabat aut a forensi dictione, aut a commentatione domestica, aut a scribendo, aut a cogitando. Itaque tantos processus efficiebat, ut evolare, non excurrere videretur : eratque verborum et delectus elegans, et apta et quasi rotunda constructio : cumque argumenta excogitabantur ab eo multa et firma ad probandum, tum concinnae acutaeque sententiae : gestusque natura ita venustus, ut ars etiam, quae non erat, et e disciplina motus quidam videretur accedere. Vereor, ne amore videar plura, quam fuerint in illo, dicere : quod non ita est ; alia enim de illo majora dici possunt. Nam nec continentia nec pietate nec ullo genere virtutis quemquam ejusdem aetatis cum illo conferendum puto.

LXXIX. Nec vero M. Caelium praetereundum

bitror, quaecumque ejus in exitu vel fortuna vel mens fuit : qui quamdiu auctoritati meae paruit, talis tribunus plebis fuit, ut nemo contra civium perditorum popularem turbulentamque dementiam a senatu et a bonorum causa steterit constantius : quam ejus actionem multum tamen et splendida et grandis et eadem in primis faceta et perurbana commendabat oratio. Graves ejus conciones aliquot fuerunt, acres accusationes tres, caeque omnes ex rei publicae contentione susceptae : defensiones, etsi illa erant in eo meliora, quae dixi, non contemnendae tamen saneque tolerabiles. Hic, cum summa voluntate bonorum aedilis curulis factus esset, nescio quomodo discessu meo discessit a sese, ceciditque, posteaquam eos imitari coepit, quos ipse perverterat. Sed de M. Calidio dicamus aliquid, qui non fuit orator unus e multis : potius inter multos prope singularis fuit : ita reconditas exquisitasque sententias mollis et pellucens vestiebat oratio. Nihil tam tenerum, quam illius comprehensio verborum : nihil tam flexibile, nihil, quod magis ipsius arbitrio fingeretur, ut nullius oratoris aequè in potestate fuerit : quae primum ita pura erat, ut nihil liquidius ; ita libere fluebat, ut nusquam adhaeresceret ; nullum, nisi loco positum et tamquam in *vermiculato emblemate*, ut ait Lucilius, structum verbum videres : nec vero ullum aut durum aut insolens aut humile aut longius ductum : ac non propria verba rerum, sed pleraque tralata : sic tamen, ut ea non irruisse in alienum locum, sed immigrasse in suum diceres. Nec vero haec soluta nec diffuentia, sed adstricta numeris, non aperte nec eodem modo semper, sed varie dissimulanterque conclusis. Erant autem et verborum et sententiarum illa lumina, quae vocant Graeci *σχήματα*, quibus tamquam insignibus in ornatu distinguebatur omnis oratio. QUA DE RE AGITUR autem illud, quod multis locis in jurisconsultorum includitur formulis, id ubi esset, videbat.

LXXX. Accedebat ordo rerum plenus artis, actio liberalis totumque dicendi placidum et sanum genus. Quodsi est optimum suaviter dicere, nihil est, quod melius hoc quaerendum putes. Sed cum a nobis paullo ante dictum sit tria videri esse, quae orator efficere deberet, ut doceret, ut delectaret, ut moveret : duo summe tenuit, ut et rem illustraret disserendo et animos eorum, qui audirent, devinciret voluptate : aberat tertia illa laus, qua permoveret atque incitaret animos, quam plurimum pollere diximus ; nec erat ulla vis atque contentio : sive consilio, quod eos, quorum altior oratio actioque esset ardentior, furere et bacchari arbitraretur, sive quod natura non esset ita factus, sive quod non consuesset, sive quod non posset. Hoc unum illi, si nihil utilitatis habebat, abfuit : si opus erat, defuit. Quin etiam memini, cum in accusatione sua Q. Gallio crimini dedisset sibi eum venenum paravisse idque a se esse deprehensum seseque chirographa, testificationes, indicia, quaestiones, manifestam rem deferre diceret deque eo crimine accurate et exquisitè disputavisset, me in respondendo, cum essem argumentatus, quantum res ferebat, hoc ipsum etiam posuisse pro argumento, quod ille, cum pestem capitis sui, cum indicia mortis se comperisset manifesto et manu tenere diceret, tam solute egisset, tam leniter, tam oscitanter. *Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres ? praesertim cum ista eloquentia aliorum hominum pericula defendere acerrime soleas, tuum negligeres ? ubi dolor ? ubi ardor animi, qui etiam ea infantium ingeniis elicere voces et querelas solet ? nulla perturbatio animi, nulla corporis, frons non percussa, non femur : pedis (quod minimum est) nulla suppositio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos ; semnum isto loco via tenebamus. Sic nos summi oratoris vel sanitate vel vitio pro argumento ad diluendum crimen usi sumus. Tum Brutus, Atque dubitamus, inquit, utrum ista sanitas fuerit, an vitium ! Quis enir*

non fateatur, cum ex omnibus oratoris laudibus longe ista sit maxima, inflammare animos audientium et, quocumque res postulet modo, flectere, qui hac virtute caruerit, id ei, quod maximum fuerit, defuisse ?

LXXXI. Sit sane ita, inquam : sed redeamus ad eum, qui jam unus restat, Hortensium, tum de nobismet ipsis, quoniam id etiam, Brute, postulas, pauca dicemus ; quamquam facienda mentio est, ut quidem mihi videtur, duorum adolescentium, qui si diutius vixissent, magnam essent eloquentiae laudem consecuti.

C. Curionem te, inquit Brutus, et C. Licinium Calvum arbitror dicere. Recte, inquam, arbitraris : quorum quidem alter ita facile soluteque verbisolvebat satis interdum acutas, crebras quidem certe sententias, ut nihil posset ornatius esse, nihil expeditius. Atque hic a magistris parum institutus, naturam habuit admirabilem ad dicendum. Industriam non sum expertus : studium certe fuit. Qui si me audire voluisset, ut coeperat, honores, quam opes, consequi maluisset. Quidnam est, inquit, istuc ? et quemadmodum distinguis ? Hoc modo, inquam. Cum honos sit praemium virtutis, iudicio studioque civium delatum ad aliquem, qui eum sententiis, qui suffragiis adeptus est, is mihi et honestus et honoratus videtur. Qui autem occasione aliqua, etiam invitis suis civibus, nactus est imperium, ut ille cupiebat, hunc nomen honoris adeptum, non honorem puto. Quae si ille audire voluisset, maxima cum gratia et gloria ad summam amplitudinem pervenisset, ascendens gradibus magistratuum, ut pater ejus fecerat, ut reliqui clariores viri. Quae quidem etiam cum P. Crasso, M. F. cum initio aetatis ad amicitiam se meam contulisset, saepe egisse me arbitror, cum eum vehementer hortarer, ut eam laudis viam rectissimam esse duceret, quam majores ejus ei tritam reliquissent. Erat enim cum institutus optime, tum etiam perfecte planeque eruditus : ineratque et ingenium satis acre et

orationis non inelegans copia : praetereaque sine arrogantia gravis esse videbatur et sine segnitia verecundus. Sed hunc quoque absorbit aestus quidam non insolitae adolescentibus gloriae : qui, quia navarat miles operam imperatori, imperatorem se statim esse cupiebat : cui muneri mos majorum aetatem certam, sortem incertam reliquit. Ita gravissimo suo casu, dum Cyri et Alexandri similis esse voluit, qui suum cursum transcurrerant, et L. Crassi et multorum Crassorum inventus est dissimillimus.

LXXXII. Sed ad Calvum (is enim nobis erat propositus) revertamur : qui orator fuisset cum literis eruditior quam Curio, tum etiam accuratius quoddam dicendi et exquisitius afferebat genus : quod quamquam scienter eleganterque tractabat, nimium tamen inquirens in se atque ipse sese observans metuensque ne vitiosum colligeret, etiam verum sanguinem deperdebat. Itaque ejus oratio nimia religione attenuata doctis et attente audientibus erat illustris : a multitudine autem et a foro, cui nata eloquentia est, devorabatur.

Tum Brutus, Atticum se, inquit, Calvus noster dici oratorem volebat : inde erat ista exilitas, quam ille de industria consequebatur. Dicebat, inquam, ita : sed et ipse errabat et alios etiam errare cogebat. Nam si quis eos, qui nec inepte dicunt nec odiose nec putide, Attice putat dicere, is recte nisi Atticum probat neminem. Insulsiatatem enim et insolentiam tamquam insaniam quandam orationis odit ; sanitatem autem et integritatem quasi religionem et verecundiam oratoris probat. Haec omnium debet oratorum eadem esse sententia. Sin autem jejunitatem et siccitatem et inopiam, dummodo sit polita, dum urbana, dum elegans, in Attico genere ponit, hoc recte dumtaxat : sed quia sunt in Atticis alia meliora, videat, ne ignoret et gradus et dissimilitudines et vim et varietatem Atticorum. Atticos, inquit, volo imitari. Quos ? nec enim est unum genus. Nam quid est tam

dissimile, quam Demosthenes et Lysias ! quam iidem et Hyperides ! quam omnium horum Aeschines ! Quem igitur imitaris ! Si aliquem, ceteri ergo Attice non dicebant : si omnes, qui potes, cum sint ipsi dissimillimi inter se ! In quo illud etiam quaero, Phalereus ille Demetrius Atticene dixerit. Mihi quidem ex illius orationibus redolere ipsae Athenae videntur. At est floridior, ut ita dicam, quam Hyperides, quam Lysias. Natura quaedam, aut voluntas ita dicendi fuit.

LXXXIII. Et quidem duo fuerunt per idem tempus dissimiles inter se, sed Attici tamen : quorum Charisius multarum orationum, quas scribebat aliis, cum cupere videretur imitari Lysiam : Demochares autem, qui fuit Demostheni sororis filius, et orationes scripsit aliquot, et earum rerum historiam, quae erant Athenis ipsius aetate gestae, non tam historico, quam oratorio genere perscripsit. At Charisii vult Hegesias esse similis, isque se ita putat Atticum, ut veros illos prae se paene agrestes putet. At quid est tam fractum, tam minutum, tam in ipsa (quam tamen consequitur) concinnitate puerile ! Atticorum similes esse volumus. Optime. Suntne igitur ii Attici oratores ! Quis negare potest ! Hos imitamur. Quo modo, qui sunt et inter se dissimiles, et aliorum ! Thucydidem, inquit, imitamur. Optime, si historiam scribere, non si causas dicere cogitatis. Thucydides enim rerum gestarum pronuntiator sincerus et grandis etiam fuit : hoc forense, concertatorium, judiciale non tractavit genus. Orationes autem, quas interposuit (multae enim sunt) eas ego laudare soleo ; imitari neque possim, si velim, nec velim fortasse, si possim. Ut, si quis Falerno vino delectetur, sed eo nec ita novo, ut proximis consulibus natum velit, nec rursus ita vetere, ut Opimium aut Anicium consulem quaerat : (atqui eae notae sunt optimae ; credo : sed nimia vetustas nec habet eam, quam quaerimus, suavitatem nec est jam sane tolerabilis : num igitur,

qui hoc sentiat, si is potare velit, de dolio sibi hauriendum putet ! minime, sed quandam sequatur aetatem :) sic ego istis censuerim et novam istam quasi de musto ac lacu fervidam orationem fugiendam nec illam praeclaram Thucydidi nimis veterem tamquam Anicianam notam persequendam. Ipse enim Thucydides si posterius fuisset, multo maturior fuisset et mitior. Demosthenem igitur imitemur.

LXXXIV. O di boni ! quid, quaeso, nos aliud agimus, aut quid aliud optamus ! At non assequimur. Isti enim videlicet Attici nostri, quod volunt, assequuntur. Ne illud quidem intelligunt, non modo ita memoriae proditum esse, sed ita necesse fuisse, cum Demosthenes dicturus esset, ut concursus audiendi causa ex tota Graecia fierent. At cum isti Attici dicunt, non modo a corona, quod est ipsum miserabile ; sed etiam ab advocatis reliquuntur. Quare si anguste et exiliter dicere est Atticorum, sint sane Attici ; sed in comitium veniant, ad stantem judicem dicant : subsellia grandiore et plenior vocem desiderant. Volo hoc oratori contingat, ut, cum auditum sit eum esse dicturum, locus in subselliis occupetur, compleatur tribunal, gratiosi scribe sint in dando et cedendo loco, corona multiplex, iudex erectus ; cum surgit is, qui dicturus sit, significetur a corona silentium, deinde crebrae assensiones, multae admirationes : risus, cum velit ; cum velit, fletus : ut, qui haec procul videat, etiamsi, quid agatur, nesciat, at placere tamen, et in scena esse Roscium intelligat. Haec cui contingant, eum scito Attice dicere, ut de Pericle audivimus, ut de Hyperide, ut de Aeschine, de ipso quidem Demosthene maxime. Sin autem acutum, prudens et idem sincerum et solidum et exsiccatum genus orationis probant nec illo graviore ornatu oratorio utuntur et hoc proprium esse Atticorum volunt, recte laudant. Est enim in arte tanta tamque varia etiam huic minutae subtilitati locus. Ita fiet, ut non omnes,

qui Attice, iidem bene ; sed, ut omnes, qui bene, iidem etiam Attice dicant. Sed redeamus rursus ad Hortensium.

LXXXV. Sane quidem, inquit Brutus : quamquam ista mihi tua fuit perjucunda a proposita oratione degressio. Tum Atticus, Aliquoties sum, inquit, conatus ; sed interpellare nolui. Nunc, quoniam ad perorandum spectare videtur sermo tuus, dicam, opinor, quod sentio. Tu vero, inquam, Tite. Tum ille, Ego, inquit, ironiam illam, quam in Socrate dicunt fuisse, qua ille in Platonis et Xenophontis et Aeschini libris utitur, facetam et elegantem puto. Est enim et minime inepti hominis et ejusdem etiam faceti, cum de sapientia disceptatur, hanc sibi ipsum detrahare, eis tribuere illudentem, qui eam sibi arrogant : ut apud Platonem Socrates in caelum effert laudibus Protagoram, Hippiam, Prodicum, Gorgiam, ceteros ; se autem omnium rerum inscium fingit et rudem. Decet hoc nescio quomodo illum : nec Epicuro, qui id reprehendit, assentior. Sed in historia, qua tu es usus in omni sermone, cum, qualis quisque orator fuisset, exponeres, vide, quaeso, inquit, ne tam reprehendenda sit ironia quam in testimonio. Quorsum, inquam, istuc ! non enim intelligo. Quia primum, inquit, ita laudavisti quosdam oratores, ut imperitos posses in errorem inducere. Equidem in quibusdam risum vix tenebam, cum Attico Lysiae Catonem nostrum comparabas, magnum mehercule hominem, vel potius summum et singularem virum ; nemo dicet secus : sed oratorem ! sed etiam Lysiae similem ! quo nihil potest esse pictius. Bella ironia, si jocaremur : sin asseveramus, vide, ne religio nobis tam adhibenda sit, quam si testimonium diceremus. Ego enim Catonem tuum ut civem, ut senatorem, ut imperatorem, ut virum denique, cum prudentia et diligentia, tum omni virtute excellentem probo : orationes autem ejus, ut illis temporibus, valde laude : significant enim quandam formam ingenii, sed admodum impolitam et plane rudem. Origines

vero cum omnibus oratoriis laudibus refertas dices et Catonem cum Philisto et Thucydide comparares, Brutone te id censebas, an mihi probaturum? Quos enim ne e Graecis quidem quisquam imitari potest, iis tu comparas hominem Tusculanum, nondum suspicantem, quale esset copiose et ornate dicere.

LXXXVI. Galbam laudas: si ut illius aetatis principem, assentior: sic enim accepimus: sin ut oratorem, cedo, quaeso, orationes (sunt enim) et dic, hunc, quem tu plus quam te amas, Brutum velle te illo modo dicere. Probas Lepidi orationes. Paullum hic tibi assentior, modo ita laudes, ut antiquas: quod item de Africano, de Laelio, cujus tu oratione negas fieri quidquam posse dulcius, addis etiam, nescio quid augustius: nomine nos capis summi viri vitaeque elegantissimae verissimis laudibus. Remove haec: nae ista dulcis oratio ita sit abjecta, ut eam adspicere nemo velit. Carbonem in summis oratoribus habitum scio: sed cum in ceteris rebus, tum in dicendo, semper, quo nihil est melius, id laudari, qualecumque est, solet. Dico idem de Gracchis: etsi de iis ea sunt a te dicta, quibus ego assentior. Omitto ceteros: venio ad eos, in quibus jam perfectam putas esse eloquentiam, quos ego audiui, sine controversia magnos oratores, Crassum et Antonium. De horum laudibus tibi prorsus assentior: sed tamen non isto modo, ut Polycleti Doryphorum sibi Lysippus aiebat, sic tu suasionem legis Serviliae tibi magistram fuisse. Haec germana ironia est. Cur ita sentiam, non dicam, ne me tibi assentari putes. Omitto igitur, quae de his ipsis, quae de Cotta, quae de Sulpicio, quae modo de Caelio dixeris. Hi enim fuerunt certe oratores; quanti autem et quales, tu videris. Nam illud minus curo, quod conguessisti operarios omnes: ut mihi videantur mori voluisse nonnulli, ut a te in oratorum numerum referentur.

LXXXVII. Haec cum ille dixisset, Longi sermonis

initium pepulisti, inquam, Attice, remque commovisti nova disputatione dignam, quam in aliud tempus differamus. Volvendi enim sunt libri cum aliorum tum imprimis Catonis. Intelliges nihil illius lineamentis nisi eorum pigmentorum, quae inventa nondum erant, florem et colorem defuisse. Nam de Crassi oratione sic existimo, ipsum fortasse melius potuisse scribere : alium, ut arbitror, neminem. Nec in hoc ironiam dixeris esse, quod eam orationem mihi magistram fuisse dixerim. Nam esti tu melius existimare videris de ea, si quam nunc habemus, facultate ; tamen, adolescentes quid in Latinis potius imitemur, non habebamus. Quod autem plures a nobis nominati sunt, eo pertinuit (ut paullo ante dixi) quod intelligi volui, in eo, cujus omnes cupidissimi essent, quam pauci digni nomine evaderent. Quare εἰργνα me, ne si Africanus quidem fuit (ut ait in historia sua C. Fannius,) existimari velim. Ut voles, inquit Atticus. Ego enim non alienum a te putabam, quod et in Africano fuisset, et in Socrate. Tum Brutus, De isto postea : sed tu (inquit, me intuens) orationes nobis veteres explicabis ! Vero, inquam, Brute : sed in Cumano aut in Tusculano aliquando, si modo licebit : quoniam utroque in loco vicini sumus. Sed jam ad id, unde degressi sumus, revertamur.

LXXXVIII. Hortensius igitur, cum admodum adolescens orsus esset in foro dicere, celeriter ad majores causas adhiberi coeptus est. Quamquam inciderat in Cottae et Sulpicii aetatem, qui annis decem majores eccellente tum Crasso et Antonio, deinde Philippo, post Julio, cum his ipsis dicendi gloria comparabantur. Primum memoria tanta, quantam in nullo cognovisse me arbitror, ut, quae secum commentatus esset, ea sine scripto verbis eisdem redderet, quibus cogitavisset. Hoc adjumento ille tanto sic utebatur, ut sua et commentata et scripta et, nullo referente, omnia adversariorum dicta

meminisset. Ardebat autem cupiditate sic, ut in nullo umquam flagrantius studium viderim. Nullum enim patiebatur esse diem, quin aut in foro diceret aut meditaretur extra forum: saepissime autem eodem die utrumque faciebat. Attuleratque minime vulgare genus dicendi: duas quidem res, quas nemo alius: partitiones, quibus de rebus dicturus esset, et collectiones, memor et quae essent dicta contra quaeque ipse dixisset. Erat in verborum splendore elegans, compositione aptus, facultate copiosus: eaque erat cum summo ingenio, tum exercitationibus maximis consecutus. Rem complectebatur memoriter, dividebat acute, nec praetermittebat fere quidquam, quod esset in causa aut ad confirmandum aut ad refellendum. Vox canora et suavis: motus et gestus etiam plus artis habebat, quam erat oratori satis. Hoc igitur florescente Crassus est mortuus, Cotta pulsus, judicia intermissa bello, nos in forum venimus.

LXXXIX. Erat Hortensius in bello, primo anno miles, altero tribunus militum: Sulpicius legatus ab-erat, etiam M. Antonius: exercebatur una lege iudicium Varia, ceteris propter bellum intermissis: cui frequens aderam quamquam pro se ipsi dicebant oratores non illi quidem principes, L. Memmius et Q. Pompeius, sed oratores tamen, teste diserto uterque Philippo, cujus in testimonio contentio et vim accusatoris habebat et copiam.

Reliqui, qui tum principes numerabantur, in magistratibus erant quotidieque fere a nobis in concionibus audiebantur. Erat enim tribunus plebis tum C. Curio, quamquam is quidem silebat, ut erat semel a concione universa relictus: Q. Metellus Celer, non ille quidem orator, sed tamen non infans: disertum autem Q. Varius, C. Carbo, Cn. Pomponius: et hi quidem habitabant in rostris. C. etiam Julius, aedilis curulis, quotidie fere accuratas conciones habebat. Sed me cupidissimum audiendi primus dolor percussit, Cotta cum est expulsus.

Reliquos frequenter audiens acerrimo studio tenebar quotidieque et scribens et legens et commentans oratoris tantum exercitationibus contentus non eram. Jam consequente anno Q. Varius sua lege damnatus excesserat. Ego autem juris civilis studio multum operae dabam Q. Scaevolae, P. F., qui, quamquam nemini se ad docendum dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat. Atque huic anno proximus Sulla consule et Pompeio fuit. Tum P. Sulpicii in tribunatu quotidie concionantis totum genus dicendi penitus cognovimus. Eodemque tempore, cum princeps Academiae Philo cum Atheniensium optimatibus Mithridatico bello domo profugisset Romamque venisset, totum ei me tradidi, admirabili quodam ad philosophiam studio concitatus, in quo hoc etiam commorabar attentius, quod, etsi rerum ipsarum varietas et magnitudo summa me delectatione retinebat, tamen sublata jam esse in perpetuum ratio judiciorum videbatur. Occiderat Sulpicius illo anno tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus, M. Antonius, C. Julius. Eodem anno etiam Moloni Rhodio Romae dedimus operam et actori summo causarum et magistro.

XC. Haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa, tamen idcirco a me proferuntur, ut nostrum cursum perspicere, quoniam voluisti, Brute, possis (nam Attico haec nota sunt) et videre, quemadmodum simus in spatio Q. Hortensium ipsius vestigiis persecuti. Triennium fere fuit urbs sine armia, sed oratorum aut interitu aut discessu aut fuga (nam aberant etiam adolescentes M. Crassus et Lentuli duo) primas in causis agebat Hortensius: magis magisque quotidie probabatur Antistius; Piso saepe dicebat; minus saepe Pomponius, raro Carbo, semel aut iterum Philippus. At vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar. Eram cum Stoico Diodoto: qui cum habitavisset apud me mecumque

vixisset, nuper est domi meae mortuus. A quo cum in aliis rebus, tum studiosissime in dialectica exercebar; quae quasi contracta et adstricta eloquentia putanda est: sine qua etiam tu, Brute, judicavisti te illam justam eloquentiam, quam dialecticam esse dilatatam putant, consequi non posse. Huic ego doctori et ejus artibus variis atque multis ita eram tamen deditus, ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset. Commentabar declamitans (sic enim nunc loquuntur) saepe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio aut cum aliquo quotidie; idque faciebam multum etiam Latine, sed Graece saepius: vel quod Graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter Latine dicendi afferebat: vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri. Tumultus interim pro recuperanda re publica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae, Carbonis, Antistii: reditus Cottae, Curionis, Crassi, Lentulorum, Pompeii: leges et judicia constituta: recuperata res publica: ex numero autem oratorum Pomponius, Censorinus, Murena sublatis. Tum primum nos ad causas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus. Eodem tempore Moloni dedimus operam: dictatore enim Sulla, legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat. Itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset, quae non digna nostro patrocinio videretur. Deinceps inde multae, quas non minus diligenter elaboratas et tamquam elucubratas afferebamus.

XCI. Nunc, quoniam totum me non naevo aliquo aut crepundiis, sed corpore omni videris velle cognoscere, complectar nonnulla etiam, quae fortasse videantur minus necessaria. Erat eo tempore in nobis summa fragilitas et infirmitas corporis: procerum et tenue col-

lum : qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. Eoque magis hoc eos, quibus eram carus, commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam. Itaque cum me et amici et medici hortarentur, ut causas agere desisterem : quodvis potius periculum mihi ad-eundum, quam a sperata dicendi gloria discedendum putavi. Sed cum censerem remissione et moderatione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse, et temperatius dicere : ut consuetudinem dicendi mutarem, ea causa mihi in Asiam proficiscendi fuit. Itaque cum essem biennium versatus in causis et jam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus. Cum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho, fui studiumque philosophiae nunquam intermissum a primaque adolescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. Eodem tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum, veterem et non ignobilem dicendi magistrum, studiose exerceri solebam. Post a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibus-cum excercebar ipsis lubentibus ; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus : et si nihil habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest. Assiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes : erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramyttenus Xenocles. Hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. Quibus non contentus Rhodum veni meque ad eundem, quem Romae audiveram, Molonem applicavi cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem, tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. Is dedit operam (si modo id consequi potuit) ut nimis redundantes

nos et superfluentes juvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffuentes coaceret. Ita recepi me biennio post non modo exercitior, sed prope mutatus. Nam et contentio nimia vocis reciderat, et quasi deferverat oratio lateribusque vires et corpori medioeris habitus accesserat.

XCII. Duo tum excellabant oratores, qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius : quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam, alter ornatus, acer, et non talis, qualem tu eum, Brute, jam deflorescentem cognovisti, sed verborum et actionis genere commotior. Itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate conjunctior. Etenim videram in iisdem causis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, cum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partes Hortensium. Acrem enim oratorem, incensum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat. Unum igitur annum, cum redissemus ex Asia, causas nobiles egimus, cum quaesturam nos, consulatum Cotta, aedilitatem peteret Hortensius. Interim me quaestorem Siciliensis excepit annus : Cotta ex consulatu est profectus in Galliam : princeps et erat et habebatur Hortensius. Cum autem anno post e Sicilia me recepissem, jam videbatur illud in me, quidquid esset, esse perfectum et habere maturitatem quandam suam. Nimis multa videor de me, ipse praesertim : sed omni huic sermoni propositum est, non ut ingenium et eloquentiam meam perspicias, unde longe absum, sed ut laborem et industriam. Cum igitur essem in plurimis causis et in principibus patronis quinquennium fere versatus, tum in patrocinio Siciliensi maxime in certamen veni designatus aedilis cum designato consule Hortensio.

XCIII. Sed, quoniam omnis hic sermo noster non solum enumerationem oratoriam, verum etiam praecepta

quaedam desiderat: quid tamquam notandum et animadvertendum sit in Hortensio, breviter licet dicere. Nam is post consulatum (credo quod videret ex consularibus neminem esse secum comparandum, negligeret autem eos, qui consules non fuissent,) summum illud suum studium remisit, quo a puero fuerat incensus, atque in omnium rerum abundantia voluit beatius, ut ipse putabat, remissius certe vivere. Primus et secundus annus et tertius tantum quasi de picturae veteris colore detraxerat, quantum non quivis unus ex populo, sed existimator doctus et intelligens posset cognoscere. Longius autem procedens et in ceteris eloquentiae partibus, tum maxime in celeritate et continuatione verborum adhaerescens, sui dissimilior videbatur fieri quotidie. Nos autem non desistebamus cum omni genere exercitationis, tum maxime stilo nostrum illud, quod erat, augere, quantumcumque erat. Atque ut multa omittam in hoc spatio et in his post aedilitatem annis, et praetor primus et incredibili populari voluntate sum factus. Nam cum propter assiduitatem in causis et industriam, tum propter exquisitius et minime vulgare orationis genus animos hominum ad me dicendi novitate converteream. Nihil de me dicam: dicam de ceteris, quorum nemo erat, qui videretur exquisitius quam vulgus hominum studuisse literis, quibus fons perfectae eloquentiae continetur: nemo, qui philosophiam complexus esset, matrem omnium bene factorum beneque dictorum: nemo, qui jus civile didicisset, rem ad privatas causas et ad oratoris prudentiam maxime necessariam: nemo, qui memoriam rerum Romanarum teneret, ex qua, si quando opus esset, ab inferis locupletissimos testes excitaret: nemo, qui breviter arguteque incluso adversario laxaret iudicum animos atque a severitate paullisper ad hilaritatem risumque traduceret: nemo, qui dilatare posset atque a propria ac definita disputatione hominis ac temporis ad communem quaestionem universi generis ora-

tionem traduceret : nemo, qui delectandi gratia degredi parumper a causa, nemo, qui ad iracundiam magnopere judicem, nemo, qui ad fletum posset adducere : nemo, qui animum ejus (quod unum est oratoris maxime proprium) quocumque res postularet, impelleret.

XCIV. Itaque, cum jam paene evanuisset Hortensius et ego anno meo, sexto autem post illum consulem, consul factus essem, revocare se ad industriam coepit, ne, cum pares honore essemus, aliqua re superiores videremur. Sic duodecim post meum consulatum annos in maximis causis, cum ego mihi illum, sibi me ille anteferet conjunctissime versati sumus : consulatusque meus, qui illum primo leviter perstrinxerat, idem nos rerum mearum gestarum, quas ille admirabatur, laude conjunxerat. Maxime vero perspecta est utriusque nostrum exercitatio paullo ante, quam perterritum armis hoc studium, Brute, nostrum conticuit subito et obmutuit : cum lege Pompeia ternis horis ad dicendum datis, ad causas simillimas inter se vel potius easdem novi veniebamur quotidie. Quibus quidem causis tu etiam, Brute, praesto fuisti compluresque et nobiscum et solus egisti : ut, qui non satis diu vixerit Hortensius, tamen hunc cursum confecerit. Annis ante decem causas agere coepit, quam tu es natus : idem quarto et sexagesimo anno, perpaucis ante mortem diebus, una tecum socerum tuum defendit Appium. Dicendi autem genus quod fuerit in utroque, orationes utriusque etiam posteris nostris indicabunt.

XCV. Sed, si quaerimus, cur adolescens magis flourerit dicendo quam senior Hortensius, causas repariemus verissimas duas. Primum, quod genus erat orationis Asiaticum, adolescentiae magis concessum quam senectuti. Genera autem Asiaticae dictionis duo sunt : unum sententiosum et argutum, sententiis non tam gravibus et severis, quam concinnis et venustis ; qualis in historia Timaeus, in dicendo autem, pueris nobis, Hie-

rocles Alabandeus, magis etiam Meneclēs, frater ejus, fuit: quorum utriusque orationes sunt in primis, ut Asiatico in genere, laudabiles. Aliud autem genus est non tam sententiis frequentatum, quam verbis volucre atque incitatum; quali est nunc Asia tota, nec flumine solum orationis, sed etiam exornato et faceto genere verborum: in quo fuit Aeschylus Cnidius et meus aequalis Milesius Aeschines. In his erat admirabilis orationis cursus, ornata sententiarum concinnitas non erat. Haec autem (ut dixi) genera dicendi aptiora sunt adolescentibus: in senibus gravitatem non habent. Itaque Hortensius utroque genere florens clamores faciebat adolescens. Habebat enim et Meneclium illud studium crebrarum venustarumque sententiarum: in quibus, ut in illo Graeco, sic in hoc, erant quaedam magis venustae dulcesque sententiae, quam aut necessariae aut interdum utiles: et erat oratio cum incitata et vibrans, tum etiam accurata et polita. Non probabantur haec senibus: saepe videbam cum iridentem, tum etiam irascentem et stomachantem Philippum: sed mirabantur adolescentes, multitudo movebatur: erat excellens judicio vulgi et facile primas tenebat adolescens. Etsi enim genus illud dicendi auctoritatis habebat parum, tamen aptum esse aetati videbatur: et certe, quod et ingenii quaedam forma lucebat et exercitatione perfecta erat verborumque adstrieta comprehensio, summam hominum admirationem excitabat. Sed, cum jam honores et illa senior auctoritas gravius quiddam requireret, remanebat idem nec decebat idem: quodque exercitationem studiumque dimiserat, quod in eo fuerat acerrimum, concinnitas illa crebritasque sententiarum pristina manebat, sed ea vestitu illo orationis, quo consueverat, ornata non erat. Hoc tibi ille, Brute, minus fortasse placuit, quam placuisset, si illum flagrantem studio et florentem facultate audire potuisses.

XCVI. Tum Brutus, Ego vero, inquit, et ista, quae

dicis, video, qualia sint, et Hortensium magnum oratorem semper putavi maximeque probavi pro Messala dicentem, cum tu abfuisti. Sic ferunt, inquam, idque declarat totidem, quot dixit, ut aiunt, scripta verbis oratio. Ergo ille a Crasso consule et Scaevola usque ad Paullum et Marcellum consules floruit; nos in eodem cursu fuimus a Sulla dictatore ad eosdem fere consules. Sic Q. Hortensii vox exstincta fato suo est, nostra publico. Melius, quaeso, ominare, inquit Brutus. Sit sane ut vis, inquam et id non tam mea causa quam tua: sed fortunatus illius exitus, qui ea non vidit cum fierent, quae providit futura! Saepe enim inter nos impendentes casus deflevimus, cum belli civilis causas in privatorum cupiditatibus inclusas, pacis spem a publico consilio esse exclusam videremus. Sed illum videtur felicitas ipsius, quae semper est usus, ab eis miseriis, quae consecutae sunt, morte vindicasse.

Nos autem, Brute, quoniam post Hortensii, clarissimi oratoris, mortem orbae eloquentiae quasi tutores relictis sumus, domi teneamus eam saeptam liberali custodia; et hos ignotos atque impudentes procos repudiemus, tueamurque ut adultam virginem caste et ab amatorum impetu, quantum possumus, prohibeamus. Equidem, etsi doleo me in vitam paullo serius tamquam in viam ingressum, priusquam confectum iter sit, in hanc rei publicae noctem incidisse: tamen ea consolatione sustentor, quam tu mihi, Brute, adhibuisti tuis suavissimis literis, quibus me forti animo esse oportere censebas, quod ea gessissem, quae de me, etiam me tacente, ipsa loquerentur mortuoque viverent: quae, si recte esset, salute rei publicae; sin secus, interitu ipso, testimonium meorum de re publica consiliorum darent.

XCVII. Sed in te intuens, Brute, doleo; cujus in adolescentiam per medias laudes quasi quadrigis vehementem transversa incurrit misera fortuna rei publicae. Hic me dolor tangit, haec me cura sollicitat et hunc mecum

socium ejusdem et amoris et judicii. Tibi favemus, te tua frui virtute cupimus : tibi optamus eam rem publicam, in qua duorum generum amplissimorum renovare memoriam atque augere possis. Tuum enim forum, tuum erat illud curriculum : tu illuc veneras unus, qui non linguam modo acuissem exercitatione dicendi, sed et ipsam eloquentiam locupletavisses graviorum artium instrumento et iisdem artibus decus omne virtutis cum summa eloquentiae laude junxisses. Ex te duplex nos afficit sollicitudo, quod et ipse re publica careas, et illa te. Tu tamen, etsi cursum ingenii tui, Brute, premit haec importuna clades civitatis, contine te in tuis perennibus studiis et effice id, quod jam propemodum vel plane potius effecerat, ut te eripias ex ea, quam ego congessi in hunc sermonem, turba patronorum. Nec enim decet te ornatum uberrimis artibus, quas cum domo haurire non posses, arcessivisti ex urbe ea, quae domus est semper habita doctrinae, numerari in vulgo patronorum. Nam quid te exercuit Pammenes, vir longe eloquentissimus Graeciae ! quid illa vetus Academia atque ejus heres Aristus, hospes et familiaris meus, siquidem similes majoris partis oratorum futuri sumus ! Nonne cernimus vix singulis aetatibus binos oratores laudabiles constitisse ! Galba fuit inter tot aequales unus excellens, cui, quemadmodum accepimus, et Cato cedebat senior et qui temporibus illis aetate inferiores fuerunt ; Lepidus postea, deinde Carbo : nam Gracchi in concionibus multo faciliore et liberiore genere dicendi ; quorum tamen ipsorum ad aetatem laus eloquentiae perfecta nondum fuit : Antonius, Crassus, post Cotta, Sulpicius, Hortensius, nihil dico amplius : tantum dico, si mihi accidisset, ut numerarer in multis ; * * si operosa est concursatio magis opportunorum, * * *

CATO MAJOR,
SIVE
DE SENECTUTE,

AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

I. *O Tite, si quid ego adjûro, curamve levasso,
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit praemi?*

Licet enim mihi versibus eisdem affari te, Attice, quibus
affatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei :

quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque
non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanita-
tem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor eis-
dem rebus, quibus me ipsum, interdum gravius com-
moveri, quarum consolatio et major est et in aliud tem-
pus differenda. Nunc autem visum est mihi de *Senectute*
aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi
commune tecum est, aut jam urgentis aut certe adven-
tantis senectutis et te et me ipsum levare volo: etsi te qui-
dem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et
laturum esse certo scio. Sed mihi, cum de senectute
vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere,

quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne philosophia poterit, cui qui pareat omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus : hunc librum de senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius ; parum enim esset auctoritatis in fabula ; sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet oratio. Apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura ? Jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. *Scipio*. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio tum ceterarum rerum tuam excellentem, Marce Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se *Ætna* gravius dicant sustinere. *Cato*. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, iis omnis aetas gravis est : qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere est in primis senectus, quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adeptam. Tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas ! Obrepere aiunt eam citius, quam putavissent. Primum, quis coegit eos falsum putare ? Quid enim ? citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit ! Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum ! Prae-

terita enim aetas, quamvis longa, cum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem tamquam deum sequimur eique paremus: a qua non verisimile est, cum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et, tamquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud gigantum modo bellare cum dis, nisi naturae repugnare? *Laelius*. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si quoniam speramus (volumus quidem certe) senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. *Cato*. Faciam vero, Laeli; praesertim si utriusque vestrum, ut dicis, gratum futurum est. *Laelius*. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

III. *Cato*. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium, (pares autem, veteri proverbio, cum paribus facillime congregantur,) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam, si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim

nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt : importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. *Laelius*. Est, ut dicis, Cato ; sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri ; id autem non posse multis contingere. *Cato*. Est istuc quidem, *Laeli*, aliquid ; sed nequaquam in isto omnia. Ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, cum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum : *Nec hercule*, inquit, *si ego Seriphius essem, nobilis ; nectu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses*. Quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem : nec insipienti etiam in summa copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et *Laeli*, arma senectutis artes exercitationesque virtutum : quae in omni aetate cultae, cum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam quia conscientia bene actae vitae multorumque bene factorum recordatio jucundissima est.

IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat : quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen jam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum ; cumque eo quartum consule adolescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego ; cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut adolescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem juveniliter exultantem patientia sua mollebat : de quo praeclare familiaris noster Ennius :

*Unus homo nobis cunctando restituit rem :
Non enim rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.*

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit ! cum quidem me audiente Salinatori, qui amisso oppido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti : *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti : Certe, inquit ridens : nam, nisi tu amisisses, numquam recepissem.* Nec vero in armis praestantior, quam in toga ; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti ; augurque cum esset, dicere ausus est : “ *optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur ; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri.*” Multa in eo viro praeclara cognovi ; sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularia. Est in manibus laudatio : quam cum legimus, quem philosophum non contemnimus ! Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo ! Quae praecepta ! Quanta notitia antiquitatis ! Quae scientia juris augurii ! Multae etiam, ut in homine Romano, literae. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo ? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mor-

tuus ; qualem Isocratis, qui eum librum, qui *Panathenaeus* inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquennium postea : cujus magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita ! *nihil habeo*, inquit, *quod accusem senectutem*. Praeclarum responsum et docto homine dignum ! Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt ; quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius :

*Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.*

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam : quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem hi consules, T. Flamininus et M. Acilius, facti sunt : ille autem Caepione, et Philippo iterum, consulibus, mortuus est, cum ego quidem v et lx annos natus legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasissem. Annos lxx natus, (tot enim vixit Ennius,) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. Etenim, cum contemplor animo, quatuor reperio causas, cur senectus misera videatur : unam, quod avocet a rebus gerendis ; alteram, quod corpus faciat infirmius ; tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus ; quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit justa unaquaeque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus ? An iis, quae juventute geruntur et viribus ? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur ? Nihil ergo agebat Q. Maximus ! nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei ! ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defendebant,

nihil agebant? Ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

*Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?*

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septem et decem annis post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille [autem] clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia: quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero. At senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quomodo: Karthagini male jam diu cogitanti bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam di immortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequare! cujus a morte tertius hic et tricesimus annus est: sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum

annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret ! nec enim excursionem nec saltu nec eminus hastis aut comminus gladiis uteretur ; sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rem publicam tantam amisistis tam cito ?

Sic enim percontantur, ut est in Naevii Ludo : respondentur et alia et hoc in primis :

Proveniebant oratores novi, stulti adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina : num igitur censetis eum, cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum ? Equidem non modo eos novi, qui sunt ; sed eorum patres etiam et avos. Nec sepulchra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam : his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt ; vadimonia constituta ; qui sibi, cui ipsi debeant. Quid jurisconsulti ? quid pontifices ? quid augures ? quid philosophi senes ? quam multa meminerunt ! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria : nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem traegedias fecit : quod propter studium cum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est,

ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, *Oedipum Coloneum*, recitasse iudicibus quae-
sisseque, num illud carmen desipientis videretur? Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere: sed iidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere.

Serit arbores, quae alteri seculo prosient,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, *cui serat*, respondere: *Dis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.*

VIII. Melius Caecilius *de sene alteri seculo prospiciente*, quam illud idem:

*Edepol, senectus si nil quidquam aliud vitæ
Apportes tecum, cum advenis; unum id sat est,
Quod diu vivendo multa, quae non vult, videt.*

Et multa fortasse, quae vult! atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

*Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire, ea aetate esse se odiosum alteri.*

Jucundum potius, quam odiosum ! Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur : sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo, me vobis quam mihi vos esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens ; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid ? qui etiam addiscunt aliquid ? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri ; ut ego feci, qui Graecas literas senex didici : quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud (discebant enim fidibus antiqui) : sed in literis certe elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis ;) non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quidquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae ? qui, cum jam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, adspexisse lacertos suos dicitur illacrimansque dixisse : *At hi quidem mortui jam sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator ! Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus jura civibus praescribebantur : quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat senectute : est enim munus ejus non in-

genii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendet etiam, nescio quo pacto, in senectute: quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos. Sed tamen decorus est senis sermo quietus et remissus, facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim jucundius senectute stipata studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat! quo quidem opere quid potest esse praeclarior? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius, et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur: nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis: libidinosa enim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorē factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, (qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit) ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile aetatique nostrae conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim jam aetatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, *ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio*. Quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus; et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod

si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troja peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum : vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus ; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M^p. Acilio Glabrione consule : sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus : non curia vires meas desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, *mature fieri senem, si diu velis esse senex*. Ego vero me minus diu senem esse mallet, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium quam vestrum utervis ! Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis : num idcirco est ille praestantior ! Moderatio modo virium adsit et tantum, quantum potest, quisque nitatur ; nae ille non magno desiderio tenebitur virium ! Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem vivum ; utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari ! Denique isto bono utare, dum adsit ; cum absit, ne requiras : nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex, suaeque cuique parti aetatis tempestivitas est data ; ut et infirmitas puerorum et ferocitas juvenum et gravitas jam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos : cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere ; cum equo, ex equo non descendere ; nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit ; summam esse in eo corporis siccitatem :

itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus Publii Africani filius is, qui te adoptavit! Quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum illud exstitisset lumen civitatis; ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cum id ne adolescentes quidem effugere possint! Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt; pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudinis; utendum exercitationibus modicis; tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitatione ingravescent; animi autem [se] exercendo levantur. Nam, quos ait Caecilius, *comicos stultos senes*: hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertiae, ignavae, somnulosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius rege-

bat et caecus et senex : intentum enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos : metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant ; vigeat in illa domo mos patrius et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo ; quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus ; omnia antiquitatis monumenta colligo ; causarum illustrium, quas cum maxime conficio orationes ; jus augurium, pontificium, civile tracto ; multum etiam Graecis literis utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii ; haec curricula mentis ; in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis ; venio in senatum frequens ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis, viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus ea ipsa cogitantem, quae jam agere non possem : sed, ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit ; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum ! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. “ Nullam capitaliorem

pestem, quam corporis voluptatem, hominibus dicebat a natura datam, cujus voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc patriae proditioes, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura sive quis Deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse; neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo jubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, cum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret." Haec cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo Caudino proelio, Sp. Posthumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermone interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio Claudio consulibus reperio. Quorsus haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae effecerit, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas; rationi inimica est ac mentis, ut ita dicam, praestringit oculos nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem, L. Flaminium, e senatu ejicerem, septem annis post.

quam consul fuisset : sed notandam putavi libidinem. Ille enim cum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre suo, censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est : mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Saepe audiivi a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cineas, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur ; eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M'. Curium et T. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus deditissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat. Norat eundem Fabricius, norat Coruncanius : qui cum ex sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto judicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, sprete et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate ! quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. At caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis. Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato escam malorum appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis potest delectari. C. Duillium, M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena

senem saepe videbam puer ; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat : tantum licentiae dabat gloria ! Sed quid ego alios ! ad me ipsum jam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis : qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitae conjunctionem haberet, convivium nominarunt ; melius, quam Graeci, qui hoc idem tum compotationem, tum concoenationem vocant ; ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviiis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum : habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis motus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a majoribus instituta ; et is sermo, qui more majorum a summo adhibetur in poculis ; et pocula, sicut in symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia ; et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo ; quod ad multam noctem quam maxime possumus vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo : sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles,

cum ex eo quidam jam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis : *Di meliora !* inquit. *Libenter vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi.* Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere ; satiatis vero et expletis jucundius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat : ego non desiderare dico esse jucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus : deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima : sic adolescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse secumque, ut dicitur, vivere ! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute jucundius. Mori paene videbamus in studio dimetiendi caeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio ! Quoties illum lux, noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cum mane coepisset ! Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere ! Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis ! Quam gaudebat bello suo Punico Naevius ! quam Truculento Plautus ! quam Pseudolo ! Vidi etiam senem Livium : qui, cum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar ! aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est ! Atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrant senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit

Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem ! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae ? Atque haec quidem studia doctrinae : quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt ; ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem : qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector : quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque majore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae, cum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet : (ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est) : deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit et elicit herbescentem ex eo viriditatem : quae nixa fibris stirpium sensim adolescit culmoque erecta geniculato vaginis jam quasi pubescens includitur ; e quibus cum emerit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem ? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra ; quae ex fici tantulo grano aut ex acino vinaceo aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent ? Vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta sit, fertur ad

terram, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur : quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricularum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relictæ sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur ; a qua oriens uva sese ostendit : quae et succo terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse tum fructu laetius, tum adpectu pulchrius ? Cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat : adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immisio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior ? Quid de utilitate loquar stercorandi ? dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi ; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet : at Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante seculis fuit, Laertem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis : tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones : quibus nihil invenit agricultura sollertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum ; sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem ; nam et studio rerum rusticarum proventus sum, et senectus est natura loquacior : ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinia, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus

aetatis : cujus quidem ego villam contemplans, (abest enim non longe a me,) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus cum Samnites attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non efficere jucundam senectutem ? Sed venio ad agricolas ; ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est senes : siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum : cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum appetentem occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et ceteri senes : ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant ? Mea quidem sententia haud scio, an ulla beatior possit esse : neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est ; abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacanei etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumve specie dicam ? Brevi praecidam : agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatus ; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allecat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius ?

Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi natationes atque cursus : nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras : id ipsum utrum lubebit ; quoniam sine his beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui *Oeconomicus* inscribitur ! Atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo : Cyrum minorem, regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus communem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei quendam consaeptum agrum diligenter consitum ostendisse. Cum autem admiraretur, Lysander et proceritates arborum et directos in quincuncem ordines et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus ; tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta ; et ei Cyrum respondisse : *Atqui ego omnia ista sum dimensus ; mei sunt ordines, mea descriptio ; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.* Tum Lysandrum, intuentem purpuram ejus et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse : *Rite vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna conjuncta est !* Haec igitur fortuna frui licet senibus : nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta jam aetate in agris eosque coleret. Cujus inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita, quan-

tum spatium aetatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit : atque ejus extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris minus. Apex est autem senectutis auctoritas. Quanta fuit in L. Caecilio Metello ! quanta in Atilio Calatino ! in quem illud elogium unicum : *Plurimae consentiunt gentes populi primum fuisse virum.* Notum est carmen incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens ! Quem virum nuper P. Crassum, pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus ! Quid de Paulo aut Africano loquar ! aut, ut jam ante, de Maximo ? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates.

XVIII. Sed in omni oratione mementote eam me senectutem laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi : *miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.* Non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt ; sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgere, deduci, reduci, consuli : quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cujus modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis : nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consensu locum nusquam ei datum a suis civibus : cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati cum

essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes et senem illum sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam: Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregissee, nec tamquam inexercitati histriones in extremo actu corruisse. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. Si quae-
rimus, etiam avari! Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justae, sed quae probari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus: idque tum in vita tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbitem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere!

XIX. Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquo mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum; aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus.

Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum ! Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum ! Quin etiam aetas illa multo plures quam nostra mortis casus habet : facilius in morbos incidunt adolescentes ; gravius aegrotant ; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem : quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est : qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cum illud videatis cum adolescentia esse commune ! Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adolescens diu se victurum : quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris ! Senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione quam adolescens, cum id, quod ille sperat, hic [jam] consecutus est. Ille vult diu vivere, hic diu vixit. Quamquam, o di boni ! quid est in hominis vita diu ! Da enim supremum tempus : exspectemus Tarsessorum regis aetatem. Fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit : tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni : nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, scire potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est ; modo, in quocumque fuerit actu, probetur : nec sapienti usque

ad Plaudite vivendum est. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum: sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem autumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam quam senibus emori? quod idem contingit adolescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cum aquae multitudine vis flammae opprimitur: senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, consumptus ignis exstinguitur: et quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vixavelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem mihi tam jucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. Omnium aetatum certus est terminus; senectutis autem nullus certus est terminus; recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, cum illi quaerenti, qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur: *Senectute*. Sed vivendi est finis optimus, cum integra mente ceterisque sensibus opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit: sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita

fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine causa deserendum sit: vetatque Pythagoras injussu imperatoris, id est, dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elo-gium est, quo se negat velle suam mortem dolore ami-corum et lamentis vacare. Vult, credo, se esse carum suis: sed haud scio, an melius Ennius:

*Nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu
Faxit.*

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mor-tem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatam ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impen-dentem timens qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum re-corder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est inter-fectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conser-varet; non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelis-simus quidem hostis honore sepulturae carere passus est: sed legiones nostras, quod scripsi in Originibus, in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur ado-lescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent! Om-nino (ut mihi quidem videtur) studiorum omnium sa-tietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia;

num igitur ea desiderant adolescentes ! sunt et ineuntis adolescentiae ; num ea constans jam requireret aetas, quae media dicitur ! Sunt etiam hujus aetatis ; ne ea quidem quaeruntur a senectute : sunt extrema quaedam studia senectutis : ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod cum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere : quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihi-que amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur : est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatisque contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem : sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus : demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa ! sic mihi persuasi, sic sentio : cum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes tantae scientiae, tot inventa ; non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem : cumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat ; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse

sit relicturus : et, cum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi ; quod si non possit, non posse interire : magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam pueri, cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere.

XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major haec dicit : “ Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, cum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis : sed eum esse in hoc corpore ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipso- rum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere ; cum exissent ex eis, emori : nec vero, tum animum esse insipientem, cum ex insipienti corpore evasisset ; sed, cum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedant ; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt : animus autem solus nec cum adest, nec cum discedit, apparet. Jam vero videtis, nihil esse morti tam simile quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam : multa enim, cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum : sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen, deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.”

XXIII. Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatem et quietam sine ullo labore aut contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci: ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audiavi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt; neque me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non

tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi dedit. O praeclarum diem, cum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, cumque ex hac turba et colluvione discedam ! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi ; verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior ! Cujus a me corpus crematum est ; quod contra decuit ab illo meum ; animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum : non quo animo ferrem ; sed me ipse consolabar existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro ; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo : sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censeant, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio, tamquam fabulae : cujus defatigationem fugere debemus, praesertim adjuncta satietate. Haec habui de senectute quae dicerem ; ad quam utinam perveniat ! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

LAELIUS,
SIVE
DE AMICITIA,
AD
T. POMPONIUM ATTICUM.

I. Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et jucunde solebat nec dubitare, illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa [etiam] breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et justitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias : nunc redeo ad augurem. Cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere [omnibus] erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, cum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querela. Itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis

sermonem Laelii de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitrato meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne, *inquam et inquit* saepius interponeretur atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut in Catone Majore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset: sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa disserteret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur, respondet Laelius, cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipsum cognosces.

II. *Fannius*. Sunt ista, Laeli! nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos nunc in te esse coniectos; unum

te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni : scimus, L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem ; sed uterque alio quodam modo : Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur ; Cato, quia multarum rerum usum habebat, (multa ejus et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur ;) propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem nec sicut vulgus, sed ut eruditi, solent appellare sapientem, qualem in Graecia neminem ; (nam, qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent :) Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judicatum ; hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex hoc [Scaevola], quonam pacto mortem Africani feras : eoque magis, quod his proximis Nonis, cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esse obire. *Scaevola.* Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum : sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate : nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae ; quod autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, valetudinem causam, non maestitiam fuisse. *Laelius.* Recte tu quidem, Scaevola, et vere : nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valerem, abduci incommodo meo debui : nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice : sed,

ut mihi videris, non recte judicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut jam cum utroque loquar, sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petiit numquam, factus est consul bis; primum ante tempus; iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero; qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, justitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiam

num erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere : moriendi autem sensum celeritas abstulit ; quo de genere mortis difficile dictu est ; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, cum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita : ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius, quam ad inferos pervenisse.

IV. Neque enim assentior iis, qui haec nuper disse-rere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt ; quod non fecissent pro-fecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur : vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis et prae-ceptis suis erudierunt : vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissimus est judicatus, qui non tum hoc tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos homi-num esse divinos iisque, cum e corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et justissimo cui-que expeditissimum. Quod item Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, cum et Philus et Manilius adessent et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disse-ruit de re publica : cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in morte facillime evolet tam-quam e custodia vinculisque corporis ; cui censemur cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni ? Quo-circa, maerere hoc ejus eventu, vereor, ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem in-

teritus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat : ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso fit idem, quasi natus non esset omnino ; quem tamen esse natum et nos gaudemus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est : mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi conjuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus et militia communis et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore ; idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus seculis vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum : quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. *Fannius*. Istud quidem, Laeli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae,) si, quemadmodum soles de ceteris rebus, cum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. *Scaevola*. Mihi vero [pergratum erit :] atque, id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevertit : quamobrem utrique nostrum gratum admodum feceris.

V. *Laelius*. Ego vero non graverer, si mihi ipse confiderem : nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum ? aut quae in me est facultas ? Doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem quae disputari de amicitia possunt, ab eis

censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum: negat enim quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus: nos autem ea, quae sunt in usu vitaeque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum; concedant, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id nisi sapienti posse concedi. Agamus igitur pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas vel libido vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: major autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores quam peregrini; et propinqui quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam con-

ciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duo aut inter paucos jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio: qua quidem haud scio an, excepta sapientia, quidquam melius homini sit a dis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum [est]: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, qui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aequae ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportuna sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudare; voluptates, ut gaudeas: valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis: Amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est; nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt,

pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiore facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

VII. Cumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex rerum natura benevolentiae conjunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissentionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti! ex quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. Agrigentinum quidem doctum quendam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt: quae in rerum natura totoque mundo constarent quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula! cum ignorante rege, uter esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse!

Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere : si qua praeterea sunt, (credo autem esse multa) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

Fannius. Nos autem a te potius : quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audiivi non invitus equidem ; sed aliud quoddam filum orationis tuae. *Scaevola.* Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, affuisses : qualis tum patronus justitiae fuit contra accuratam orationem Phili ! *Fannius.* Facile id quidem fuit justitiam justissimo viro defendere. *Scaevola.* Quid amicitiam ? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia justitiaque servatam maximam gloriam ceperit ?

VIII. *Laelius.* Vim hoc quidem est afferre ! Quid enim refert, qua me rogatione cogatis ? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere. Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet ; an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa ? Amor enim, ex quo amicitia nominata, princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa : in amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum ; et, quidquid est, id et verum et voluntarium. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti poter'

quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius ; primum ex ea caritate, qua est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest ; deinde, cum similis sensus existit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute ; nihil, quod magis alliciat homines ad diligendum : quippe cum propter virtutem et probitatem eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. , Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit ? Quis autem est, qui Tarquinius Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit ? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale : ab altero propter probitatem ejus non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit.

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste etiam diligamus ; quid mirum, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur ? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adjuncta : quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem assequatur, quod quisque desideret ; humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset ; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus ; quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo

egeat suaeque omnia in se ipso posita judicet ; ita in amicitias expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim ? Africanus indigens mei ? Minime hercle ! ac ne ego quidem illius : sed ego admiratione quadam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit ; auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium feneramur ; sed natura propensi ad liberalitatem sumus :) sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt : nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus : ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis : quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad resposcendum. Atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit ejus ortus a natura quam ab imbecillitate et gravior et verior. Nam, si utilitas amicitias conglutinet, eadem commutata dissolveret : sed, quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. *Fannius*. Tu vero perge, *Laeli* ! pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. *Scaevola*. Recte tu quidem : quamobrem audiamus.

X. *Laelius*. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepis-

sime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur : quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel, ut non idem expediret, incidere saepe ; vel, ut de re publica non idem sentiretur : mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur ; sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent : pestem enim majorem esse nullam in amicitia, quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae ; ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna etiam dissidia et plerumque justa nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adjuutores essent ad injuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent ; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates extinguere solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitia, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerunt ? Num Viscellinum amici regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt juvare ? Ti. quidem Gracchum rem publicam vexantem a Q.

Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, Etiamne : inquam si te in Capitolium faces ferre vellet? *Numquam*, inquit, *voluisset id quidem*. Sed, si *voluisset? Paruissem*. Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit : non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit ; nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa peccaveris : nam, cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statuerimus vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab eis, quidquid velimus ; perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii : sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus) bis una consules, collegas in censura ; tum et cum iis et inter se conjunctissimos fuisse M'. Curium, et Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse ; cum illi sanctissimi viri fuerint ; aequae autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare ? At vero Ti. Gracchum sequebantur

C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Haec igitur lex in amicitia sancitur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. autem Gracchi tribunatu quid exspectem, non libet augurari: serpit deinde res, quae proclivius ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis in tabella jam ante quanta facta sit labe, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus, non discedant: improbis autem poena statuenda est; nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle! quis potentior! qui, cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset propterque invidiam in exilium isset, ingratae patriae injuriam non tulit, quam ferre debuit: fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo:

itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis [sibi] concessum putet, amicum vel bellum patriae inferentem sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit : mihi autem non minori curae est, qualis res publica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

XIII. Haec igitur prima lex amicitiae sancitur, ut ab amicis honesta petamus ; amicorum causa honesta faciamus ; ne exspectemus quidem, dum rogemur ; studium semper adsit, cunctatio absit ; consilium vero dare audeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit ; et adhibitae pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam : sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis : partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus ; satis superque esse sibi suarum cuique rerum ; alienis nimis implicari molestum esse : commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas ; caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante,) praesidii adjumentique causa, non benevolentiae neque caritatis amicitias esse expetendas. Itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias appetere maxime : ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri, et inopes quam opulenti, et calamitosi quam ii, qui putantur beati. O praeclaram sapientiam ! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt : qua nihil a dis immortalibus

melius habemus, nihil juncundius. Quae est enim ista securitas ! specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit ; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbecilibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere contrariis. Quamobrem, si cadit in sapientem animi dolor, (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstirpatam humanitatem arbitramur,) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias ? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum aut truncum aut quidvis generis ejusdem ? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quandam volunt : quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam ; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adjungat : id cum contingit, amor exoritur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis ; animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari ? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque jucundius. Quod si etiam illud addimus,

quod recte addi potest, nihil esse quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo : concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate conjunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam ; qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus neque immunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat ; quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat : tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum ; tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset ? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffuentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habet cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem atque hominum ! qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere ! Haec enim est tyrannorum vita, in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia ; omnia semper suspecta atque sollicita ; nullus locus

amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuat; aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinius dixisse ferunt, tum [exulantem] se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et importunitate, si quemquam habere potuit. Atque, ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, sperni ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent; ejus est enim istorum quidque, qui vincit viribus: amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio, ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse jucunda. Sed haec hactenus.

XVI. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi; de quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos affecti simus, quo erga nosmet ipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis.

Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum ! precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique vehementius ; quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime : multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius quam ipsi fruantur. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat ; aut, ne quid in terram defluat ; aut, ne plus aequo in amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deterimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est ; sed potius eniti et efficere, ut amici jacentem animum excitet inducatque in spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam ejus, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus : nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem ; impuri cujusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse ? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam

ansas ad reprehendendum : rursum autem recte factis commodisque amicorum [necesse erit] angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cujuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praeci- piendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in ami- citiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissetus ferendum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione com- munitas : ut etiam, si qua fortuna acciderit, ut minus justae amicorum voluntates adjuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de via ; modo ne summa turpitudine sequatur : est enim qua- tenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama ; nec mediocre telum ad res gerendas existi- mare oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est. Sed saepe (etenim re- deo ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitia,) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent : capras et oves quot quisque haberet, dicere posse ; amicos quot haberet, non posse dicere : et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi, cujus generis est magna penuria : et judicare difficile est sane nisi expertum ; experiendum est autem in ipsa amici- tia : ita praecurrit amicitia iudicium tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis sustinere, ut curram, sic impetum benevolentiae, quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur

quam sint leves ; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae sordidum existiment : ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponunt, ut, cum ex altera parte proposita haec sint, ex altera jus amicitiae, non multo illa malint ? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam : quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo ? Quid ? haec ut omit- tam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates ! ad quas non est facile inventu qui descendat. Quamquam Ennius recte :

Amicus certus in re incerta cernitur :

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convin-
cunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis de-
serunt.

XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus et paene divino. Fir-
mamentum autem stabilitatis constantiaeque ejus, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum. Simplicem praeterea et communem et consentientem, qui rebus eisdem moveatur, eligi par est : quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum ; neque vero, qui non eisdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblati : quae omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim

boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia : primum, ne quid fictum sit neve simulatum ; aperte enim vel odisse magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam : deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem ; sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdificilis : num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros antepone solemus ? Indigna homine dubitatio ! Non enim amicitiarum debent esse, sicut aliarum rerum, satietates. Veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima : verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae ; vetustas tamen suo loco conservanda : maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo : nec vero in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet : cum locis etiam ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori : saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis.

Q. vero Maximum fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis communicentque cum proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, cum in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae conjunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem, ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant: quod non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quamvis licet

excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere : ut Scipio P. Rupilius potuit consulem efficere ; fratrem ejus Lucium non potuit. Quodsi etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiae, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis et aetatibus, judicandae sunt : nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi jure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt : qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Disparis enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias : nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam praecipi potest in amicitias, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediatur magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impediens audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis : quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiari te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitias dimittendis nonnumquam necessaria : jam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et, ut Catonem dicere audivi, dis-

suendae magis, quam discindendae ; nisi quaedam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem morum aut studiorum computatio quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit, (loquor enim jam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiiis,) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio ; propter dissensionem autem, quae erat in re publica, alienatus est a collega nostro Metello : utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum dissidia fiant : sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius amicitiae quam oppressae esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae : ex quibus jurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt ; et hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut is in culpa sit, qui faciat, non is, qui patiatur injuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant, neve non dignos. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus ! et quidem omnia praeclara rara, nec quidquam difficilius quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit, et amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia per se et propter se expetenda, nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta

sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur : est enim is quidem tamquam alter idem. Quod si hoc apparet in bestiis, volucris, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant : (id enim pariter cum omni animante nascitur,) deinde ut requirant atque appetant, ad quas se applicent ejusdem generis animantes ; idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani : quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligit et alterum anquit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus !

XXII. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt : quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab eis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum homines benevolentia conjuncti primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt ; deinde aequitate justitiaeque gaudebunt omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit ; neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum altera perveniret. Quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. Haec est,

inquam, societas, in qua omnia insunt quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque jucunditas: ut, et, cum haec adsint, beata vita sit et sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus: ea vero neglecta qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca, (dicendum est enim saepius,) cum judicaveris, diligere oportet; non, cum dilexeris, judicare. Sed cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis: praeposteris enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! Itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia; nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis

ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus; tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod, a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audiui, ab aliis senibus auditum: *Si quis in caelum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quae jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.* Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annitur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, desideret, obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum evitare tum elevare tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et objurgandi, et haec accipienda amice, cum benevole fiunt. Sed nescio quomodo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae; sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit.

Maxima autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur et in fraudem obsequio impellitur. Omnis igitur hac in re habenda ratio et diligentia est : primum, ut monitio acerbitate, deinde ut objurgatio contumelia careat. In obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur,) comitas adsit ; assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est : aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa : *melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur : illos verum saepe dicere, hos numquam.* Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt ; eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se non anguntur ; objurgari moleste ferunt : quod contra oportebat delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae, et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter : sic habendum est, nullam in amicitiiis pestem esse majorem quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim judicium veri idque adulterat,) tum amicitiae repugnant maxime : delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus : quò id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex ? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur ?

*Negat quis? nego: ait? aio: postremo imperavi
egomet mihi,
Omnia assentari.*

Ut ait idem Terentius; sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, fama superiores, horum est assentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illi, di immortales! fuit gravitas, quanta in oratione majestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. Sed affuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo fratre Scipionis et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo: tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est praetore me, quinquennio ante quam consul sum factus. Itaque re magis quam auctoritate causa illa defensa est.

XXVI. Quod si in scena, id est, in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas,

tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas ; ne amare quidem aut amari, cum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis pernicioſa ſit, nocere tamen nemini poſteſt, niſi ei, qui eam recipit atque in ea delectatur. Ita fit, ut iſſaſſentatoribus patefaciat aures ſuas maxime, qui ipſe ſibi aſſentetur et ſe maxime ipſe delectet. Omnino eſt amans ſui virtus ; optime enim ſe ipſa novit, quamque amabilis ſit, intelligit : ego autem non de virtute nunc loquor, ſed de virtutis opinione. Virtute enim ipſa non tam multi praediti eſſe, quam videri volunt. Hoſ delectat aſſentatio ; hiſ fictuſ ad ipſorum voluntatem ſermo cum adhibetur, orationem illam vanam teſtimonium eſſe laudum ſuarum putant. Nulla eſt igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratuſ eſt. Nec paraſitorum in coſmoediis aſſentatio [nobis] faceta videretur, niſi eſſent militeſ glorioſi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi ?

Satiſ erat reſpondere : *magnas ; ingenteſ*, inquit. Semper auget aſſentator id, quod iſ, cujuſ ad voluntatem dicitur, vult eſſe magnum. Quamobrem, quamvis blanda iſta vanitaſ apud eoſ valeat, qui ipſi illam allectant et invitant ; tamen etiam gravioſeſ conſtantioſeſque admonendi ſunt, ut animum advertant, ne callida aſſentatione capiantur. Aperte enim adulanteſ nemo non videt, niſi qui admodum eſt excorſ : calliduſ ille et occultuſ ne ſe inſinuet, ſtudioſe cavenduſ eſt. Nec enim facillime agnoſcitur, quippe qui etiam adverſando ſaepe aſſentetur, et litigare ſe ſimulans blandiatur atque ad extremum det manuſ vincique ſe patiatuſ, ut iſ, qui illuſuſ ſit, pluſ vidiffe videatur. Quid autem turpiuſ quam illudi ? Quod ne accidat, cavenduſ eſt, ut in Epiclero :

*Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris atque emunxeris lautissime.*

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae cum se extulit et ostendit lumen suum et idem adspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando; amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus: haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummius: vicissim autem senes in adolescentium caritate aquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur ex alia; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum eisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur: caritate enim benevolen-

tiaque sublata omnis est e vita sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audiavi ex eo ipse, quod nollem; una domus [erat], idem victus isque communis; neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium; diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem breviter tolerabilia esse debent, etiam si magna sint. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis.

SOMNIUM SCIPIONIS.

Scipio Loquitur.

I. CUM in Africam venissem M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum ; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae justis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum et, Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque reliqui Caelites, quod ante, quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor : ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est : multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies.

Post autem regio apparatu accepti sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, artior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti : fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior ; quem ut agnovi, equi-

dem cohorrui : sed ille, Ades, inquit, animo, et omite timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

II. Videsne illam urbem, quae, parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere ? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles ? Hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum absens consul, bellumque maximum conficies, Numantiam excides. Sed cum eris curru in Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam cum aetas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint ; in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas : te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur : tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus ; ac, ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius ; leniter arridens Scipio, Quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et parum rebus ; audite cetera.

III. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rem publicam, sic habeto : omnibus, qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in caelo ac definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur : nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum jure sociati, quae civitates appellantur :

harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt: vestra vero, quae dicitur vita, mors est. Quin tu adspicis ad te venientem Paillum patrem? Quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi: ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaeso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cujus hoc templum est omne, quod conspicias, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole et pietatem: quae cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum, et in hunc coetum eorum, qui jam vixerunt, et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides: (erat autem is splendidissimo candore inter flammam elucens circus;) quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplantis praecleara cetera et mirabilia

videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus : ex quibus erat ea minima, quae ultima a caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, poeniteret.

IV. Quam cum magis intuerer, Quaesio, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit ? Nonne adspicis, quae in templa veneris ? Novem tibi orbibus vel potius globis connexa sunt omnia : quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus, arcens et continens ceteros : in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni : cui subjecti sunt septem, qui versantur retro contrario motu atque caelum ; ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant ; deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis : tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis : deinde subter mediam fere regionem sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus : infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale et caducum, praeter animos munere deorum generi hominum datos : supra Lunam sunt aeterna omnia : nam ea, quae est media et nona, Tellus, neque movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

V. Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, Quis hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus ? Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro rata parte ratione

distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur, et acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit : nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cujus conversio est concitator, acuto et excitato movetur sono : gravissimo autem hic lunaris atque infimus : nam terra nona immobilis manens, ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos : qui numerus rerum omnium fere nodus est : quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuerunt sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt : nec est ullus hebetior sensus in vobis : sicut ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

VI. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari : quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato ; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes ? Vides habitari in terra raris et angustis locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas : eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab

aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis : a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis ; e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisset pruina vides ; medium autem illum et maximum solis ardore torreri : duo habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistent, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus : hic autem alter subjectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat : omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris : qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum aut cujusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem tranare ? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet ? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam diu loquentur ?

VII. Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt ? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri : cum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id

est, unius astri, reditu metiuntur : cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius caeli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest : in quo vix dicere audeo, quam multa hominum secula teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit ; ita quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto : hujus quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris ; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exigua potest ! Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternum domum contueri ; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum : suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus : quid de te alii loquantur, ipsi videant ; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu, et oblivione posteritatis exstinguitur.

VIII. Quae cum dixisset, Ergo vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam, a pueritia vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro non defui ; nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille, Tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc : nec enim tu es, quem forma ista declarat, sed mens cujusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse : si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et

moveret id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

Nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsa moveatur.

IX. Cum pateat igitur, aeternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est propria natura animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata certe est, et aeterna est. Hanc tu exerce optimis in rebus: sunt autem optimae, curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea, quae extra erunt, contemplan, quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dedide-

runt, earumque se quasi ministros prae-buerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati seculis, revertuntur. Ille discessit; ego somno solutus sum.

EPISTOLAE SELECTAE.

I.—M. CAELIUS, M. T. CICERONI S.

Quod tibi decedens pollicitus sum me omnes res urbanas diligentissime tibi perscripturum, data opera paravi, qui sic omnia persequeretur, ut verear, ne tibi nimium arguta haec sedulitas videatur. Tametsi tu, scio, quam sis curiosus et quam omnibus peregrinantibus gratum sit minimarum quoque rerum, quae domi gerantur, fieri certiores; tamen in hoc te deprecor, ne meum hoc officium arrogantiae condemnes, quod hunc laborem alteri delegavi: non quin mihi suavissimum sit et occupato et ad literas scribendas, ut tu nosti, pigerrimo tuae memoriae dare operam; sed ipsum volumen, quod tibi misi, facile, ut ego arbitror, me excusat. Nescio cujus otii esset non modo perscribere haec, sed omnino animadvertere: omnia enim sunt ibi senatus consulta, edicta, fabulae, rumores: quod exemplum si forte minus te delectarit, ne molestiam tibi cum impensa mea exhibeam, fac me certiolem. Si quid in re publica majus actum erit, quod isti operarii minus commode persequi possint, et quemadmodum actum sit et quae existimatio secuta quaeque de eo spes sit, diligenter tibi perscribemus. Ut nunc est, nulla magno opere exspectatio est. Nam et illi rumores de comitiis Transpadanorum Cumarum tenus caluerunt: Romam cum venissem, ne tenuissimam quidem auditionem de ea re accepi. Praeterea Marcellus, quod adhuc nihil retulit de successione provinciarum Galliarum et in Ka-

lendas Junias, ut mihi ipse dixit, eam distulit relationem, sanequam eos sermones expressit, qui de eo tum fuerant, cum Romae nos essemus. Tu si Pompeium, ut volebas, offendisti : qui tibi visus sit et quam orationem habuerit tecum quamque ostenderit voluntatem (solet enim aliud sentire et loqui neque tantum valere ingenio, ut non appareat, quid cupiat :) fac mihi perscribas. Quod ad Caesarem, crebri et non belli de eo rumores, sed susurratores dumtaxat, veniunt : alius equitem perdidisse, quod, opinor, certe factum est ; alius septimam legionem vapulasse ; ipsum apud Bellovacos circumsederi, interclusum ab reliquo exercitu : neque adhuc certi quidquam est, neque haec incerta tamen vulgo jactantur : sed inter paucos, quos tu nosti, palam secreto narrantur : at Domitius, cum manus ad os apposit. Te a. d. ix. Kal. Junias subrostrani, (quod illorum capiti sit !) dissiparant perisse : unde [in] urbe ac foro toto maximus rumor fuit te a Q. Pompeio in itinere occisum. Ego, qui scirem, Q. Pompeium Baulis embaeneticam facere et usque eo, ut ego misererer ejus esurie, non sum commotus et hoc mendacio, si qua pericula tibi impenderent, ut defungeremur, optavi. Plancus quidem tuus Ravennae est : et magno congiario donatus a Caesare nec beatus nec bene instructus est. Tui politici libri omnibus vigent.

II.—T. CICERO PROCOS. S. D. M. CAELIO.

Quid ! tu me hoc tibi mandasse existimas, ut mihi gladiatorum compositiones, ut vadimonia dilata et Chresti compilationem mitteres et ea, quae nobis, cum Romae sumus, narrare nemo audeat ! Vide, quantum tibi meo iudicio tribuam ! nec mehercule injuria : *πολιτικώτερον* enim te adhuc neminem cognovi. Ne illa quidem curo mihi scribas, quae maximis in rebus rei publicae geruntur quotidie, nisi quid ad me ipsam pertinebit. Scribent alii : multi nuntiabunt : perferet

multa etiam ipse rumor. Quare ego nec praeterita nec praesentia abs te, sed ut ab homine longe in posterum prospiciente, futura exspecto, ut, ex tuis literis cum formam rei publicae viderim, quale aedificium futurum sit, scire possim. Neque tamen adhuc habeo, quod te accusem : neque enim fuit, quod tu plus providere posses, quam quivis nostrum in primisque ego, qui cum Pompeio complures dies nullis in aliis nisi de re publica sermonibus versatus sum : quae nec possunt scribi nec scribenda sunt. Tantum habeto, civem egregium esse Pompeium et ad omnia, quae providenda sunt in re publica, et animo et consilio paratum.

Quare da te homini ; complectetur, mihi crede.

Jam iidem illi et boni et mali cives videntur, qui nobis videri solent. Ego cum Athenis decem ipsos dies fuisset, multumque mecum Gallus noster Caninius, proficiscebar inde pridie Nonas Quintiles, cum hoc ad te literarum dedi. Tibi cum omnia mea commendatissima esse cupio, tum nihil magis, quam ne tempus nobis provinciae prorogetur : in eo mihi sunt omnia. Quod quando et quomodo et per quos agendum sit, tu optime constitues.

III.—M. CATO S. D. M. CICERONI IMP.

Quod et res publica me et nostra amicitia hortatur, libenter facio, ut tuam virtutem, innocentiam, diligentiam cognitam in maximis rebus, domi togati, armati foris, pari industria administrari gaudeam. Itaque, quod pro meo judicio facere potui, ut innocentia consilioque tuo defensam provinciam, servatum Ariobarzanis cum ipso rege regnum, sociorum revocatam ad studium imperii nostri voluntatem sententia mea et decreto laudarem, feci. Supplicationem decretam, si tu, qua in re nihil fortuito, sed summa tua ratione et continentia rei publicae provisum est, dis immortalibus gratulari

nos, quam tibi referre acceptum mavis, gaudeo. Quod si triumphi praerogativam putas supplicationem et idcirco casum potius, quam te laudari mavis : neque supplicationem sequitur semper triumphus et triumpho multo clarius est senatum judicare potius mansuetudine et innocentia imperatoris provinciam, quam vi militum aut benignitate deorum retentam atque conservatam esse : quod ego mea sententia censebam. Atque haec ego idcirco ad te contra consuetudinem meam pluribus scripsi, ut, quod maxime volo, existimes me laborare, ut tibi persuadeam me et voluisse de tua majestate, quod amplissimum sim arbitratus ; et quod tu maluisti, factum esse gaudere. Vale et nos dilige et instituto itinere severitatem diligentiamque sociis et rei publicae praesta.

IV.—CICERO ATTICO S.

Dionysium flagrantem desiderio tui misi ad te, nec mehercule aequo animo ; sed fuit concedendum : quem quidem cognovi cum doctum, quod mihi jam ante erat notum, tum sane plenum officii, studiosum etiam meae laudis, frugi hominem ac, ne libertinum laudare videar, plane virum bonum. Pompeium vidi iiii. Id. Decembres : fuimus una horas duas fortasse. Magna lacticitia mihi visus est affici meo adventu : de triumpho hortari, suscipere partes suas ; monere, ne ante in senatum accederem, quam rem confecissem ; ne dicendis sententiis aliquem tribunum alienarem. Quid quaeris ? In hoc officio sermonis nihil potuit esse prolixius. De re publica autem ita mecum locutus est, quasi non dubium bellum haberemus. Nihil ad spem concordiae : plane illum ab se alienatum, cum ante intelligeret, tum vero proxime judicasse : venisse Hirtium a Caesare, qui esset illi familiarissimus, ad se non accessisse : et, cum ille a. d. viii. Idus Decembr. vesperi venisset, Balbus de tota re constituisset a. d. vii. ad Scipionem ante lucem venire, multa de nocte eum profectum esse ad Caesa-

rem. Hoc illi *τεκμηριῶδες* videbatur esse alienationis. Quid multa? Nihil me aliud consolatur, nisi quod illum, cui etiam inimici alterum consulatum, fortuna summam potentiam dederat, non arbitror fore tam amentem, ut haec in discrimen adducat. Quod si ruere coeperit, nae ego multa timeo, quae non audeo scribere. Sed, ut nunc est, a. d. III. Nonas Jan. ad urbem cogito.

V.—CICERO ATTICO S.

Quotidiene, inquis, a te accipiendae literae sunt? Si habebo, cui dem, quotidie. At jam ipse ades. Tum igitur, cum venero, desinam. Unas video mihi a te non esse redditas; quas L. Quintius, familiaris meus, cum ferret, ad bustum Basili vulneratus et despoliatus est. Videbis igitur, numquid fuerit in iis, quod me scire opus sit: et simul tu hoc *διευκρινήσεις πρόβλημα* sane *πολιτικόν*: cum sit necesse aut haberi Caesaris rationem, illo exercitum vel per senatum vel per tribunos pl. obtinente, aut persuaderi Caesari, ut tradat provinciam atque exercitum et ita consul fiat; aut, si id non persuadeatur, haberi comitia sine illius ratione, illo patiente atque obtinente provinciam; aut, si per tribunos pl. non patiatur, tamen quiescat, rem adduci ad interregnum; aut, si ob eam causam, quod ratio ejus non habeatur, exercitum adducat, armis cum eo contendere; illum autem initium facere armorum aut statim nobis minus paratis aut tum, cum comitiis, amicis ejus postulantibus, ut e lege ratio habeatur, impetratum non sit: ire autem ad arma aut hanc unam ob causam, quod ratio non habeatur, aut addita causa, si forte tribunus pl. senatum impediens aut populum incitans notatus aut senatus consulto circumscriptus aut sublatus aut expulsus sit dicensve se expulsus ad illum confugerit: suscepto autem bello, aut tenenda sit urbs aut ea relicta, ille commeatu et reliquis copiis intercludendus: quod horum malorum, quorum aliquod certe subeundum est,

minimum putes. Dices profecto persuaderi illi, ut tradat exercitum et ita consul fiat. Est omnino id ejusmodi, ut, si ille eo descendat, contra dici nihil possit : idque eum, si non obtinet, ut ratio habeatur retinentis exercitum, non facere miror. Nobis autem, ut quidam putat, nihil est timendum magis quam ille consul. "At sic malo, inquires, quam cum exercitu." Certe. Sed istud ipsum sic, magnum malum putat aliquis : neque ei remedium est ullum. Cedendum est, si id velit. Vide consulem illum iterum, quem vidisti consulatione priore. "At tum imbecillus plus, inquit, valuit, quam tota res publica." Quid nunc putas ? Et eo consule Pompeio certum est esse in Hispania. O rem miseram ! si quidem id ipsum deterrimum est, quod recusari non potest ; et quod ille si faciat, jam jam a bonis omnibus summam ineat gratiam. Tollamus igitur hoc, quo illum posse adduci negat : de reliquis quid est deterrimum ? Concedere illi, quod, ut idem dicit, impudentissime postulat. Nam quid impudentius ! tenuisti provinciam per decem annos, non tibi a senatu, sed a te ipso per vim et per factionem datos. Praeteriit tempus, non legis, sed libidinis tuae : fac tamen, legis. Ut succedatur, decernitur : impedis et ais, Habe mei rationem. Habe tu nostrum. Exercitum tu habeas diutius, quam populus jussit, invito senatu ! Depugnes oportet, nisi concedis. Cum bona quidem spe, ut ait idem, vel vincendi vel in libertate moriendi. Jam si pugnandum est : quo tempore, in casu ; quo consilio, in temporibus situm est. Itaque te in ea quaestione non exerceo. Ad ea, quae dixi, affer, si quid habes ; equidem dies noctesque torqueor.

VI.—CICERO ATTICO S.

Maximis et miserrimis rebus perturbatus, cum coram tecum mihi potestas deliberandi non esset, uti tamen tuo consilio volui. Deliberatio autem omnis haec

est ; si Pompeius Italia cedat, quod eum facturum esse suspicor, quid mihi agendum putes : et quo facilius consilium dare possis ; quid in utramque partem mihi in mentem veniat, explicabo brevi. Cum merita Pompeii summa erga salutem meam familiaritasque, quae mihi cum eo est, tum ipsa rei publicae causa me adducit, ut mihi vel consilium meum cum illius consilio, vel fortuna [*cum fortuna*] conjungenda esse videatur. Accedit illud : si maneo et illum comitatum optimorum et clarissimorum civium desero, cadendum est in unius potestatem : qui, etsi multis rebus significat se nobis esse amicum, et ut esset, a me est (tute scis) propter suspicionem hujus impendentis tempestatis multo ante provisum : tamen utrumque considerandum est, et quanta fides ei sit habenda et, si maxime exploratum sit eum nobis amicum fore, sitne viri fortis et boni civis, esse in ea urbe, in qua cum summis honoribus imperiisque usus sit, res maximas gesserit, sacerdotio sit amplissimo praeditus, nomen futurus, subeundumque periculum sit cum aliquo fortasse dedecore, si quando Pompeius rem publicam recuperarit. In hac parte haec sunt. Vide nunc, quae sint in altera. Nihil actum est a Pompeio nostro sapienter, nihil fortiter ; addo etiam, nihil nisi contra consilium auctoritatemque meam. Omitto illa vetera, quod istum in rem publicam ille aluit, auxit, armavit : ille legibus per vim et contra auspicia ferendis auctor : ille Galliae ulterioris adjunctor : ille gener : ille in adoptando P. Clodio augur : ille restituendi mei quam retinendi studiosior : ille provinciae propagator : ille absentis in omnibus adjutor : idem etiam tertio consulatu, postquam esse defensor rei publicae coepit, contendit, ut decem tribuni pl. ferrent, ut absentis ratio haberetur ; quod idem ipse sanxit lege quadam sua, Marcoque Marcello consuli finienti provinciis Galliis Kalendarum Martiarum diem restitit. Sed, ut haec omittam, quid foedius, quid perturbatius hoc ab urbe discessu sive potius turpis-

sima fuga! Quae conditio non accipienda fuit potiusquam relinquenda patria! Malae conditiones erant, fateor: Sed numquid hoc pejus! At recuperabit rem publicam. Quando! aut quid ad eam spem est parati! Non ager Picenus amissus! non patefactum iter ad urbem! non pecunia omnis et publica et privata adversario tradita! Denique nulla causa, nullae vires, nulla sedes, quo concurrant, qui rem publicam defensam velint. Apulia delecta est, inanissima pars Italiae et ab impetu hujus belli remotissima: fuga et maritima opportunitas visa quaeri desperatione. Invite cepi Capuam, non quo munus illud defugerem, sed sine causa; in qua nullus esset ordinum, nullus apertus privatorum dolor: bonorum autem esset aliquis, sed hebes, ut solet; et, ut ipse sensi, multitudo et infimus quisque propensus in alteram partem, multi mutationis rerum cupidi. Dixi ipsi me nihil suscepturum sine praesidio et sine pecunia. Itaque habui nihil omnino negotii; quod ab initio vidi nihil quaeri praeter fugam. Eam si nunc sequor, quonam! Cum illo non: ad quem cum essem profectus, cognovi in iis locis esse Caesarem, ut tuto Luceriam venire non possem. Infero mari nobis, incerto cursu, hieme maxima navigandum est. Age jam, cum fratre, an sine! cum filio aut quomodo! In utraque enim re summa difficultas erit, summus animi dolor. Qui autem impetus illius erit in nos absentes fortunasque nostras! Acrior, quam in ceterorum; quod putabit fortasse in nobis violandis aliquid se habere populare. Age jam, has compedes, fascas, inquam, hos laureatos efferre ex Italia quam molestum est! Qui autem locus erit nobis tutus, (ut jam placatis utamur fluctibus,) antequam ad illum venerimus! Qua autem aut quo, nihil scimus. At si restitero et fuerit nobis in hac parte locus; idem fecero, quod in Cinnae dominatione L. Philippus, quod L. Flaccus, quod Q. Mucius; quoquo modo ea res huic quidem cecidit; qui tamen ita dicere solebat, se id

fore videre, quod factum est ; sed malle quam armatum ad patriae moenia accedere. Aliter Thrasybulus, et fortasse melius. Sed est certa quaedam illa Mucii ratio atque sententia : est illa etiam [Philippi :] et, cum sit necesse, servire tempori et non amittere tempus, cum sit datum. Sed in hoc ipso habent tamen iidem fascēs molestiam. Sit enim nobis amicus, quod incertum est : sed sit ; deferet triumphum. Non acciperene periculosum sit, [an] accipere invidiosum ad bonos ? O rem, inquis, difficilem et inexplicabilem ! Atqui explicanda est. Quis enim fieri potest ? Ac ne me existimaris ad manendum esse propensiorē, quod plura in eam partem verba fecerim : potest fieri, quod fit in multis quaestionibus, ut res verbosior haec fuerit, illa verior. Quamobrem ut maxima de re aequo animo deliberanti, ita mihi des consilium velim. Navis et in Caieta est parata nobis et Brundisii. Sed ecce nuntii, scribente me haec ipsa noctu in Caleno, ecce literae, Caesarem ad Corfinium, Domitium Corfinii cum firmo exercitu et pugnare cupiente. Non puto etiam hoc Cnaeum nostrum commissurum, ut Domitium relinquat : etsi Brundisium Scipionem cum cohortibus duabus praemiserat ; legionem Fausto conscriptam in Siciliam sibi placere a consule duci scripserat ad consules. Sed turpe Domitium deserre erit implorantem ejus auxilium. Est quaedam spes, mihi quidem non magna, sed in his locis firma, Afranium in Pyrenaeo cum Trebonio pugnasse, pulsum Trebonium, etiam Fabium tuum transisse cum cohortibus : summa autem, Afranium cum magnis copiis adventare. Id si est, in Italia fortasse manebitur. Ego autem, cum esset incertum iter Caesaris, quod vel ad Capuam vel ad Luceriam iturus putabatur, Leptam ad Pompeium misi et literas ; ipse, ne quo inciderem, reverti Formias. Haec te scire volui scripsique sedatiore animo, quam proxime scripseram, nullum meum iudicium interponens, sed exquirens tuum.

VII.—CAESAR IMP. CICERONI IMP. S. D

Recte auguraris de me, (bene enim tibi cognitus sum,) nihil a me abesse longius crudelitate. Atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho gaudio. Neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent : nihil enim malo quam et me meis similem esse et illos sui. Tu velim mihi ad urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse jucundius. Hanc adeo habebo gratiam illi : neque enim aliter facere poterit : tanta ejus humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia.

VIII.—CN. MAGNUS PROCOS. S.D.M. CICERONI IMP.

S. V. B. E. Tuas literas libenter legi. Recognovi enim tuam pristinam virtutem etiam in salute communi. Consules ad eum exercitum, quem in Apulia habui, venerunt. Magno opere te hortor, pro tuo singulari perpetuoque studio in rem publicam, ut te ad nos conferas ; ut communi consilio rei publicae afflictae opem atque auxilium feramus. Censeo, via Appia iter facias et celeriter Brundisium venias.

IX.—M. CICERO IMP. S. D. CN. MAGNO PROCOS.

Cum ad te literas misissem, quae tibi Canusii reditae sunt, suspicionem nullam habebam, te rei publicae causa mare transiturum ; eramque in spe magna fore, ut in Italia possemus aut concordiam constituere, qua mihi nihil utilius videbatur, aut rem publicam summa cum dignitate defendere. Interim, nondum meis literis ad te perlatis, ex iis mandatis, quae D. Laelio ad consules dederas, certior tui consilii factus, non exspectavi, dum mihi a te literae redderentur, confestimque cum Quinto fratre et cum liberis nostris iter ad te in Apuliam facere coepi. Cum Teanum Sidicinum venissem, C. Mes-

sus, familiaris tuus, mihi dixit aliique complures Caesarem iter habere Capuam et eo ipso die mansurum esse Aeserniae. Sane sum commotus; quod, si ita esset, non modo iter meum interclusum, sed me ipsum plane exceptum putabam. Itaque tum Cales processi, ut ibi potissimum consisterem, dum certum nobis ab Aesernia de eo, quod audieram, referretur. At mihi, cum Calibus essem, affertur literarum tuarum exemplum, quas tu ad Lentulum consulem misisses. Hae scriptae sic erant: Literas tibi a L. Domitio a. d. xiiii. Kal. Mart. allatas esse, earumque exemplum subscripseras, magnique interesse rei publicae scripseras, omnes copias primo quoque tempore in unum locum convenire; et ut, praesidii quod satis esset, Capuae relinqueret. His ego literis lectis, in eadem opinione fui, qua reliqui omnes, te cum omnibus copiis ad Corfinium esse venturum: quo mihi, cum Caesar ad oppidum castra haberet, tutum iter esse non arbitrabar. Cum res in summa expectatione esset, utrumque simul audivimus, et quae Corfinii acta essent, et te iter Brundisium facere coepisse: cumque nec mihi nec fratri meo dubium esset, quin Brundisium contenderemus; a multis, qui e Samnio Apuliaque veniebant, admoniti sumus, ut caveremus, ne exciperemur a Caesare; quod is in eadem loca, quae nos petebamus, profectus, celerius etiam, quam nos possemus, eo, quo intenderet, venturus esset. Quod cum ita esset, nec mihi nec fratri meo nec cuiquam amicorum placuit committere, ut temeritas nostra non solum nobis, sed etiam rei publicae noceret; cum praesertim non dubitaremus, quin, si etiam tutum nobis iter fuisset, te tamen jam consequi non possemus. Interim accepimus tuas literas Canusio a. d. x. Kalend. Mart. datas, quibus nos hortaris, ut celerius Brundisium veniamus; quas cum accepissemus a. d. iiii. Kalend. Mart., non dubitabamus, quin tu jam Brundisium pervenisses: nobisque iter illud omnino interclusum videbamus, neque

minus nos esse captos, quam qui Corfinii fuissent. Neque enim eos solos arbitrabamur capi, qui in armatorum manus incidissent, sed eos nihilo minus, qui regionibus exclusi intra praesidia atque intra arma aliena venissent. Quod cum ita sit, maxime vellem primum semper tecum fuisse, quod quidem tibi ostenderam, cum a me Capuam rejiciebam : quod feci non vitandi oneris causa, sed quod videbam teneri illam urbem sine exercitu non posse : accidere autem mihi nolebam, quod doleo viris fortissimis accidisse. Quoniam autem, tecum ut essem, non contigit, utinam tui consilii certior factus essem ! Nam suspicione assequi non potui ; quod omnia prius arbitratus sum fore, quam ut haec rei publicae causa in Italia non posset duce te consistere. Neque vero nunc consilium tuum reprehendo, sed fortunam rei publicae lugeo : nec, si ego, quid tu sis secutus, non perspicio, idcirco minus existimo te nihil nisi summa ratione fecisse. Mea quae semper fuerit sententia, primum de pace vel iniqua conditione retinenda, deinde de urbe (nam de Italia quidem nihil mihi umquam ostenderas) meminisse te arbitror. Sed mihi non sumo, ut meum consilium valere debuerit : secutus sum tuum ; neque id rei publicae causa, de qua desperavi, quae et nunc afflicta est nec excitari sine civili perniciosissimo bello potest, sed te quarebam, tecum esse cupiebam ; neque ejus rei facultatem, si quae erit, praetermittam. Ego me in hac omni causa facile intelligebam pugnandi cupidis hominibus non satisfacere. Primum enim prae me tuli me nihil malle quam pacem ; non quin eadem timerem, quae illi : sed ea bello civili leviora ducebam. Inde, suscepto bello, cum pacis conditiones ad te afferri a teque ad ea honorifice et large responderi viderem, duxi meam rationem ; quam tibi facile me probaturum pro tuo in me beneficio arbitrabar. Memineram me esse unum, qui pro meis maximis in rem publicam meritis supplicia

miserrima et crudelissima pertulissem : me esse unum, qui, si offendissem ejus animum, cui tum, cum jam in armis essemus, consulatus tamen alter et triumphus amplissimus deferebatur, subjicerer eisdem proeliis ; ut mea persona semper ad improborum civium impetus aliquid videretur habere populare. Atque haec non ego prius sum suspicatus, quam mihi palam denunciata sunt : neque ea tam pertimui, si subeunda essent, quam declinanda putavi, si honeste vitare possem. Quam brevem illius temporis, dum in spe pax fuit, rationem nostram vides ; reliqui facultatem res ademit. Iis autem, quibus non satisfacio, facile respondeo : neque enim ego amiciores C. Caesari umquam fui quam illi : neque illi amiciores rei publicae quam ego. Hoc inter me et illos interest, quod, cum et illi cives optimi sint et ego ab ista laude non absim, ego conditionibus, quod idem te intellexeram velle, illi armis disceptari maluerunt. Quae quoniam ratio vicit, perficiam profecto, ut neque res publica civis a me animum neque tu amici desideres.

X.—CAESAR IMP. S. D. CICERONI IMP.

Cum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere, praemissis jam legionibus ; praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem : etsi hoc et feci saepe et saepius mihi facturus videor ; ita de me mereris. In primis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar : festinationi meae brevitatiue literarum ignosces. Reliqua ex Furnio cognosces.

XI.—CICERO IMP. S. D. CAESARI IMP.

Ut legi tuas literas, quas a Furnio nostro acceperam, quibus mecum agebas, ut ad urbem essem ; te

velle uti consilio et dignitate mea, minus sum admiratus : de gratia et de ope quid significares, mecum ipse quaerebam : spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordia civium agi velle arbitrarer : et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam. Quod si ita est et si qua de Pompeio nostro tuendo et tibi ac rei publicae reconciliando cura te attingit, magis idoneum, quam ego sum, ad eam causam profecto reperiēs neminem : qui et illi semper et senatui, cum primum potui, pacis auctor fui ; nec, sumptis armis, belli ullam partem attigi ; judicavique eo bello te violari, contra cujus honorem populi Romani beneficio concessum inimici atque invidi niterentur. Sed ut eo tempore non modo ipse fautor dignitatis tuae fui, verum etiam ceteris auctor ad te adjuvandum, sic me nunc Pompeii dignitas vehementer movet. Aliquot enim sunt anni, cum vos duo delegi, quos praecipue colerem et quibus essem, sicut sum, amicissimus. Quamobrem a te peto vel potius omnibus precibus te oro et obtestor, ut in tuis maximis curis aliquid impertias temporis huic quoque cogitationi, ut tuo beneficio bonus vir, gratus, pius denique esse in maximi beneficii memoria possim. Quae si tantum ad me ipsum pertinerent, sperarem me a te tamen impetraturum : sed, ut arbitror, et ad tuam fidem et ad rem publicam pertinet, me e paucis et ad utriusque vestrum et ad civium concordiam per te quam accommodatissimum conservari. Ego, cum antea tibi de Lentulo gratias egissem, cum ei salutem, qui mihi fuerat, fuisses : tamen, lectis ejus literis, quas ad me gratissimo animo de tua liberalitate beneficioque misit, eandem me salutem a te accepisse putavi quam ille : in quem si me intelligis esse gratum, cura, obsecro, ut etiam in Pompeium esse possim.

XII.—CICERO ATTICO S.

Utrumque ex tuo consilio. Nam et oratio fuit ea nostra, ut bene potius ille de nobis existimaret, quam gratias ageret: et in eo mansimus, ne ad urbem. Illa fefellerunt, facilem quod putaramus. Nihil vidi minus. Damnari se nostro iudicio, tardiores fore reliquos, si nos non venerimus, dicere. Ego, dissimilem illorum esse causam. Cum multa: "Veni igitur, et age de pace." Meone, inquam, arbitrato? "An tibi, inquit, ego praescribam?" Sic, inquam, agam, Senatui non placere in Hispanias iri nec exercitus in Graeciam transportari; multaue, inquam, de Cnaeo deplorabo. Tum ille, "Ego vero ista dici nolo." Ita putabam, inquam: sed ego eo nolo adesse, quod aut sic mihi dicendum est multaue, quae nullo modo possem silere, si adessem; aut non veniendum. Summa fuit, ut ille, quasi exitum quaerens: "ut deliberarem." Non fuit negandum. Ita discessimus. Credo igitur hunc me non amare. At ego me amavi; quod mihi jam pridem usu non venit. Reliqua, o dii! qui comitatus! quae (ut tu soles dicere) *νικη*! In qua erat area scelerum! O rem perditam! o copias desperatas! Quid, quod Servii filius! quod Titinii! quot in iis castris fuerunt, quibus Pompeius circumsideretur! Sex legiones. Multum vigilat, audet: nullum video finem mali. Nunc certe promenda tibi sunt consilia. Hoc fuerat extremum. Illa tamen *κατακλις* illius est odiosa, quam paene praeterii: "si sibi consiliis nostris uti non liceret, usum, quorum posset, ad omniaque esse descensurum." Vidisti igitur virum, ut scripseras! ingemuisti! Certe. Cedo reliqua. Quid! Continuo ipse in Pedanum, ego Arpinum. Inde exspecto equidem *λαλαγῶσαν* illam tuam. Tu malum! inquires, actum ne agas. Etiam illum ipsum, quem sequimur, multa fefellerunt. Sed ego tuas literas exspecto. Nihil est enim jam, ut antea:

"videamus, hoc quorsum evadat." Extremum fuit de congressu nostro : quo quidem non dubito quin istum offenderim. Eo maturius agendum est. Amabo te, epistolam, et *πολιτικὴν*. Valde tuas literas nunc exspecto.

XIII.—CAESAR IMP. CICERONI IMP. S.

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum judicaram ; tamen permotus hominum fama, scribendum ad te existimavi et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris proclinata jam re, quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses. Namque et amicitiae graviores injurias feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus viderere, omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur, nec causam secutus, eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse judicasti, sed meum aliquod factum condemnasse : quo mihi gravius abs te nil accidere potest. Quod ne facias, pro jure nostrae amicitiae a te peto. Postremo, quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis ? Quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt. Tu, explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio, neque tutius neque honestius reperies quidquam quam ab omni contentione abesse. xv. Kal. Maias ex itinere.

XIV.—ANTONIUS TRIB. PL. PRO PR. CICERONI IMP. S.

Nisi te valde amarem, et multo quidem plus, quam tu putas, non extimuissem rumorem, qui de te prolatus est, cum praesertim falsum esse existimarem. Sed quia te nimio plus diligo, non possum dissimulare mihi famam quoque, quamvis sit falsa, magni esse. Te iturum trans mare credere non possum, cum tanti facias Dolabellam et Tulliam tuam, feminam lectissimam, tantique ab omnibus nobis fias ; quibus mehercule dignitas ampli-

tudoque tua paene carior est quam tibi ipsi. Sed tamen non sum arbitratus esse amici non commoveri etiam improborum sermone : atque eo feci studiosius, quod judicabam duriores partes mihi impositas esse ab offensione nostra, quae magis a *ζηλοτυπία* mea quam ab injuria tua nata est. Sic enim volo te tibi persuadere, mihi neminem esse cariorem te, excepto Caesare meo, meque illud una judicare, Caesarem maxime in suis M. Ciceronem reponere. Quare, mi Cicero, te rogo, ut tibi omnia integra serves, ejus fidem improbes, qui tibi, ut beneficium daret, prius injuriam fecit : contra ne profugas, qui te, etsi non amabit (quod accidere non potest) tamen salvum amplissimumque esse cupiet. Dedita opera ad te Calpurnium, familiarissimum meum, misi ; ut mihi magnae curae tuam vitam ac dignitatem esse scires.

XV.—CAELIUS CICERONI S.

Exanimatus [sum] tuis literis ; quibus te nihil nisi triste cogitare ostendisti neque id quid esset perscripsisti neque non tamen, quale esset, quod cogitares, aperuisti : has ad te illico literas scripsi. Per fortunas tuas, Cicero, per liberos oro, obsecro, ne quid gravius de salute et incolumitate tua consulas. Nam deos hominesque amicitiamque nostram testificor me tibi praedixisse neque temere monuisse : sed postquam Caesarem convenerim sententiamque ejus, qualis futura esset parta victoria, cognoverim, te certiore fecisse. Si existimas eandem rationem fore Caesari in dimittendis adversariis et conditionibus ferendis, erras. Nihil nisi atrox et saevum cogitat atque etiam loquitur. Iratus senatui exiit : his intercessionibus plane incitatus est : non, mehercule, erit deprecationi locus. Quare si tibi tu, si filius unicus, si domus, si spes tuae reliquae tibi carae sunt : si aliquid apud te nos, si vir optimus, gener tuus, valet : quorum fortunam non debes velle conturbare, ut eam causam, in cujus victoria salus nostra est, odisse aut

relinquere cogamur aut impiam cupiditatem contra salutem tuam habeamus. Denique illud cogita: quod offensae fuerit in ista cunctatione, te subisse: nunc te contra victorem facere, quem dubiis rebus laedere noluisti, et ad eos fugatos accedere, quos resistentes sequi nolueris, summae stultitiae est. Vide, ne, dum pudet te parum optimatem esse, parum diligenter, quid optimum sit, eligas. Quod si totum tibi persuadere non possum: saltem, dum, quid de Hispaniis agamus, scitur, exspecta; quas tibi nuntio adventu Caesaris fore nostras. Quam isti spem habeant amissis Hispaniis, nescio. Quod porro tuum consilium sit ad desperatos accedere, non medius fidius reperio. Hoc, quod tu non dicendo mihi significasti, Caesar audierat, ac, simulatque, have, mihi dixit, statim quid de te audisset, exposuit. Negavi me scire: sed tamen ab eo petii, ut ad te literas mitteret, quibus maxime ad remanendum commoveri posses. Me secum in Hispaniam ducit. Nam, nisi ita faceret, ego prius, quam ad urbem accederem, ubicumque esses, ad te percurrissem et hoc a te praesens contendissem atque omni vi te retinuissem. Etiam atque etiam, Cicero, cogita, ne te tuosque omnes funditus evertas: ne te sciens prudensque eo demittas, unde exitum vides nullum esse. Quod si te aut voces optimatum commoveant aut nonnullorum hominum insolentiam et jactationem ferre non potes: eligas censeo aliquod oppidum vacuum a bello, dum haec decernuntur, quae jam erunt confesta. Id si feceris, et ego te sapienter fecisse judicabo et Caesarem non offendes.

XVI.—M. CICERO S. D. SER. SULPICIO.

C. Trebatius, familiaris meus, ad me scripsit te ex se quaesisse, quibus in locis essem, molesteque te ferre, quod me propter valetudinem tuam, cum ad urbem accessissem, non vidisses: et hoc tempore velle te mecum, si propius accessissem, de officio utriusque nostram com-

municare. Utinam, Servi, salvis rebus (sic enim est dicendum) colloqui potuissemus inter nos! profecto aliquid opis occidenti rei publicae tulissemus. Cognoram enim jam absens te haec mala multo ante providentem defensorem pacis et in consulatu tuo et post consulatum fuisse. Ego autem, cum consilium tuum probarem et idem ipse sentirem, nihil proficiebam. Sero enim veneram: solus eram: rudis esse videbar in causa: incideram in hominum pugnandi cupidorum insanias. Nunc, quoniam nihil jam videmur opitulari posse rei publicae, si quid est, in quo nobismet ipsis consulere possimus, non ut aliquid ex pristino statu nostro retineamus, sed ut quam honestissime lugeamus, nemo est omnium, quicum potius mihi, quam tecum communicandum putem. Nec enim clarissimorum virorum, quorum similes esse debemus, exempla neque doctissimorum, quos semper coluisti, praecepta te fugiunt. Atque ipse antea ad te scripsissem te frustra in senatum sive potius in conventum senatorum esse venturum, ni veritus essem, ne ejus animum offenderem, qui a me, ut te imitarer, petebat. Cui quidem ego, me cum rogaret, ut adessem in senatu, eadem omnia, quae a te de pace et de Hispaniis dicta sunt, ostendi me esse dicturum. Res vides quo modo se habeat: orbem terrarum, imperiis distributis, ardere bello: urbem sine legibus, sine judiciis, sine jure, sine fide relictam direptioni et incendiis. Itaque mihi venire in mentem nihil potest, non modo quid sperem, sed vix jam quid audeam optare. Sin autem tibi, homini prudentissimo, videtur utile esse nos colloqui; quamquam longius etiam cogitabam ab urbe discedere, (cujus jam etiam nomen invitatus audio,) tamen propius accedam: Trebatioque mandavi, ut, si quid tu eum velles ad me mittere, ne recusaret; idque ut facias, velim: aut, si quem tuorum fidelium voles, ad me mittas: ne aut tibi exire ex urbe necesse sit aut mihi accedere. Ego tantum tibi tribuo, quantum mihi

fortasse arrogo : ut exploratum habeam, quidquid nos *de* communi sententia statuerimus, id omnes homines probaturos. Vale.

XVII.—M. CICERO S. D. SER. SULPICIO.

A. D. III. Kal. Maias cum essem in Cumano, accepi tuas literas : quibus lectis, cognovi non satis prudenter fecisse Philotimum ; qui, cum abs te mandata haberet, ut scribis, de omnibus rebus, ipse ad me non venisset, literas tuas misisset : quas intellexi breviores fuisse, quod eum perlaturum putasses. Sed tamen, postquam tuas literas legi, Postumia tua me convenit et Servius noster. His placuit, ut tu in Cumanum venires : quod etiam mecum, ut ad te scriberem, egerunt. Quod meum consilium exquiris, id est tale, ut capere facilius ipse possim, quam alteri dare. Quid enim est, quod audeam suadere tibi, homini summa auctoritate summaque prudentia ? Si, quid rectissimum sit, quaerimus, perspicuum est : si, quid maxime expediat, obscurum : sin ii sumus, qui profecto esse debemus, ut nihil arbitremur expedire, nisi quod rectum honestumque sit, non potest esse dubium, quid faciendum nobis sit. Quod existimas meam causam conjunctam esse cum tua : certe similis in utroque nostrum, cum optime sentiremus, error fuit. Nam omnia utriusque consilia ad concordiam spectaverunt : qua cum ipsi Caesari nihil esset utilius, gratiam quoque nos inire ab eo defendenda pace arbitrabamur. Quantum nos fefellerit et quem in locum res deducta sit, vides. Neque solum ea perspicia, quae geruntur quaeque jam gesta sunt : sed etiam qui cursus rerum, qui exitus futurus sit. Ergo aut probare oportet ea, quae fiunt, aut interesse, etiam si non probes : quorum altera mihi turpis, altera etiam periculosa ratio videtur. Restat, ut discedendum putem. In quo reliqua videtur esse deliberatio, quod consilium in discessu, quae loca sequamur. Omnino cum miserior res

numquam accidit, tum ne deliberatio quidem difficilior : nihil enim constitui potest, quod non incurrat in magnam aliquam difficultatem. Tu, si videbitur, ita censeo facias, ut, si habes jam statutum, quid tibi agendum putes, in quo non sit conjunctum consilium tuum cum meo, supersedeas hoc labore itineris : sin autem est, quod mecum communicare velis, ego te exspectabo. Tu, quod tuo commodo fiat, quam primum velim venias, sicut intellexi et Servio et Postumiae placere. Vale.

XVIII.—M. CICERO S. D. SER. SULPICIO.

Vehementer te esse sollicitum et in communibus miseriis praecipuo quodam dolore angi multi ad nos quotidie deferunt. Quod quamquam minime miror et meum quodammodo agnosco ; doleo tamen te sapientia praeditum prope singulari non tuis bonis delectari potius, quam alienis malis laborare. Me quidem, etsi nemini concedo, qui majorem ex pernicie et peste rei publicae molestiam traxerit, tamen multa jam consolantur maximeque conscientia consiliorum meorum. Multo enim ante tamquam ex aliqua specula prospexi tempestatem futuram : neque id solum mea sponte, sed multo etiam magis, monente et denuntiante te. Etsi enim afui magnam partem consulatus tui, tamen et absens cognoscebam, quae esset tua in hoc pestifero bello cavendo et praedicendo sententia, et ipse adfui primis temporibus tui consulatus, cum accuratissime monuisti senatum, collectis omnibus bellis civilibus, ut et illa timerent, quae meminissent, et scirent, cum superiores, nullo tali exemplo antea in re publica cognito, tam crudeles fuissent, quicumque postea rem publicam oppressisset armis, multo intolerabiliorem futurum. Nam, quod exemplo fit, id etiam jure fieri putant : sed aliquid atque adeo multa addunt et afferunt de suo. Quare meminisse debes, eos, qui auctoritatem et consilium tuum non sint secuti, sua stultitia occidisse, cum tua prudentia

salvi esse potuissent. Dices : " Quid me ista res consolatur in tantis tenebris et quasi parietinis rei publicae ?" Est omnino vix consolabilis dolor : tanta est omnium rerum amissio et desperatio recuperandi : sed tamen et Caesar ipse ita de te judicat et omnes cives sic existimant, quasi lumen aliquod, extinctis ceteris, elucere sanctitatem et prudentiam et dignitatem tuam. Haec tibi ad levandas molestias magna esse debent. Quod autem a tuis abes, id eo levius ferendum est, quod eodem tempore a multis et magnis molestiis abes : quas ad te omnes perscriberem, nisi vererer, ne ea cognosceres absens, quae quia non vides, mihi videris meliore esse conditione, quam nos, qui videmus. Hactenus existimo nostram consolationem recte adhibitam esse, quoad certior ab homine amicissimo fieres iis de rebus, quibus levari possent molestiae tuae. Reliqua sunt in te ipso neque mihi ignota nec minima solatia, ut quidem ego sentio, multo maxima : quae ego experiens quotidie sic probo, ut ea mihi salutem afferre videantur. Te autem ab initio aetatis memoria teneo summa omnium doctrinarum studiosum fuisse omniaque, quae a sapientissimis ad bene vivendum tradita essent, summo studio curaque didicisse. Quae quidem vel optimis rebus et usui et delectationi esse possent : his vero temporibus habemus aliud nihil, in quo acquiescamus. Nihil faciam insolenter : neque te tali vel scientia vel natura praeditum hortabor, ut ad eas te referas artes, quibus a primis temporibus aetatis studium tuum dedisti. Tantum dicam, quod te spero approbaturum, me, posteaquam illi arti, cui studueram, nihil esse loci neque in curia neque in foro viderim, omnem meam curam atque operam ad philosophiam contulisse. Tuae scientiae excellenti ac singulari non multo plus, quam nostrae, relictum est loci. Quare non equidem te moneo : sed mihi ita persuasi, te quoque in iisdem versari rebus, quae etiam si minus prodessent, animum tamen a sollicitudine abdu-

cerent. Servius quidem tuus in omnibus ingenuis artibus in primisque in hac, in qua ego me scripsi acquiescere, ita versatur, ut excellat : a me vero sic diligitur, ut tibi uni concedam, praeterea nemini ; mihiq; ab eo gratia refertur : in quo ille existimat, quod facile appareat, cum me colat et observet, tibi quoque in eo se facere gratissimum.

XIX.—M. CICERO S. D. SER. SULPICIO.

Accipio excusationem tuam, qua usus es, cur saepius ad me literas uno exemplo dedisses : sed accipio ex ea parte, quatenus aut negligentia aut improbitate eorum, qui epistolas accipiant, fieri scribis, ne ad nos perferantur : illam partem excusationis, qua te scribis *orationis paupertate*, sic enim appellas, iisdem verbis epistolas saepius mittere, nec nosco nec probo. Et ego ipse, quem tu per jocum, sic enim accipio, *divitias orationis* habere dicis, me non esse verborum admodum inopem agnosco : *σιγνυβύσθαι* enim non necesse est : sed tamen idem, nec hoc *σιγνυβύμενος*, facile cedo tuorum scriptorum subtilitati et elegantiae. Consilium tuum, quo te usum scribis hoc Achaicum negotium non recusavisse, cum semper probavissem, tum multo magis probavi, lectis tuis proximis literis. Omnes enim causae, quas commemoras, justissimae sunt tuaque et auctoritate et prudentia dignissimae. Quod aliter cecidisse rem existimas, atque opinatus sis : id tibi nullo modo assentior. Sed quia tanta perturbatio et confusio est rerum, ita perculsa et prostrata foedissimo bello jacent omnia, ut is cuique locus, ubi ipse sit, et sibi quisque miserrimus esse videatur, propterea et tui consilii poenitet te et nos, qui domi sumus, tibi beati videamur : at contra nobis non tu quidem vacuus molestiis, sed praes nobis beatus. Atque hoc ipso melior est tua, quam nostra, conditio, quod tu, quid doleat, scribere audeas, nos ne id quidem tuto possumus : nec id victoria

vitio, quo nihil moderatius, sed ipsius victoriae, quae civilibus bellis semper est insolens. Uno te vicimus, quod de Marcelli, collegae tui, salute paullo ante, quam tu, cognovimus: etiam mehercule, quod, quemadmodum ea res ageretur, vidimus. Nam sic fac existimes: post has miserias, id est, postquam armis disceptari coeptum sit de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Caesar, accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudataque honorificentissime et aequitate tua et prudentia, repente praeter spem dixit, "se senatui roganti de Marcello ne hominis quidem causa negaturum." Fecerat autem hoc senatus, ut, cum a L. Pisone mentio esset facta de Marcello et cum C. Marcellus se ad Caesaris pedes abjecisset, cunctus consurgeret et ad Caesarem supplex accederet. Noli quaerere: ita mihi pulcher hic dies visus est, ut speciem aliquam viderer videre quasi reviviscentis rei publicae. Itaque cum omnes ante me rogati gratias Caesari egissent praeter Volcatium (is enim, si eo loco esset, negavit se facturum fuisse,) ego rogatus mutavi meum consilium. Nam statueram, non mehercule inertia, sed desiderio pristinae dignitatis, in perpetuum tacere. Fregit hoc meum consilium et Caesaris magnitudo animi et senatus officium. Itaque pluribus verbis egi Caesari gratias: meque metuo ne etiam in ceteris rebus honesto otio privarim; quod erat unum solatium in malis. Sed tamen, quoniam effugi ejus offensionem, qui fortasse arbitraretur me hanc rem publicam non putare, si perpetuo tacerem: modice hoc faciam aut etiam intra modum, ut et illius voluntati et meis studiis serviam. Nam, etsi a prima aetate me omnis ars et doctrina liberalis et maxime philosophia delectavit, tamen hoc studium quotidie ingravescit, credo et aetatis maturitate ad prudentiam et his temporum vitiis, ut nulla res alia levare animum molestiis possit. A quo studio te abduci negotiis intelligo ex tuis literis: sed

tamen aliquid jam noctes te adjuvabunt. Servius tuus vel potius noster summa me observantia colit: cujus ego cum omni probitate summaque virtute, tum studiis doctrinaque delector. Is mecum saepe de tua mansione aut decessione communicat. Adhuc in hac sum sententia, nihil ut faciamus, nisi quod maxime Caesar velle videatur. Res sunt ejusmodi, ut, si Romae sis, nihil praeter tuos delectare possit. De reliquis, nihil melius ipse est: ceteri et cetera ejusmodi, ut, si alterum utrum necesse sit, audire ea malis, quam videre. Hoc nostrum consilium nobis minime jucundum est, qui te videre cupimus; sed consulimus tibi.

XX.—SER. SULPICIUS CICERONI S.

Posteaquam mihi renuntiatum est de obitu Tulliae, filiae tuae, sane quam pro eo, ac debui, graviter molesteque tui communemque eam calamitatem existimavi; qui, si istic affuissem, neque tibi defuissem coramque meum dolorem tibi declarassem. Etsi genus hoc consolationis miserum atque accerbum est: propterea quia, per quos ea confieri debet propinquos ac familiares, ii ipsi pari molestia afficiuntur neque sine lacrimis multis id conari possunt: uti magis ipsi videantur aliorum consolatione indigere, quam aliis posse suum officium praestare: tamen quae in praesentia in mentem mihi venerunt, decrevi brevi ad te perscribere: non quo ea te fugere existimem, sed quod forsitan dolore impeditus minus ea perspicias. Quid est, quod tanto opere te commoveat tuus dolor intestinus? Cogita, quemadmodum adhuc fortuna nobiscum egerit: ea nobis erepta esse, quae hominibus non minus quam liberi cara esse debent, patriam, honestatem, dignitatem, honores omnes. Hoc uno incommodo addito, quid ad dolorem adjungi potuit? aut qui non in illis rebus exercitatus animus callere jam debet atque omnia minoris existimare? An illius vicem, credo, doles? Quoties in eam cogita-

tionem necesse est et tu veneris et nos saepe incidimus, hisce temporibus non pessime cum iis esse actum, quibus sine dolore licitum est mortem cum vita commutare! Quid autem fuit, quod illam hoc tempore ad vivendum magno opere invitare posset? quae res? quae spes? quod animi solatium? Ut cum aliquo adolescente primario conjuncta aetatem gereret? Licitum est tibi, credo, pro tua dignitate ex hac juventute generum deligere, cujus fidei liberos tuos te tuto committere putares! An ut ea liberos ex sese pareret, quos cum florentes videret, laetaretur? qui rem a parente traditam per se tenere possent? honores ordinatim petaturi essent? in re publica, in amicorum negotiis libertate sua uti? Quid horum fuit, quod non prius, quam datum est, ademptum sit? At vero malum est liberos amittere. Malum: nisi hoc pejus sit, haec sufferre et perpeti. Quae res mihi non mediocrem consolationem attulit, volo tibi commemorare, si forte eadem res tibi dolorem minuere possit. Ex Asia rediens, cum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Aegina: ante Megara: dextra Piraeus: sinistra Corinthus: quae oppida quodam tempore florentissima fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos jacent. Coepi egomet mecum sic cogitare: Hem! nos homunculi indignamur, si quis nostrum interiit aut occisus est, quorum vita brevior esse debet; cum uno loco tot oppidum cadavera projecta jacent? Visne tu te, Servi, cohibere et meminisse hominem te esse natum? Crede mihi, cogitatione ea non mediocriter sum confirmatus. Hoc idem, si tibi videtur, fac ante oculos tibi proponas. Modo uno tempore tot viri clarissimi interierunt: de imperio populi Romani tanta deminutio facta est: omnes provinciae conquassatae sunt: in unius mulierculae animula si jactura facta est, tanto opere commoveris! quae si hoc tempore non diem suum obisset, paucis post annis tamen ei moriendum fuit, quoniam homo nata

fuerat. Etiam tu ab hiſce rebus animum ac cogitationem tuam avoca atque ea potius reminiscere, quae digna tua persona sunt : illam, quamdiu ei opus fuerit, vixiſſe : una cum re publica fuiſſe : te, patrem ſuum, praetorem, conſulem, augurem viſiſſe : adoleſcentibus primariis nuptam fuiſſe : omnibus bonis prope perfunctam eſſe : cum res publica occideret, vita exceſſiſſe. Quid eſt, quod tu aut illa cum fortuna hoc nomine queri poſſitis ? Denique noli te oblivisci Ciceronem eſſe et eum, qui aliis conſueris praecipere et dare conſilium : neque imitare malos medicos, qui in alienis morbis profitentur tenere ſe medicinae ſcientiam, ipſi ſe curare non poſſunt : ſed potius, quae aliis tute praecipere ſoles, ea tute ſibi ſubjice atque apud animum propone. Nullus dolor eſt, quem non longinquitas temporis minuat ac molliat. Hoc te exſpectare tempus tibi turpe eſt, ac non ei rei ſapientia tua te occurrere. Quod ſi qui etiam inferis ſenſus eſt : qui illius in te amor fuit pietasque in omnes ſuos, hoc certe illa te facere non vult. Da hoc illi mortuae : da ceteris amicis ac familiaribus, qui tuo dolore maerent : da patriae ; ut, ſi qua in re opus ſit, opera et conſilio tuo uti poſſit. Denique, quoniam in eam fortunam devenimus, ut etiam huic rei nobis ſerviendum ſit : noli committere, ut quisquam te putet non tam filiam, quam rei publicae tempora et aliorum victoriam lugere. Plura me ad te de hac re ſcribere pudet, ne videar prudentiae tuae diffidere : quare ſi hoc unum propoſuero, finem faciam ſcribendi. Vidimus aliquoties ſecundam pulcherrime te ferre fortunam magnamque ex ea re te laudem apisci : fac aliquando intelligamus adverſam quoque te aequè ferre poſſe neque id majus, quam debeat, tibi onus videri ; ne ex omnibus virtutibus haec una tibi videatur deeſſe. Quod ad me attinet, cum te tranquilliorẽ animo eſſe cognoro, de iis rebus, quae hic geruntur quemadmodumque ſe provincia habeat, certiorẽ faciam. Vale.

XXI.—M. CICERO S. D. SER. SULPICIO.

Ego vero, Servi, vellem, ut scribis, in meo gravissimo casu adfuisses. Quantum enim praesens me adjuvare potueris et consolando et prope aequè dolendo, facile ex eo intelligo, quod, literis lectis, aliquantum acquievi. Nam et ea scripsisti, quae levare luctum possent, et in me consolando non mediocrem ipse animi dolorem adhibuisti. Servius tamen tuus omnibus officiis, quae illi tempori tribui potuerunt, declaravit et quanti ipse me faceret et quam suum talem erga me animum tibi gratum putaret fore : cujus officia jucundiora licet saepe mihi fuerint, numquam tamen gratiora. Me autem non oratio tua solum et societas paene aegritudinis, sed etiam auctoritas consolatur. Turpe enim esse existimo me non ita ferre casum meum, ut tu, tali sapientia praeditus, ferendum putas. Sed opprimor interdum et vix resisto dolori, quod ea me solatia deficiunt, quae ceteris, quorum mihi exempla propono, simili in fortuna non defuerunt. Nam et Q. Maximus, qui filium consularem, clarum virum et magnis rebus gestis, amisit ; et L. Paullus, qui duo septem diebus et vester Gallus et M. Cato, qui summo ingenio, summa virtute filium perdidit, iis temporibus fuerunt, ut eorum luctum ipsorum dignitas consolaretur ea, quam ex re publica consequebantur. Mihi autem, amissis ornamentis iis, quae ipse commemoras quaeque eram maximis laboribus adeptus, unum manebat illud solatium, quod ereptum est. Non amicorum negotiis, non rei publicae procuratione impediabantur cogitationes meae : nihil in foro agere libebat : adspicere curiam non poteram : existimabam, id quod erat, omnes me et industriae meae fructus et fortunae perdidisse. Sed, cum cogitarem haec mihi tecum et cum quibusdam esse communia, et cum frangerem jam ipse me, cogerem[que] illa ferre toleranter : habebam quo confugerem, ubi conquies-

cerem, cujus in sermone et suavitate omnes curas doloresque deponerem. Nunc autem, hoc tam gravi vulnere, etiam illa, quae consanuisse videbantur, recrudescunt. Non enim, ut tum me a re publica maestum domus excipiebat, quae levaret: sic nunc domo maerens ad rem publicam confugere possum, ut in ejus bonis acquiescam. Itaque et domo absum et foro, quod nec eum dolorem, quem a re publica capio, domus jam consolari potest nec domesticum res publica. Quo magis te exspecto teque videre quam primum cupio. Major mihi levatio afferri nulla potest, quam conjunctio consuetudinis sermonumque nostrorum: quamquam sperabam tuum adventum (sic enim audiebam) appropinquare. Ego autem cum multis de causis te exopto quam primum videre: tum etiam, ut ante commentamur inter nos, qua ratione nobis traducendum sit hoc tempus, quod est totum ad unius voluntatem accomodandum et prudentis et liberalis et, (ut perspexisse videor,) nec a me alieni et tibi amicissimi. Quod cum ita sit, magnae tamen est deliberationis, quae ratio sit ineunda nobis, non agendi aliquid, sed illius concessu et beneficio quiescendi.

XXII.—M. CICERO S. D. M. MARCELLO.

Etsi eo te adhuc consilio usum intelligo, ut id reprehendere non audeam, non quin ab eo ipse dissentiam, sed quod ea te sapientia esse judicem, ut meum consilium non anteponam tuo: tamen et amicitiae nostrae vetustas et tua summa erga me benevolentia, quae mihi jam a pueritia tua cognita est, me hortata est, ut ea scriberem ad te, quae et saluti tuae conducere arbitrarer et non aliena esse ducerem a dignitate. Ego eum te esse, qui horum malorum initia multo ante videris, consilium magnificentissime atque optime gesseris, praeclare memini: sed idem etiam illa vidi, neque te consilium civilis belli ita gerendi nec copias Cn. Pompeii nec genus

exercitus probare semperque summe diffidere : qua in sententia me quoque fuisse memoria tenere te arbitror. Itaque neque tu multum interfuisti rebus gerendis et ego id semper egi, ne interesssem. Non enim iis rebus pugnabamus, quibus valere poteramus, consilio, auctoritate, causa, quae erant in nobis superiora, sed lacertis et viribus, quibus pares non eramus. Victi sumus igitur, aut, si vinci dignitas non potest, fracti certe et abjecti. In quo tuum consilium nemo potest non maxime laudare, quod cum spe vincendi simul abjecisti certandi etiam cupiditatem ostendistique sapientem et bonum civem initia belli civilis invitum suscipere, extrema libenter non persequi. Qui non idem consilium, quod tu, secuti sunt, eos video in duo genera esse distractos. Aut enim renovare bellum conati sunt, hique se in Africam contulerunt : aut, quemadmodum nos, victori sese crediderunt. Medium quoddam tuum consilium fuit, qui hoc fortasse humilis animi duceres, illud pertinacis. Fateor a plerisque vel dicam ab omnibus sapiens tuum consilium, a multis etiam magni ac fortis animi iudicatum. Sed habet ista ratio, ut mihi quidem videtur, quendam modum : praesertim cum tibi nihil deesse arbitrer ad tuas fortunas omnes obtinendas praeter voluntatem. Sic enim intellexi, nihil aliud esse, quod dubitationem afferret ei, penes quem est potestas, nisi quod vereretur, ne tu illud beneficium omnino non putares. De quo quid sentiam, nihil attinet dicere : cum appareat, ipse quid fecerim. Sed tametsi jam ita constituisses, ut abesse perpetuo mallet, quam ea, quae nolles, videre : tamen id cogitare deberes, ubicunque esses, te fore in ejus ipsius, quem fugeres, potestate. Qui si facile passurus esset te carentem patria et fortunis tuis quiete et libere vivere, cogitandum tibi tamen esset Romaene et domi tuae, cuicunque res esset, an Mytilenis aut Rhodi mallet vivere. Sed cum ita late pateat ejus potestas, quem veremur, ut terrarum orbem

complexa sit : nonne mavis sine periculo tuae domi esse, quam cum periculo alienae ? Equidem, etiam si oppetenda mors esset, domi atque in patria mallet, quam in externis atque alienis locis. Hoc idem omnes, qui te diligunt, sentiunt : quorum est magna pro tuis maximis clarissimisque virtutibus multitudo. Habemus etiam rationem rei familiaris tuae, quam dissipari nolumus. Nam etsi nullam potest accipere injuriam, quae futura perpetua sit : propterea, quod neque is, qui tenet rem publicam, patietur neque ipsa res publica : tamen impetum praedonum in tuas fortunas fieri nolo. Hi autem qui essent, auderem scribere, nisi te intelligere confiderem. Hic te unius sollicitudines, unius etiam multae et assiduae lacrimae C. Marcelli, fratris optimi, deprecantur : nos cura et dolore proximi sumus, precibus tardiores, quod jus adeundi, cum ipsi deprecatione eguerimus, non habemus. Gratia tantum possumus, quantum victi : sed tamen consilio, studio Marcello non desumus. A tuis reliquis non adhibemur : ad omnia parati sumus.

XXIII.—M. CICERO S. D. M. MARCELLO.

Etsi perpaucis ante diebus dederam Q. Mucio literas ad te pluribus verbis scriptas, quibus declaraveram, quo te animo censerem esse oportere et quid tibi faciendum arbitrarer : tamen, cum Theophilus, libertus tuus, proficisceretur, cujus ego fidem erga te benevolentiamque perspexeram, sine meis literis eum ad te venire nolui. Eandem igitur de rebus etiam atque etiam hortor, quibus superioribus literis hortatus sum : ut in ea re publica, quaecumque est, quam primum velis esse. Multa videbis fortasse, quae nolis ; non plura tamen, quam audis quotidie. Non est porro tuum uno sensu solum oculorum moveri : cum idem illud auribus percipias, quod etiam majus videri solet, minus laborare. At tibi ipsi dicendum erit aliquid, quod non sentias ; aut faciendum,

quod non probes. Primum temporì cedere, id est, necessitati parere, semper sapientis est habitum: deinde non habet, ut nunc quidem est, id vitii res. Dicere fortasse, quae sentias, non licet: tacere plane licet. Omnia enim delata ad unum sunt. Is utitur consilio, ne suorum quidem, sed suo. Quod non multo secus fieret, si is rem publicam teneret, quem secuti sumus. An, qui in bello, cum omnium nostrum conjunctum esset periculum, suo et certorum hominum minime prudentium consilio uteretur, eum magis communem censemus in victoria futurum fuisse, quam incertis in rebus fuisset? et, qui nec, te consule, tuum sapientissimum consilium secutus esset nec, fratre tuo consulatum ex auctoritate tua gerente, vobis auctoribus uti voluerit, nunc omnia tenentem nostras sententias desideraturum censes fuisse? Omnia sunt misera in bellis civilibus: quae majores nostri ne semel quidem, nostra aetas saepe jam sensit: sed miserius nihil, quam ipsa victoria: quae, etiam si ad meliores venit, tamen eos ipsos ferociores impotentioresque reddit; ut, etiam si natura tales non sint, necessitate esse cogantur: multa enim victori eorum arbitrio, per quos vicit, etiam invito facienda sunt. An tu non videbas mecum simul, quam illa crudelis esset futura victoria? Igitur tunc quoque careres patria, ne, quae nolles, videres? "Non, inquires: ego enim ipse tenerem opes et dignitatem meam." At erat tuae virtutis in minimis tuas res ponere, de re publica vehementius laborare. Deinde, qui finis istius consilii est? Nam adhuc et factum tuum probatur et, ut in tali re, etiam fortuna laudatur: factum, quod et initium belli necessario secutus sis et extrema sapienter persequi nolueris; fortuna, quod honesto otio tenueris et statum et famam dignitatis tuae. Nunc vero nec locus tibi ullus dulcior esse debet patria: nec eam diligere minus debes, quod deformior est, sed misereri potius nec eam multis claris viris orbatam privare etiam

adspectu tuo. Denique, si fuit magni animi non esse supplicem victori ; vide ne superbi sit aspernari ejusdem liberalitatem : et, si sapientis est carere patria, duri non desiderare : et, si re publica non possis frui, stultum est, nolle privata. Caput illud est, ut, si ista vita tibi commodior esse videatur, cogitandum tamen sit, ne tutior non sit. Magna gladiatorum est licentia : sed in externis locis minor etiam ad facinus verecundia. Mihi salus tua tantae curae est, ut Marcello, fratri tuo, aut par aut certe proximus sim. Tuum est consulere temporibus et incolumitati et vitae et fortunis tuis.

XXIV.—CICERO MARCELLO S.

Etsi nihil erat novi quod ad te scriberem magisque literas tuas jam exspectare incipiebam vel te potius ipsum : tamen, cum Theophilus proficisceretur, non potui nihil ei literarum dare. Cura igitur, ut quam primum venias : venies enim, mihi crede, exspectatus, neque solum nobis, id est, tuis, sed prorsus omnibus. Venit enim mihi in mentem subvereri interdum, ne te delectet tarda decessio. Quod si nullum haberes sensum nisi oculorum, prorsus tibi ignoscerem, si quosdam nolles videre ; sed, cum leviora non multo essent, quae audirentur, cum quae viderentur ; suspicarer autem multum interesse rei familiaris tuae te quam primum venire, idque in omnes partes valeret ; putavi ea de re te esse admonendum. Sed, quoniam, quid mihi placeret, ostendi, reliqua tu pro tua prudentia considerabis. Me tamen velim, quod ad tempus te exspectemus, certiore facias.

XXV.—MARCELLUS CICERONI S.

Plurimum valuisse apud me tuam semper auctoritatem cum in omni re tum in hoc maxime negotio potes existimare. Cum mihi C. Marcellus, frater amantissimus mei, non solum consilium daret, sed precibus

quoque me obsecraret : non prius mihi persuadere potuit, quam tuis est effectum literis, ut uterer vestro potissimum consilio. Res quemadmodum sit acta, vestrae literae mihi declarant. Gratulatio tua etsi est mihi probatissima, quod ab optimo fit animo : tamen hoc mihi multo jucundius est et gratius, quod in summa paucitate amicorum, propinquorum ac necessariorum, qui vere meae saluti faverent, te cupidissimum mei singularemque mihi benevolentiam praestitisse cognovi. Reliqua sunt ejusmodi, quibus ego, quoniam haec erant tempora, facile et aequo animo carebam : hoc vero ejusmodi esse statuo, ut sine talium virorum et amicorum benevolentia neque in adversa neque in secunda fortuna quisquam vivere possit. Itaque in hoc ego mihi gratulor. Tu vero ut intelligas homini amicissimo te tribuisse officium, re tibi praestabo.

XXVI.—SERVIUS CICERONI S.

Etsi scio non jucundissimum me nuntium vobis allaturum : tamen, quoniam casus et natura in nobis dominatur, visum est faciendum, quoquo modo res se haberet, vos certiores facere. A. d. x. Kal. Jun. cum ab Epidauro Piraeum navi advectus essem, ibi Marcellum, collegam nostrum, conveni eumque diem ibi consumpsi, ut cum eo essem. Postero die cum ab eo digressus essem eo consilio, ut ab Athenis in Boeotiam irem reliquamque jurisdictionem absolverem : ille, ut aiebat, supra Maleam [in] Italiam versus navigaturus erat. Post diem tertium ejus diei, cum ab Athenis proficisci in animo haberem, circiter hora decima noctis P. Postumius, familiaris ejus, ad me venit et mihi nuntiavit, M. Marcellum, collegam nostrum, post coenae tempus a P. Magio Cilone, familiare ejus, pugione percussus esse et duo vulnera accepisse, unum in stomacho, alterum in capite secundum aurem : sperare tamen, eum vivere posse : Magium se ipsum interfecisse : postea

se a Marcello ad me missum esse, qui haec nuntiaret et rogaret, uti medicos. Coëgi et e vestigio eo sum profectus prima luce. Cum non longe a Piraeo abessem, puer Acidini obviam mihi venit cum codicillis, in quibus erat scriptum, paullo ante lucem Marcellum diem suum obisse. Ita vir clarissimus ab homine deterrimo acerbissima morte est affectus : et cui inimici propter dignitatem pepercerant, inventus est amicus, qui ei mortem offerret. Ego tamen ad tabernaculum ejus perrexi. Inveni duos liberos et pauculos servos : reliquos aiebant profugisse metu perterritos, quod dominus eorum ante tabernaculum interfectus esset. Coactus sum in eadem illa lectica, qua ipse delatus eram, meisque lecticariis in urbem eum referre : ibique pro ea copia, quae Athenis erat, funus ei satis amplum faciendum curavi. Ab Atheniensibus, locum sepulturae intra urbem ut darent, impetrare non potui, quod religione se impediri dicerent : neque tamen id antea cuiquam concesserant. Quod proximum fuit, uti in quo vellemus gymnasio eum sepeliremus, nobis permiserunt. Nos in nobilissimo orbis terrarum gymnasio Academiae locum delegimus ibique eum combussimus : posteaque curavimus, ut eidem Athenienses in eodem loco monumentum ei marmoreum faciendum locarent. Ita, quae nostra officia fuerunt, pro collegio et pro propinquitate et vivo et mortuo omnia ei praestitimus. Vale. D. pr. Kal. Jun. Athenis.

XXVII.—M. CICERO S. D. C. MEMMIO.

Etsi non satis mihi constiterat, cum aliquane animi mei molestia, an potius lubenter te Athenis visurus essem, quod injuria, quam accepisti, dolore me afficeret ; sapientia tua, qua fers injuriam, laetitia : tamen vidisse te malletm. Nam, quod est molestiae, non sane multo levius est, cum te non video : quod esse potuit voluptatis, certe, si vidissem te, plus fuisset. Itaque non dubitabo

dare operam, ut te videam, cum id satis commode facere potero. Interea, quod per literas et agi tecum et, ut arbitror, confici potest, agam. Nunc a te illud primum rogabo, ne quid invitus mea causa facias : sed id, quod mea intelliges, tua nullam in partem multum interesse, ita mihi des, si tibi, ut id lubenter facias, ante persuaseris. Cum Patrone Epicurio mihi omnia sunt : nisi quod in philosophia vehementer ab eo dissentio. Sed et initio Romae, cum te quoque et tuos omnes observabat, me coluit in primis : et nuper, cum ea, quae voluit, de suis commodis et praemiis consecutus est, me habuit suorum defensorum et amicorum fere principem : et jam a Phaedro, qui nobis, cum pueri essemus, antequam Philonem cognovimus, valde, ut philosophus, postea tamen, ut vir bonus et suavis et officiosus probabatur, traditus mihi commendatusque est. Is igitur Patro, cum ad me Romam literas misisset, uti te sibi placarem peteremque, ut nescio quid illud Epicuri parietinarum sibi concederes : nihil scripsi ad te ob eam rem, quod aedificationis tuae consilium commendatione mea nolebam impediri. Idem, ut veni Athenas, cum idem ut ad te scriberem rogasset, ob eam causam impetravit, quod te abjecisse illam aedificationem constabat inter omnes amicos tuos. Quod si ita est et si jam tua plane nihil interest, velim, si qua offensiuncula facta est animi tui perversitate aliquorum (novi enim gentem illam) des te ad lenitatem vel propter *tuam* summam humanitatem vel etiam honoris mei causa. Equidem, si, quid ipse sentiam, quaeris, nec, cur ille tantopere contendat, video, nec cur tu repugnes : nisi tamen multo minus tibi concedi potest quam illi, laborare sine causa. Quamquam Patronis et orationem et causam tibi cognitam esse certo scio. Honorem, officium, testamentorum jus, Epicuri auctoritatem, Phaedri obtestationem, sedem, domicilium, vestigia summorum hominum sibi tuenda esse dicit. Totam hominis vitam rationemque,

quam sequitur in philosophia, derideamus licet, si hanc ejus contentionem volumus reprehendere. Sed, mehercules, quoniam illi ceterisque, quos illa delectant, non valde inimici sumus; nescio an ignoscendum sit huic, si tantopere laborat: in quo etiam si peccat, magis ineptiis quam improbitate peccat. Sed, ne plura, (dicendum enim aliquando est,) Pomponium Atticum sic amo, ut alterum fratrem: nihil est illo mihi nec carius nec jucundius. Is (non quo sit ex istis: est enim omni liberali doctrina politissimus: sed valde diligit Patronem, valde Phaedrum amavit,) sic a me hoc contendit, homo minime ambitiosus, minime in rogando molestus, ut nihil umquam magis: nec dubitat, quin ego a te nutu hoc consequi possem, etiam si aedificaturus esses. Nunc vero, si audierit te aedificationem deposuisse neque tamen me a te impetrasse; non te in me illiberalem, sed me in se negligentem putabit. Quamobrem peto a te, ut scribas ad tuos posse tua voluntate decretum illud Areopagitarum, quem ὑπομνηματισμὸν illi vocant, tolli. Sed redeo ad prima. Prius velim tibi persuadeas, ut hoc mea causa libenter facias, quam ut facias. Sic tamen habeto: si feceris, quod rogo, fore mihi gratissimum. Vale.

XXVIII.—C. CASSIUS S. D. M. CICERONI.

S. V. B. Non mehercule in hac mea peregrinatione quidquam libentius facio, quam scribo ad te: videor enim cum praesente loqui et joculari. Nec tamen hoc usu venit propter spectra Catiana: pro quo tibi proxima epistola tot rusticos Stoicos regeram, ut Catium Athenis natum esse dicas. Pansam nostrum secunda voluntate hominum paludatum ex urbe exisse cum ipsius causa gaudeo, tum mehercule etiam omnium nostrum. Spero enim homines intellecturos, quanto sit omnibus odio crudelitas et quanto amoris probitas et clementia: atque ea, quae maxime mali petar

et concupiscant, ad bonos pervenire. Difficile est enim persuadere hominibus τὸ καλὸν δι' αὐτὸ αἰρετὸν esse: ἡδονὴν vero et ἀταραξίαν virtute, justitia, τῷ καλῷ parari et verum et probabile est. Ipse enim Epicurus, a quo omnes Catii et Amafinii, mali verborum interpretes, proficiscuntur, dicit: οὐκ ἔστιν ἡδέως ἄνευ τοῦ καλῶς καὶ δικαίως ζῆν. Itaque et Pansa, qui ἡδονὴν sequitur, virtutem retinet: et ii, qui a vobis φιλήδονοι vocantur, sunt φιλόκαλοι et φιλοδίκαιοι omnesque virtutes et colunt et retinent. Itaque Sulla, cujus iudicium probare debemus, cum dissentire philosophos videret, non quaesiit, quid bonum esset, sed omnia bona coëmit: cujus ego mortem forti mehercules animo tuli. Nec tamen Caesar diutius nos eum desiderare patietur: nam habet damnatos, quos pro illo nobis restituat: nec ipse sectorem desiderabit, cum filium viderit. Nunc, ut ad rem publicam redeam, quid in Hispaniis geratur, rescribe. Peream, nisi sollicitus sum ac malo veterem et clementem dominum habere, quam novum et crudelem experiri. Scis, Cnaeus quam sit fatuus: scis, quo modo crudelitatem virtutem putet: scis, quam se semper a nobis derisum putet. Vereor, ne nos rustice gladio velit ἀντιμυκτηρίσαι. Quid fiat, si me diligis, rescribe. Hui, quam velim scire, utrum ista sollicito animo an soluto legas! sciam enim eodem tempore, quid me facere oporteat. Ne longior sim, vale. Me, ut facis, ama. Si Caesar vicit, celeriter me exspecta.

XXIX.—CICERO ATTICO S.

Hortos quoniam hodie eras inspecturus, quid visum tibi sit, cras scilicet. De Faberio autem, cum venerit. De epistola ad Caesarem, jurato mihi crede, non possum; nec me turpitudine deterret, etsi maxime debebat. Quam enim turpis est assentatio, cum vivere ipsum turpe sit nobis! Sed ut coepi, non me hoc turpe deterret. Ac vellem quidem (essem enim, qui esse

debebam) sed in mentem nihil venit. Nam, quae sunt ad Alexandrum hominum eloquentium et doctorum suasionem, vides quibus in rebus versentur. Adolescentem incensum cupiditate verissimae gloriae, cupientem sibi aliquid consilii dari, quod ad laudem sempiternam valeret, cohortantur ad decus. Non deest oratio. Ego quid possum? Tamen nescio quid e quercu exsculpseram, quod videretur simile simulacri. In eo quia nonnulla erant paullo meliora quam ea, quae fiunt et facta sunt, reprehenduntur: quod me minime poenitet. Si enim pervenissent istae literae, mihi crede, nos poeniteret. Quid? tu non vides ipsum illum Aristoteli discipulum, summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse? Quid? tu hunc de pompa, Quirini contubernalem, his nostris moderatis epistolis laetaturum putas? Ille vero potius non scripta desideret, quam scripta non probet. Postremo, ut volet. Abiit illud, quod tum me stimulabat, quod tibi dabam *πρόβλημα* 'Αρχιμήδειον. Multo mehercule magis nunc opto casum illum, quem tum timebam, vel quem libebit. Nisi quid te aliud impedit, mihi optato veneris. Nicias a Dolabella magnopere arcessitus (legi enim literas) etsi invito me, tamen eodem me auctore profectus est. Hoc manu mea.

XXX.—CICERO ATTICO S.

O hospitem mihi tam gravem! *ἀμεταμέλητον*. Fuit enim perjucunde. Sed cum secundis Saturnalibus ad Philippum vesperi venisset, villa ita completa militibus est, ut vix triclinium, ubi coenaturus ipse Caesar esset, vacaret: quippe hominum *οἶο οἶο*. Sane sum commotus, quid futurum esset postridie: ac mihi Barba Cassius subvenit: custodes dedit. Castra in agro: villa defensa est. Ille tertiis Saturnalibus apud Philippum ad horam VII. nec quemquam admisit. Rationes opinor

cum Balbo. Inde ambulavit in littore. Post horam viii. in balneum : tum audivit de Mamurra : vultum non mutavit : unctus est ; accubuit ; ἱεστὶκὴν agebat. Itaque et edit et bibit ἀδσιῶς et jucunde ; opipare sane et apparate : nec id solum sed

— bene cocto,

Condito, sermone bono, et, si quaerī, libenter.

Praeterea tribus tricliniis accepti οἱ περὶ αὐτὸν valde copiose. Libertis minus lautis servisque nihil deficit. Nam lautiores eleganter accepti. Quid multa ? Homines visi sumus. Hospes tamen non is, cui diceres, “amabo te, eodem ad me, cum revertere.” Semel satis est. Σπουδαῖον οὐδὲν in sermone : φιλόλογα multa. Quid quaeris ? Delectatus est et libenter fuit. Puteolis se aiebat unum diem fore, alterum ad Baias. Habes hospitium sive ἐπισταθμίαν odiosam ; mihi, dixi, non molestam. Ego paullisper hic, deinde in Tusculanum. Dolabellae villam cum praeteriret, omnis armatorum copia dextra sinistra ad equum nec usquam alibi. Hoc ex Nicia.

XXXI.—MATIUS CICERONI S. D.

Magnam voluptatem ex tuis literis cepi, quod, quam speraram atque optaram, habere te de me opinionem cognovi. De qua etsi non dubitabam, tamen, quia maximi aestimabam, ut incorrupta maneret, laborabam. Consciū autem mihi eram nihil a me commissum esse, quod boni cujusquam offenderet animum. Eo minus credebam plurimis atque optimis artibus ornato tibi temere quidquam persuaderi potuisse, praesertim in quem mea propensa et perpetua fuisset atque esset benevolentia. Quod quoniam, ut volui, scio esse : respondebo criminibus, quibus tu pro me, ut par erat tua singulari bonitate et amicitia nostra, saepe restitisti. Nota enim mihi sunt, quae in me post Caesaris mortem con-

tulerint. Vitio mihi dant, quod mortem hominis necessarii graviter fero atque eum, quem dilexi, perisse indignor. Aiunt enim patriam amicitiae praeponendam esse : proinde ac si jam vicerint obitum ejus rei publicae fuisse utilem. Sed non agam astute. Fateor me ad istum gradum sapientiae non pervenisse. Neque enim Caesarem in dissensione civili sum secutus ; sed amicum, quamquam re offendebar, tamen non deserui : neque bellum umquam civile aut etiam causam dissensionis probavi ; quam etiam nascentem exstingui summe studui. Itaque in victoria hominis necessarii neque honoris neque pecuniae dulcedine sum captus : quibus praemiis reliqui, minus apud eum quam ego cum possent, immoderate sunt abusi. Atque etiam res familiaris mea lege Caesaris deminuta est : cujus beneficio plerique, qui Caesaris morte laetantur, remanserunt in civitate. Civibus victis ut parceretur, aequae ac pro mea salute laboravi. Possum igitur, qui omnes voluerim incolumes, eum, a quo id impetratum est, perisse non indignari ? cum praesertim iidem homines illi et invidiae et exitio fuerint. Plecteris ergo, inquiunt, quoniam factum nostrum improbare audes. O superbiam inauditam, alios in facinore gloriari, aliis ne dolere quidem impunito licere ! At haec etiam servis semper libera fuerunt, timerent, gauderent, dolerent suo potius, quam alterius arbitrio : quae nunc, ut quidem isti dictitant libertatis auctores, metu nobis extorquere conantur. Sed nihil agunt. Nullius umquam periculi terroribus ab officio aut ab humanitate desciscam. Numquam enim honestam mortem fugiendam, saepe etiam oppetendam putavi. Sed quid mihi succensent, si id opto, ut poeniteat eos sui facti ? Cupio enim Caesaris mortem omnibus esse acerbam. At debeo pro civili parte rem publicam velle salvam. Id quidem me cupere, nisi et ante acta vita et reliqua mea spea, tacente me, probat, dicendo vincere non postulo. Quare majorem in modum te rogo, ut rem potioreu

oratione ducas : mihique, si sentis expedire recte fieri, credas nullam communionem cum improbis esse posse. An, quod adolescens praestiti, cum etiam errare cum excusatione possem : id nunc, aetate praecipitata, commutem ac me ipse retexam ? Non faciam : neque, quod displiceat, committam, praeterquam quod hominis mihi conjunctissimi ac viri amplissimi doleo gravem casum. Quod si aliter essem animatus, numquam quod facerem, negarem, ne et in peccando improbus et in dissimulando timidus ac vanus existimarer. At ludos, quos Caesaris victoriae Caesar adolescens fecit, curavi. At id ad privatum officium, non ad statum rei publicae pertinet. Quod tamen munus et hominis amicissimi memoriae atque honoribus praestare etiam mortui debui : et optimae spei adolescenti ac dignissimo Caesare [re] petenti negare non potui. Veni etiam consulis Antonii domum saepe salutandi causa : ad quem, qui me parum patriae amantem esse existimant, rogandi quidem aliquid aut auferendi causa frequentes ventitare reperies. Sed quae haec est arrogancia, quod Caesar numquam interpellavit, quin, quibus vellem atque etiam quos ipse non diligebat, tamen iis uterer : eos, qui mihi amicum eriperunt, carpendo me, efficere conari, ne, quos velim, diligam ? Sed non vereor, ne aut meae vitae modestia parum valitura sit in posterum contra falsos rumores : aut ne etiam ii, qui me non amant, propter meam in Caesarem constantiam, non malint mei, quam sui similes amicos habere. Mihi quidem si optata contingent, quod reliquum est vitae, in otio Rhodi degam : sin casus aliquis interpellarit, ita ero Romae, ut recte fieri semper cupiam. Trebatio nostro magnas ago gratias, quod tuum erga me animum simplicem atque amicum aperuit : et quod eum, quem semper lubenter dilexi, quo magis jure colere atque observare deberem, fecit. Bene vale et me dilige.

XXXII.—BRUTUS ET CASSIUS PRAETT. M. ANTONIO COS.

De tua fide et benevolentia in nos nisi persuasum esset nobis, *non* conscripsissemus haec tibi : quae profecto, quoniam istum animum habes, in optimam partem accipies. Scribitur nobis magnam veteranorum multitudinem Romam convenisse jam et ad Kalendas Junias futuram multo majorem. De te si dubitemus aut vereamur, simus nostri dissimiles. Sed certe, cum ipsi in tua potestate fuerimus tuoque adducti consilio dimiserimus ex municipiis nostros necessarios, neque solum edicto, sed etiam literis id fecerimus, digni sumus, quos habeas tui consilii participes, in ea praesertim re, quae ad nos pertinet. Quare petimus a te, facias nos certiores tuae voluntatis in nos : putesne nos tutos fore in tanta frequentia militum veteranorum, quos etiam de reponenda ara cogitare audimus : quod velle et probare vix quisquam posse videtur, qui nos salvos et honestos velit. Nos ab initio spectasse otium nec quidquam aliud libertate communi quaesisse exitus declarat. Fallere nemo nos potest, nisi tu : quod certe abest ab tua virtute et fide : sed alius nemo facultatem habet decipiendi nos ; tibi enim uni credidimus et credituri sumus. Maximo timore de nobis afficiuntur amici nostri : quibus etsi tua fides explorata est, tamen illud in mentem venit, multitudinem veteranorum facilius impelli ab aliis quo libet quam a te retineri posse. Rescribas nobis ad omnia rogamus. Nam illud valde leve est ac nugatorium, ea re denuntiaturum esse veteranis, quod de commodis eorum mense Junio laturus esses. Quem enim impedimento futurum putas, cum de nobis certum sit nos quieturos ? Non debemus cuiquam videri nimium cupidi vitae, cum accidere nobis nihil possit sine pernicie et confusione omnium rerum.

XXXIII.—HIRTIIUS CICERONI SUO S.

Rure jam redierim, quaeris. An ego, cum omnes caleant, ignaviter aliquid faciam? Etiam ex urbe sum profectus. Utilius enim statui abesse. Has tibi literas exiens in Tusculanum scripsi. Noli autem me tam strenuum putare, ut ad Nonas recurram. Nihil enim jam video opus esse nostra cura: quoniam praesidia sunt in tot annos provisa. Brutus et Cassius utinam, quam facile a te de me impetrare possunt, ita per te exorentur, ne quod calidius ineant consilium! Cedentes enim haec ais scripsisse: quo? aut quare? Retine, obsecro te, Cicero, illos: et noli sinere haec omnia perire, quae funditus medius fidius rapinis, incendiis, caedibus pervertuntur. Tantum, si quid timent, caveant: nihil praeterea moliantur. Non medius fidius acerrimis consiliis plus quam etiam inertissimis, dummodo diligentibus, consequentur. Haec enim, quae fluunt, per se diuturna non sunt; in contentione praesentes ad nocendum habent vires. Quid speres de illis, in Tusculanum ad me scribe.

XXXIV.—CASSIUS PROCOS. S. D. M. CICERONI SUO.

S. V. B. E. E. Q. V. Legi tuas literas, in quibus mirificum tuum erga me amorem recognovi. Videbaris enim non solum favere nobis, id quod et nostra et rei publicae causa semper fecisti; sed etiam gravem curam suscepisse vehementerque esse de nobis sollicitus. Itaque, quod te primum existimare putabam, nos, oppressa re publica, quiescere non posse: deinde, cum suspicārere nos moliri, quod te sollicitum esse et de salute nostra et de rerum eventu putabam: simul ac legiones accepi, quas A. Allienus eduxerat ex Aegypto, scripsi ad te tabellariosque complures Romam misi. Scripsi etiam ad senatum literas, quas reddi vetui prius, quam tibi recitatae essent: si forte mei obtemperare mihi voluerint.

Quod si literae perlatae non sunt, non dubito, quin Dolabella, qui, nefarie Trebonio occiso, Asiam occupavit, tabellarios meos deprenderit literasque interceperit. Exercitus omnes, qui in Syria fuerunt, teneo. Habui paullulum morae, dum promissa militibus persolvo. Nunc jam sum expeditus. A te peto, ut dignitatem meam commendatam tibi habeas, si me intelligis nullum neque periculum neque laborem patriae denegasse : si contra importunissimos latrones arma cepi te hortante et auctore : si non solum exercitus ad rem publicam libertatemque defendendam comparavi, sed etiam crudelissimis tyrannis eripui ; quos si occupasset Dolabella, non solum adventu, sed etiam opinione et exspectatione exercitus sui Antonium confirmasset. Quas ob res milites tuere, si eos mirifice de re publica meritos esse animadvertis : et effice, ne quem poeniteat rem publicam quam spem praedae et rapinarum sequi maluisse. Item Murci et Crispi, imperatorum, dignitatem, quantum est in te, tuere. Nam Bassus misere noluit mihi legionem tradere. Quod nisi milites, invito eo, legatos ad me missent, clausam Apameam tenuisset, quoad vi esset expugnata. Haec a te peto non solum rei publicae, quae tibi semper fuit carissima, sed etiam amicitiae nostrae nomine, quam confido apud te plurimum posse. Crede mihi hunc exercitum, quem habeo, senatus atque optimi cujusque esse maximeque tuum : de cujus voluntate assidue audiendo mirifice te diligit carumque habet. Qui si intellexerit commoda sua curae tibi esse, debere etiam se tibi omnia putabit. Literis scriptis, audiui Dolabellam in Ciliciam venisse cum suis copiis. Proficiscar in Ciliciam. Quid egerim, celeriter ut scias, dabo operam. Ac velim, ut meremur de re publica, sic felices simus. Fac valeas meque ames. Nonis Maiis, ex castris.

XXXV.—GALBA CICERONI S.

[A. D.] xvii. Kalend. Maias, quo die Pansa in castris Hirtii erat futurus, cum quo ego eram (nam ei obviam processeram millia passuum centum, quo maturius veniret,) Antonius legiones eduxit duas, secundam et quintam tricesimam et cohortes praetorias duas, unam suam, alteram Silani, [et] evocatorum partem. Ita obviam venit nobis, quod nos quatuor legiones tironum habere solum arbitrabatur. Sed noctu, quo tutius venire in castra possemus, legionem Martiam, cui ego praeesse solebam, et duas cohortes praetorias miserat Hirtius nobis. Cum equites Antonii apparuissent, contineri neque legio Martia neque cohortes praetoriae potuerunt: quas sequi coepimus coacti, quoniam retinere eas non potueramus. Antonius ad Forum Gallorum suas copias continebat neque sciri volebat se legiones habere; tantum equitatum et levem armaturam ostendebat. Posteaquam vidit se invito legionem ire Pansa, sequi se duas legiones iussit tironum. Posteaquam angustias paludis et silvarum transimus, acies est instructa a nobis duodecim cohortium. Nondum venerant legiones duae; repente Antonius in aciem suas copias de vico produxit et sine mora concurrat. Primo ita pugnatum est, ut acrius non posset ex utraque parte pugnari: etsi dexterius cornu, in quo ego eram cum Martiae legionis cohortibus octo, impetu primo fugaverat legionem xxxv. Antonii, ut amplius passus * ultra aciem, quo loco steterat, processerit. Itaque cum equites nostrum cornu circumire vellent, recipere me coepi et levem armaturam opponere Maurorum equitibus, ne aversos nostros aggredierentur. Interim video me esse inter Antonianos Antoniumque post me esse aliquanto. Repente equum immisi ad eam legionem tironum, quae veniebat ex castris, scuto rejecto. Antoniani me insequi: nostri pila conicere velle. Ita nescio quo fato sum servatus,

quod sum cito a nostris cognitus. In ipsa Aemilia, ubi cohors Caesaris praetoria erat, diu pugnatum est. Cornu sinisterius, quod erat infirmius, ubi Martiae legionis duae cohortes erant et cohors praetoria, pedem referre coeperunt, quod ab equitatu circumibantur, quo vel plurimum valet Antonius. Cum omnes se recepissent nostri ordines, recipere me novissimus coepi ad castra. Antonius tamquam victor castra putavit se posse capere. Quo cum venit, complures ibi amisit nec egit quidquam. Audita re, Hirtius cum cohortibus viginti veteranis redeunti Antonio in sua castra occurrit copiasque ejus omnes delevit, fugavit: eodemque loco, ubi erat pugnatum, ad Forum Gallorum, Antonius cum equitibus hora noctis quarta se in castra sua ad Mutinam recepit. Hirtius in ea castra rediit, unde Pansa exierat, ubi duas legiones reliquerat, quae ab Antonio erant oppugnatae. Sic partem majorem suarum copiarum Antonius amisit veteranarum. Nec id tamen sine aliqua jactura cohortium praetoriarum nostrarum et legionis Martiae fieri potuit. Aquilae duae, signa sexaginta sunt relata Antonii. Res bene gesta est. A. d. xii. Kalendas Maias, ex castris.

FINIS.

Printed by Oliver & Boyd,
Tweeddale Court, High Street, Edinburgh.

